II 77.613

Proprietatea Bibliotecii
Universității Iași
II-77.613

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBL. CENTR. UNIV.
„M. EMINESCU" IAȘI
II- 77.613

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

COLECȚIA

OAMENI

DE SEAMĂ

COPERTA DE FLORICA VASILESCU

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

DUMITRU ISAC

ARISTOTEL

333192
B.C.U. IASI

II 77.613

1959
EDITURA TINERETULUI

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

6 APR. 1960
B.C.U. „M. EMINESCU"
IAŞI
Gl 158528

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PREFAȚĂ

Aristotel pentru marele public; un Aristotel autentic, zugrăvit în toată plinătatea personalității sale, a originalității unei gîndiri pe care clasicii marxism-leninismului au prețuit-o cu calificative elogioase și binemeritate: „cel mai mare gînditor al antichității" — îl numește Marx, „mintea cea mai universală" scrie despre el Engels. Supunînd opera aristotelică unei lecturi exigente și profund analitice, V. I. Lenin presară cu N.B. (Nota bene) marginile lucrărilor citite iar anumite idei aristotelice de o deosebită profunzime sînt însemnate cu exclamația „minunat". Semnificația gîndirii universale a lui Aristotel reiese și mai bine în evidență cu cît ea aparține unei perioade îndepărtate — cu peste 2.200 de ani în urmă.

Clasicii marxism-leninismului au arătat că materialismul dialectic și istoric — concepția despre lume a proletariatului — nu a apărut în teren gol și este un rezultat al preluării și dezvoltării critice a ceea ce este valoros în gîndirea filozofică și concepțiile politice din trecut. Clasicii filozofiei marxiste au dus o luptă de neîmpăcat împotriva

BCU CLUJ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

oricăror încercări de denaturare, de falsificare a istoriei filozofiei; ei au insistat asupra necesității de a se face aprecieri obiective, științifice cu privire la locul și rolul real pe care îl ocupă un gînditor din trecut în istoria filozofiei. Pe această linie V. I. Lenin critică necruțător încercarea unor idealiști, istorici ai filozofiei (ex. Hegel) de a-l prezenta pe Aristotel drept un idealist „pur", de a ascunde și mistifica tot ce este valoros, materialist, realist în concepția acestuia.

Sistemul filozofic aristotelic este contradictoriu: alături de puternice elemente materialiste, aproape în fiecare problemă, filozoful manifestă inconsecvențe, alunecări spre idealism. Ar fi nejust și neștiințific să trecem cu ușurință peste această trăsătură a filozofiei sale, dar cu toate alunecările, inconsecvențele sale, în cîteva probleme de bază, Aristotel se apropie de „linia lui Democrit", este „ispitit" mai puternic de materialism decît de idealism. Critica pe care el o aduce idealismului și misticismului lui Platon, încrederea pe care o manifestă în forța naturii, în puterea, în caracterul obiectiv, adevărat, al cunoașterii, precum și faptul că nu se îndoia de realitatea lumii exterioare — iată principalele momente valoroase, juste, materialiste ale concepției lui Aristotel despre lume și viață.

La aceasta se adaugă logica și dialectica prin care filozoful și-a afirmat un loc de frunte în gîndirea filozofică și științifică a trecutului.

Opera lui Aristotel este vastă și multilaterală. Ea cuprinde, după părerea majorității cercetătorilor, între 400—1000 de scrieri, dintre care ne-au rămas foarte puține. Pentru prima oară acestea au fost publicate abia în sec. I î.e.n., prin anii 60—50 de către un urmaș al filozofului, Andronicos din Rhodos (lucrările Fizica, Metafizica, Despre suflet etc.). Mai tîrziu, în perioada bizantină au fost publicate lucrările de logică reunite în Organon. Lucrarea Politica a fost publicată mult mai tîrziu, după un papirus egiptean, în 1891. Preocupările filozofului au îmbrățișat probleme de filozofie, logică, psihologie, științele naturii, istorie, politică, etică și estetică. Aristotel încearcă în lucrările lui o primă

sistematizare a cunoștințelor răzlețe, nesistematice ale înaintașilor, o sinteză a tuturor eforturilor de cunoaștere științifică ale vechilor greci din secolele anterioare sau contemporani filozofului. Sarcina sa este cu atît mai grea cu cît ultimele două secole premergătoare lui au marcat o puternică înflorire a culturii și științei grecești.

În domeniul matematicii și astronomiei se înscriu încercări de generalizare și căutare a unor metode de cercetare — prin Anaxagoras și Democrit; medicina — prin Hipocrate și discipolii săi — caută tot mai insistent cauzele bolilor în afecțiunile organismului, prin urmare capătă o bază naiv materialistă.

Același interes crescînd se remarcă în secolele V—IV î.e.n. și în domeniul istoriografiei, teatrului, literaturii, artelor etc. Acestei perioade îi aparțin creațiile nemuritoare ale istoricilor Herodot și Thucydide, cuceririle unor oratori străluciți ca Lysias, Demostene, strălucitele tragedii ale lui Eschil, Sofocle și Euripide, comediile lui Aristofan, sculpturile lui Fidias, Praxiteles etc., etc. Toate aceste cuceriri ale culturii și științei grecești au constituit izvorul din care s-a alimentat gîndirea atotcuprinzătoare a lui Aristotel.

Caracterizînd dezvoltarea filozofiei în Grecia antică, Vladimir Ilici Lenin arată că trebuiesc subliniate cele două tendințe fundamental opuse — materialism și idealism — care străbat întreaga filozofie a epocii, ca de altfel întreaga istorie a filozofiei. Aceste două tendințe sînt numite de Lenin: „linia lui Democrit" și „linia lui Platon", după numele celor doi corifei ai celor două școli filozofice, fundamental opuse. Prin sistemul său filozofic Aristotel oscilează între aceste două școli, manifestînd tendințe de apropiere cînd spre unul cînd spre celălalt, în funcție de problemele abordate. În fața cititorului se ridică în mod imperios întrebarea: care este cauza șovăielilor, compromisurilor din sistemul aristotelic, ce anume determină în ultimă instanță această poziție de echivoc?

Metodologia marxist-leninistă explică orice sistem de gîndire, orice teorie despre lume și viață ca fiind, în ultimă instanță și în mod necesar, generată de poziția de clasă pe

care se situează gînditorul, artistul, omul de cultură în general. Materialismul lui Democrit este expresia năzuințelor și intereselor de clasă ale păturii democratice a clasei proprietarilor de sclavi în timp ce idealismul lui Platon întruchipa interesele de clasă ale marii aristocrații funciare. Lupta pentru supremația economică și politică dintre aceste pături s-a reflectat pe plan ideologic în lupta dintre materialism și idealism, între „linia lui Democrit" și „linia lui Platon".

Vom încerca să precizăm chiar în prefață poziția de clasă a lui Aristotel pentru a înlesni cititorului dintru bun început înțelegerea justă a operei aristotelice, a limitelor gîndirii lui.

Care este poziția lui Aristotel? Pozițiile cărei clase le exprimă concepția sa?

În literatura sovietică de specialitate precumpănește părerea (justificată pe deplin prin analiza profundă a ideilor filozofului) potrivit căreia Aristotel ar fi aparținut unui strat al aristocrației, care avea mai puține interese comune cu marea aristocrație funciară, și, mai degrabă, cultiva forme de exploatare sclavagistă apropiate de cele practicate de păturile negustorești, armatori, cămătari etc. Poziția lui de ideolog al stăpînilor de sclavi reiese cu prisosință din expunerea concepțiilor politice într-o serie de lucrări (Politica, Etica etc.) precum și prin zugrăvirea unei orînduiri statale care să corespundă intereselor stăpînilor de sclavi în condițiile economice, politice și sociale ale epocii lui. El pornește de la ideea că statul sclavagist trebuie întărit iar relațiile sclavagiste trebuiesc nu numai menținute ci în mod serios consolidate.

Idealul statal aristotelic reprezintă o idealizare a tipului clasic de stat din lumea sclavagistă greacă, o întoarcere la statul-cetate (polys). Cauzele acestei concepții trebuiesc căutate în însăși dezvoltarea modului de producție sclavagist grec din această perioadă.

Datorită unor puternice frămîntări sociale interne și a războaielor pustiitoare care au cuprins întreaga lume greacă în sec. V—IV î.e.n., orînduirea sclavagistă, ajunsă la

apogeul ei în Grecia veche, începe să decadă. Pe plan economic acest proces se manifestă prin deposedarea micului producător de mica sa proprietate (exproprierea tot mai accentuată a pămîntului țărănesc); munca sclavilor este folosită tot mai larg, aceasta înlocuind munca producătorului liber. Evident, acest proces a dus la o ascuțire crescîndă a luptei de clasă, ceea ce face ca să se clatine temeiurile vechilor cetăți-state grecești. În locul acestora se organizează sisteme de uniuni, federații sau state centralizate (ex. statul macedonean — sec. IV î.e.n.).

Noile condiții ale vieții economice precum și prefacerile politice din lumea greacă a acestei perioade au avut o largă reflectare în concepțiile ideologice. Astfel în locul idealului autarhiei polysului apar concepții individualiste și cosmopolite despre stat (ideologia stoicilor), iar mai tîrziu o largă circulație vor căpăta ideile scepticilor, care vor renunța la propagarea ideii de dinamism politic, vor renunța în a folosi criteriul activității politice a cetățenilor, drept singurul criteriu etic.

În fața acestei avalanșe a declinului orînduirii sclavagiste grecești care amenința serios puterea clasei stăpînilor de sclavi Aristotel încearcă să salvgardeze vechile rînduieli politice care asigurau în mod necondiționat puterea stăpînilor de sclavi.

Filozoful sesizează un lucru extrem de important, și anume, faptul că toate disensiunile interne, lupta politică dintre păturile clasei dominante se datoresc în primul rînd inegalității de avere.

Această flagrantă injustețe — concentrarea averilor în mîna unui grup relativ puțin numeros și sărăcia crescîndă a unor pături largi de cetățeni liberi — pune în pericol trăinicia statului, ordinea economică și politică — acest fapt este bine înțeles de Aristotel. Ce soluții trebuiesc adoptate? Cum se poate evita această situație, generatoare de pericole pentru orînduirea sclavagistă? Aristotel recomandă asemenea soluții care trădează pe deplin poziția sa de ideolog al sclavagismului.

Sclavia trebuie cu orice preț păstrată — spune el. Pentru aceasta filozoful elaborează o teorie tipic sclavagistă prin care se încearcă justificarea exploatării sclavului. Acesta este scos din societate, el are o inferioritate biologică prin care se exclude din rîndurile oamenilor, este pus alături de vitele de muncă. La stăpîn pe prim plan stă sufletul, iar la sclav — corpul — zice Aristotel. Așa după cum sufletul comandă corpului, este și firesc ca și sclavul să fie veșnic supus stăpînului. Dacă natura a hotărît astfel, lucrul nici nu mai trebuie luat în discuție — conchide filozoful.

O dată „rezolvată" problema bazei social-economice a statului, trebuiau găsite și formele corespunzătoare în care să se manifeste puterea stăpînilor. Aristotel nu poate admite puterea celor foarte bogați — aceasta ar putea provoca nemulțumirea maselor largi de cetățeni liberi, și statul ar fi permanent în primejdie; dominația celor fără avere ar putea avea același efect, deoarece ei ar folosi puterea în stat pentru a ataca proprietatea în general. Cine poate deci asigura liniștea, ordinea, echilibrul? Pătura de mijloc, ea singură este în stare să curme neînțelegerile, să stăvilească pasiunile după avere, să asigure armonia internă — conchide filozoful. La cea mai mică analiză științifică această concepție se trădează ca fiind o încercare de mascare a caracterului de clasă, exploatator, al statului sclavagist.

Deși are un caracter limitat de clasă, reacționar, teoria aristotelică despre stat are o mare importanță „teoretică", fiind prima încercare de elaborare a unei concepții închegate, bazate pe analiza unui bogat material documentar, drept pentru care ne servește de izvor important pentru studierea formelor istorice ale statului sclavagist.

***

Opera aristotelică a exercitat o covîrșitoare influență asupra gîndirii filozofice posterioare. Cercetările începute de filozof au fost continuate de adepții săi, reuniți în școala filozofică a peripateticilor. In domeniul biologiei și medicinii, științelor naturii în general merite deosebite a avut elevul lui Aristotel — Teofrast; ideile etice aristotelice sînt

reluate de alt elev al său — Eudem; cercetările sale au abordat pe larg și problemele istoriei științei.

O bogată activitate de comentare și dezvoltare a operei aristotelice au dus filozofii de limbă arabă din evul mediu. Printre aceștia la loc de frunte se situează filozoful tadjic Avicenna (întemeietor al peripatetismului arab) precum și Averroes (filozof arab din Cordoba) care dezvoltă în sens materialist învățătura aristotelică.

Filozofia Europei medievale, cunoscută sub numele de scolastică, a denaturat pe Aristotel, potrivit dogmelor religioase, așa încît filozofia acestuia — mistificată — a devenit sprijinul ideologic al reacțiunii feudale.

„Scolastica și clericalismul — arată V. I. Lenin — au luat de la Aristotel ceea ce este mort, și nu ceea ce este viu" (vezi V. I. Lenin, Caiete filozofice, Buc., E.P.L.P. 1956, pag. 296).

Pe aceeași poziție se situează și ideologii reacționari, filozofii idealiști din apus în zilele noastre (în special neotomiștii, existențialiștii). Ei merg pe linia vechii falsificări a operei aristotelice, ucigînd în Aristotel ceea ce este viu și imortalizînd ceea ce este mort (vezi V. I. Lenin, Caiete filozofice, ed. cit., pag. 293).

Aristotel nu aparține nici reacțiunii feudale și nici ideologilor burgheziei imperialiste, el și-a cîștigat un loc de frunte în tezaurul științei și culturii mondiale. În opera sa trebuie delimitate cu grijă cuceririle gîndirii științifice antice, sistematizate și închegate într-un tot unic de cunoștințe, care au servit ca punct de plecare multor generații de gînditori de-a lungul veacurilor. A apăra ce este viu, profund materialist din opera marelui filozof, a stabili influența pozitivă pe care gîndirea sa a exercitat-o peste veacuri — aceasta este sarcina cercetătorilor marxiști, a valorificării critice prin prizma căreia metodologia științifică se adresează moștenirii culturale și științifice a trecutului.

Această sarcină și-o propune și autorul prezentei lucrări. După părerea noastră Dumitru Isac a găsit limbajul potrivit în care să înfățișeze simplu și captivant figura so-

bră a filozofului Greciei antice, a sintetizat un vast material pe care l-a valorificat cu grijă și conștiinciozitate. El a împletit în chip izbutit narațiunea simplă a biografiei aristotelice cu evidențierea promptă a principalelor momente ale operei filozofului, păstrînd riguros simțul măsurii, atît de necesar acestui gen de literatură.

AURELIAN TACHE

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I

PROFILUL PERSONALITĂȚII

ARISTOTEL, a cărui viață ne-am propus s-o povestim în aceste pagini, are excepționale merite — istorice, în domeniul filozofiei și științelor.

Pe de o parte, Aristotel este socotit, îndeobște, drept „fondatorul" științei europene. Nu în sensul că el ar fi creat totul de la început, ci în acela că, asemenea unui iscusit inginer, a întreprins cu materialul informativ pe care i-l oferea cultura epocii sale și pe care l-a îmbogățit prin vaste cercetări personale, și ajutat de adepții școlii filozofice pe care a condus-o, construirea edificiului științei după un plan atotcuprinzător, cu temelie cît mai asigurată și cu posibilități de amplificare ulterioară în toate dimensiunile.

Este general admis, din acest punct de vedere, că lui Aristotel nu i-a rămas străin mai nimic din ceea ce se realizase în domeniul culturii grecești pînă la el. Asimilase tot ce a produs Grecia în materie literară; citise și reținuse pe toți filozofii, poeții, istoricii, oratorii și savanții. Opera aristotelică s-a străduit să fie o „summa" a cunoștințelor omenești din acel timp, sistematizate de o minte genială într-o încercare de cuprindere multilaterală a realității.

Aristotel a fost, cum s-a zis, enciclopedia vie a antichității ; activitatea și scrierile lui s-au extins aproape asupra tuturor domeniilor de cercetare omenească și au formulat cunoștințe care au stăruit cu autoritate multă vreme în istoria spiritului european. Simpla enumerare a disciplinelor în care are contribuții de seamă pentru timpul său este edificatoare : istoria filozofiei, logica, metafizica, fizica generală, biologia, botanica, etica, politica, arheologia, istoria literară, filologia, gramatica, retorica, poetica.

Progresul istoric pe care l-a înregistrat știința prin cercetările și lucrările lui Aristotel a fost deosebit de important. Creațiile sale, lăsate moștenire prețioasă tezaurului culturii omenești, sînt numeroase și din ele amintim aici, cu titlu preliminar și exemplificativ, doar pe cele mai remarcabile.

Aristotel trece în fața istoriei drept creatorul logicii ca știință. *Organonul* reprezintă poate tot ce a dat el mai durabil în raport cu puținul ce se făcuse pînă atunci și cu dezvoltările ce s-au adus acestei discipline multă vreme după el. Stagiritul a explorat aici un întreg domeniu științific cu acea cunoscută și admirabilă stăruință care-l caracteriza și a construit atît de solid încît și astăzi această treaptă a logicei, numită formală, e legată de numele său. Teoria silogismului a rămas și astăzi de o remarcabilă trăinicie. Kant, în secolul al XVIII-lea, considera că logica „de la Aristotel încoace n-a trebuit să facă nici un pas înapoi..." și pînă azi n-a putut face nici un pas înainte, și că ea pare, deci, după toată înfățișarea, a fi încheiată și desăvîrșită" *(Critica rațiunii pure)*.

Spre gloria stagiritului, și corectînd elogiul kantian, trebuie să remarcăm că în toată perioada următoare, pînă la apariția logicii dialectice, disciplina aceasta, în felul cum a conceput-o marele filozof antic, și-a păstrat o indiscutabilă superioritate, cu

deosebire față de logica medievală. „Timp de multe secole tratatele de logică ale lui Aristotel (reunite mai tîrziu sub titlul de *Organon*) au servit drept fundament al logicii formale. Mai mult decît atît, teoriile logice care au dominat în epoca feudalismului și în epoca capitalismului au reprezentat un pas înapoi în comparație cu logica lui Aristotel, din două puncte de vedere: în primul rînd formele de gîndire erau rupte de formele de existență... în al doilea rînd, din logica aristotelică au fost îndepărtate toate elementele ei dialectice. În domeniul logicii s-au instaurat pentru multe secole formalismul și metafizica" (Alexandrov).

Desigur, Aristotel rămîne adevăratul creator al logicii nu prin faptul că el ar fi conceput și elaborat mai întîi și integral toate elementele acestei discipline. Procedeele gîndirii mai constituiseră obiect de cercetare întrucîtva și pentru alți filozofi dinaintea sa, cum au fost eleații, sofiștii, socraticii. Putem spune chiar că se întrevăzuseră deja axiomele elementare ale logicii: principiul rațiunii suficiente, principiul terțiului exclus, și regulele speciale ale silogismului. Meritul cel mare al lui Aristotel stă în faptul de a fi coordonat aceste rezultate dobîndite, de a le fi completat, dezvoltat și integrat într-un sistem de logică deductivă, care este principalul lui titlu de glorie pînă în vremea noastră.

Aristotel este considerat ca părintele istoriei filozofiei. Dacă ne referim la incursiunea sa istorică în rîndurile filozofilor care l-au precedat, ne dăm seama că disciplina amintită își are aici prima ei încercare — și foarte reușită. Cercetătorii moderni ai perioadei prearistotelice din filozofia greacă fac de obicei referință la informațiile sale ca la unul din izvoarele cele mai autorizate în materie.

Aristotel a contribuit în mare măsură la fundarea biologiei. Pe baza vastului material adunat, observat și analizat, el ajunge la ideea spectacolului

grandios şi plin de adînci probleme al marelui curent al vieţii ascendente care împinge materia să se organizeze în forme din ce în ce mai complexe — fără să realizeze însă o adevărată teorie a evoluţiei. Are în schimb marele merit de a fi deschis multiple perspective metodologice de studiere a regnului animal, care privesc anatomia comparată, fiziologia, embriologia, geografia etc.

Aristotel este primul şi cel mai important psiholog al antichităţii, cel dintîi care face psihologie fiziologică, arătînd că procesele psihice sînt în legătură cu funcţiile biologice ale omului. Meritul său principal stă şi aici în descrierea şi analiza amplă a fenomenelor, în aşa măsură încît unii autori au susţinut — desigur exagerat — că psihologia modernă ar fi adăugat puţin peste cele spuse de el. În orice caz, e semnificativ faptul că Universitatea din Paris mai avea, încă, la sfîrşitul secolului al XIX-lea, un profesor de psihologie aristotelică.

Pentru filozofia şi ştiinţa greacă, Aristotel a fost una din culmile cele mai înalte, momentul de sinteză şi apoteoză a epocii clasice şi momentul de răsărit al celei elenistice. Trăind la limita dintre cele două faze mari de dezvoltare a societăţii greceşti, el însumează caracteristicile şi virtuţile lor în aşa mare măsură, încît unii entuziaşti n-au pregetat să vadă în el încarnarea geniului elin, apogeul forţelor şi liniilor de evoluţie ale spiritualităţii greceşti.

Pe de altă parte, Aristotel a fost mare şi a însemnat mult nu numai atunci, în antichitate, cînd, oricum, ştiinţa se afla încă la începuturile ei. Opera lui a influenţat îndelung şi favorabil progresul gîndirii filozofice şi ştiinţifice europene. Secolele care s-au simţit mai apropiate de felul de a gîndi al stagiritului şi s-au îmbogăţit din tezaurul cunoştinţelor şi înţelepciunii sale, i-au adus laudă şi

i-au venerat amintirea. Aristotel a rămas multă vreme în conștiința europeană dascălul prin excelență — „filozoful". Dirigent al gînditorilor din Bagdad și Cairo, Cordoba și Samarcand, în vremea de maximă înflorire a științei arabe ; venerat într-o vreme chiar de biserica medievală romană, care încercase printr-o falsă interpretare să facă din el un stîlp al dogmelor și misticismului teologal ; prețuit de Renaștere — Dante îl numea „maestrul celor ce știu" — timpul nostru i-a consemnat valoarea istorică și l-a trecut în Panteonul marilor dascăli ai omenirii.

Clasicii marxism-leninismului, indicînd cu preciziune limitele de clasă și de epocă ale lui Aristotel, și-au manifestat totodată o deosebită prețuire față de stagirit. Marx și Engels au apreciat știința lui enciclopedică — Marx numindu-l „cel mai mare gînditor al antichității", „titan al gîndirii", iar Engels „mintea cea mai universală" printre gînditorii antici. Remarcabilă a rămas mai ales critica făcută de Aristotel idealismului platonician. „Critica făcută de Aristotel «ideilor» lui Platon, — ne arată Lenin în *Caiete filozofice* —, este critica *idealismului, ca idealism în general...*". Desigur, însăși concepția lui Aristotel face concesii idealismului, dar, cum ne învață Lenin, acesta este un „idealism mai obiectiv, mai *îndepărtat*, mai *general* decît idealismul lui Platon și de aceea mai frecvent în filozofia naturii = materialism". (*Caiete filozofice*, ed. cit., pag. 207). Evident, concesiile făcute idealismului și sprijinul teoretic adus orînduirii sclavagiste sînt expresia poziției de clasă a stagiritului. Aristotel e partizanul stăpînilor de sclavi și adeptul orînduirii sociale bazată pe exploatarea sclavagistă ; acesta este izvorul ideilor sale politice, sociologice și cauza șovăielilor sale între idealism și materialism.

Desigur, astăzi, atît știința cît și filozofia lui Aristotel sînt, după cuprinsul lor, în cea mai mare parte, îmbătrînite. Puține lucruri ne mai poate învăța direct pe noi, oamenii cercetărilor nucleare, doctrina sa despre lume. Ar fi însă cu totul nepotrivit să-i măsurăm dimensiunile personalității din acest punct de vedere și să nu apreciem valoarea omului și operei în raport cu epoca lui și cu ce a dat omenirii pînă acum.

Aceasta nu înseamnă însă că Aristotel nu mai prezintă decît o importanță istorică. Așa cum se va vedea, gîndirea lui e încă tînără din multe puncte de vedere : luciditatea, precizia, pătrunderea, pasiunea ei rămîn bunuri impresionante de la care mai avem încă de învățat.

Aristotel, pe lîngă multele idei valoroase răspîndite în scrierile lăsate, ne mai poate învăța și prin exemplul său înțelept ce înseamnează o viață superioară, demnă, închinată unui mare ideal, care interesează progresul omenirii în întregul ei. Zeci de secole a rămas și va mai rămîne, splendidă, imaginea dascălului slăbuț și sever, laborios fără pereche, sclipitor de inteligență, iscoditor a tot ce poate îmbogăți cunoștințele omenești, metodic și măsurat în toate, virtuos fără excepție, inventiv și constructiv, cu inima generos dăruită deopotrivă vieții teoretice, sentimentelor larg omenești, cît și celor familiale.

Aristotel e ordine și măsură, muncă fără preget, perseverență inflexibilă — toate acestea îmbinate cu o mare și severă inteligență. De aici înțelegem că geniul nu implică numaidecît rici strălucire exterioară, nici dezechilibru, nici nu răsare vulcanic din adîncuri nebănuite, ci își are rădăcinile în puteri omenești normale, cu condiția să fie bine organizate, orientate spre un ideal stabil și mare, pe care să-l urmărească fără șovăire, cu toate străduințele și jertfele, pînă la capăt.

Din acest punct de vedere, viața lui Aristotel poate constitui oricînd nu numai un strălucit exemplu, dar și un mare izvor de forță morală pentru toți cei îndemnați să-și afle sensul vieții în munca grea și generoasă de cunoaștere științifică a lumii, în străduința de a fi de folos semenilor, ajutîndu-i să fie mai înțelepți, mai buni,

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

II

COPILĂRIA LA STAGIRA ŞI PELLA

ARISTOTEL S-A NĂSCUT în orăşelul Stagira din peninsula Chalcis, în anul 384 înaintea erei noastre, ca fiu al medicului Nicomah. Toate aceste date constituie, pe cît putem aprecia, factori importanţi în explicarea orientării intelectuale şi a desfăşurării vieţii filozofului. Fără îndoială, în aceeaşi vreme, tot în Stagira, din familii asemănătoare, s-au născut mulţi alţii care n-au ajuns notabili în istoria filozofiei şi a ştiinţelor. Asta înseamnă că în explicarea personalităţii lui Aristotel mai trebuie să avem în vedere, de asemenea, o anume şi fericită dotaţie temperamentală şi intelectuală, care, sub influenţa condiţiilor externe pe care le vom arăta, s-au dezvoltat cu timpul, unitar şi amplu, pînă la creaţii geniale.

Orăşelul Stagira, aşezat la graniţa macedoneană, destul de departe de Atena — centrul culturii greceşti de atunci — era elin ca toate celelalte oraşele ale peninsulei, colonii prospere fundate cîndva de cetatea Chalcis din Eubeea şi de Andros. Avem deci un prim temei să considerăm că Aristotel era grec şi nu „semigrec" sau macedonean, cum au

crezut într-o vreme autori mai vechi și alții mai moderni. Atribuindu-i o asemenea origine, ei socoteau că pot să dea o mai bună explicație orientării sale științific-pozitive și stilului mai greoi uneori în care își scria opera, în vădit contrast cu suplețea și strălucirea poetică a operelor platoniciene și a propriilor dialoguri din tinerețe.

Informațiile pe care le avem despre părinții săi ne dovedesc însă, fără umbră de îndoială, că erau greci. Tatăl, a cărui familie venise din Mesenia în veacul VIII sau VII, aparținea unei linii ascendente, care se pretindea coborîtoare din Machaon și Asclepios. Mama, care purta numele de Phaestis, era din Chalcis, fapt confirmat și de împrejurarea că Aristotel, spre sfîrșitul vieții, cînd s-a trezit încolțit și primejduit de dușmanii lui politici și s-a gîndit să-și găsească un refugiu grabnic, va căuta tocmai această localitate unde avea și o proprietate, moștenire maternă.

Aristotel, ca grec, era deci menit să se formeze în atmosfera culturii eline și să-i aparțină. Nu de mică importanță va fi fost, în acest sens, influența directă a tatălui, căruia i se atribuie un merit deosebit, mai ales în orientarea spre știință a viitorului mare filozof. Într-adevăr, Nicomah nu era un medic oarecare, ci un om de carte, menționat cu două lucrări literare, în urma cărora s-a bucurat chiar de o anumită notorietate. Era deci un om cult pentru acel timp, care și prin poziția lui socială va fi ținut ca fiul său, căruia nu se poate să nu-i fi remarcat sclipitoarea ascuțime a minții și vasta curiozitate în cunoașterea lucrurilor, să primească o educație aleasă și o instrucție care să continue tradiția profesională a asclepiazilor.

Se presupune deci, și pe foarte bună dreptate, că Nicomah și-a inițiat el însuși fiul în arta medicală, în care era, desigur, deosebit de destoinic, de vreme ce fusese ales ca medic regal la curtea

macedoneană. În „breasla" aceasta a asclepiazilor, din care făcuse parte și Hipocrate din Cos, cel mai mare nume al medicinii antice, era, de altfel, obiceiul ca practica și cunoștințele medicale să fie transmise din tată în fiu, așa cum se învăța scrisul și cititul. Astfel că, și în cazul în care nu s-ar putea vorbi, cum fac unii, de o înclinație ereditară, provenită din aceeași practică profesională, care se ridica pe scara multor generații, sîntem în drept să spunem că Aristotel, încă din prima copilărie, a aspirat în mediul familiei atmosfera preocupărilor științifice și a observat metoda de lucru și de cercetare a tatălui.

S-au formulat și unele îndoieli, bazate pe lipsa de documente precise și pe invocarea vîrstei prea mici a lui Aristotel. Dar influența în discuție e compatibilă, psihologic, cu etatea pe care ne-o arată datele recunoscute în general ca valabile, referitoare la această perioadă din viața filozofului. O socoteală scurtă ne poate edifica ușor. Dacă Aristotel părăsește Stagira abia la șaptesprezece ani, înseamnă că a putut să se afle sub instruirea tatălui și la curtea macedoneană pînă la vîrsta de cincisprezece ani, să zicem, mai socotind doi sau trei ani sub tutela lui Proxenos după pilda părinților săi. Desigur pînă la cincisprezece ani nu poate deveni cineva savant, oricît de dotat ar fi, dar să i se imprime o anumită înclinație și chiar foarte puternică, în stare să determine o pasiune viitoare pentru știință, asta credem că se poate. Dacă mai adăugăm aici stima de care se bucura tatăl la curtea regală pe baza cunoștințelor și artei lui, admirația care-l va fi cuprins pe fiu în urma isprăvilor medicale și chirurgicale la care va fi asistat și la care uneori, cum ni se relatează, a și participat, e de înțeles atunci în bună parte interesul

statornic și puternic înrădăcinat în mintea și inima lui pentru observarea, cercetarea și cugetarea științifică.

În educația generală, Nicomah se va fi străduit să-l formeze pe Aristotel în conformitate cu principiile și idealurile Greciei, într-o vreme cînd înșiși regii Macedoniei căutau să se împărtășească din bogăția culturii și civilizației ateniene. Tatăl va fi fost acela care, mai întîi, a găsit potrivit să-i îndrepte aspirațiile spre inițierea deplină în tainele filozofilor și erudiților Atenei.

Asupra lui Aristotel avea să se exercite însă, chiar de acum, acțiunea unui nou factor. Nicomah se bucura de multă trecere la curtea macedoneană ca medic curant, prieten și consilier al regelui. Aceste multiple îndatoriri, desigur, nu și le putea îndeplini de la Stagira și este de presupus că se va fi mutat pentru mulți ani la Pella, împreună cu toată familia, la curtea îmbelșugată a unui stat în ascensiune și prosperitate, în compania unui suveran generos, animat de mari planuri de cucerire, dar poate și de înțelegere a bunurilor culturii.

Aristotel și-a petrecut, deci, prima copilărie în Stagira și la curtea regală, împreună cu fratele său Arimnestos, cu sora, Arimneste — de care istoria, cum e și natural, nu ne mai spune azi nimic — și, desigur, în compania micului prinț Filip, care era cu doi ani mai în vîrstă decît el. Și ce putea fi mai firesc, în asemenea condiții, ca prieteniei părinților să i se adauge o a doua, mult mai ușor de legat, a viitorului filozof cu viitorul rege Filip?

De acești ani și de această prietenie își va aduce aminte mai tîrziu regele Macedoniei, cînd se va gîndi, ascultînd cu admirație și plăcere veștile ce-i veneau despre faima lui Aristotel, ca filozof, să-l aleagă educator pentru fiul său, Alexandru. Într-adevăr, entuziasmat de nașterea fiului său, Filip s-a grăbit să-l înștiințeze atunci pe vechiul său

prieten din copilărie printr-o scrisoare foarte elogioasă, în care-şi exprimă apoi speranţa că, la vremea potrivită, Aristotel va veghea îndeaproape educaţia vlăstarului său. „Aceasta ţi-o trimit — zise regele — spre a-ţi face cunoscut că mi s-a născut un fiu şi aduc mulţumiri zeilor nu pentru naşterea copilului, ci pentru că s-a născut în vremea ta, căci sper că va fi elevul tău şi se va arăta demn de noi şi de moştenirea tronului" (Aulus Gellius în *Nopţile attice*).

Din păcate nu se mai poate preciza astăzi nici ce vîrstă avea Aristotel cînd se aflau cu toţii la curtea macedoneană nici cît anume a stat acolo, sau cît timp s-a putut bucura de educaţia nemijlocită a familiei sale. Dar se poate deduce cu multă probabilitate că a avut prilejul să cunoască direct eticheta şi fastul curţii, primind, desigur, şi indicaţii de comportare într-o societate atît de aleasă. Gustul pentru o ţinută exterioară ordonată şi distinsă aici trebuie să şi-l fi format o dată cu plăcerea de a cultiva relaţii de prietenie cu puternicii zilei. Este ştiut, în acest sens, că, în limitele unei vieţi echilibrate şi sobre, Aristotel manifesta totuşi înclinaţii spre o anumită pedanterie exterioară : îi plăcea să se îmbrace luxos, să se dea ospeţe îmbelşugate ; apoi, o mare parte din viaţă şi-a petrecut-o sub protecţia unor înalte prietenii, cum a fost aceea a lui Filip şi Alexandru, a lui Hermias şi Antipatros.

Dar nu e vorba numai de atît. Locul în care s-a născut, momentul istorico-politic şi relaţiile pe care le-a stabilit prin intermediul familiei au lăsat urme durabile în viaţa filozofului, orientîndu-i în bună măsură concepţia şi atitudinea politică. Însăşi poziţia geografică a Stagirei pare să simbolizeze atitudinea larg împăciuitoare pe care o ia Aristotel între cele două puteri, cărora le-a rămas adept fidel pînă la sfîrşitul vieţii : Grecia şi Macedonia.

Acest orășel de pe coasta golfului Strymonic, lipit de hotarul macedonean, pare să-i fi indicat, prin însăși poziția lui, obligația de a ține seama de noua forță politică și militară care se ridica în nord, fără a-l înstrăina însă de lumea elină, căci orășelul era grec și se afla dincoace de granița Macedoniei, iar filozoful își va petrece ani mulți între zidurile ospitaliere ale Atenei, la lumina culturii ei superioare.

Apoi, Stagira, oraș mic și așezat în nordul țării, era oarecum în afară de ambițiile și interesele cutărei sau cutărei mari cetăți și în el se putea păstra mai mult și mai puternic simțul pan-elenic pe care de mult, spre nenorocirea lor, grecii păreau să-l fi pierdut din viața politică. Or Aristotel va îmbina puternic, în orientarea lui politică, un panelenism dispus să se concilieze cu expansiunea macedoneană, să-i recunoască supremația și în același timp să profite de avantajele puterii ei.

Aceste idei le împărtășeau și unii atenieni de baștină, dar la Aristotel ele își capătă o explicație psihologică mult mai temeinică, întrucît trăise o bună parte a copilăriei la curtea macedoneană și, pînă la șaptesprezece ani, într-un orășel în care puterea regelui din Pella era resimțită din plin. Mai tîrziu va reveni, pentru încă vreo zece ani, ca dascăl și consilier în preajma curții din Pella și se va stabili apoi ca filozof la Atena, pînă aproape de sfîrșitul vieții, sub protecția și în stima lui Alexandru și Antipatros. Desigur acest promacedonism își are, cum vom vedea mai pe larg la locul său, rațiuni social-economice, dar trebuie să constatăm, privind elementele biografice, că el și-a avut punctul de plecare psihologic în situații concrete, din cea mai fragedă vîrstă a filozofului, întreținute apoi cu continuitate pe întreg parcursul vieții lui.

Deși jumătate din viață — și de fapt jumătatea care ca valoare înseamnă aproape totul pentru Aristotel — și-a petrecut-o în Atena, el nu s-a înstrăinat niciodată de prietenia cu conducătorii macedoneni, Filip, Alexandru și Antipatros. Chiar și cele două plecări din Atena, la moartea lui Platon și la moartea lui Alexandru, se datoresc în parte fluctuațiilor politice care defavorizau poziția sa de atenian-necetățean și simpatizant cunoscut al puterii macedonene, pe care mulți o urau, citind în ea semnul neputinței și umilinței la care ajunseseră cetățile mari ale Greciei, atît de glorioase odinioară.

Dar nici atmosfera prielnică a familiei, nici influența curții macedoniene n-au durat mult. S-a întîmplat ca Nicomah să moară devreme, nu știm cînd anume, așa că nu putem aprecia cu exactitate amploarea instrucției și educației pe care i-o dăduse direct fiului său. Se crede însă că faptul a avut loc tocmai cînd toată familia se afla la Pella, așa că mamei nu i-a rămas decît să se întoarcă împreună cu cei trei copii la Stagira, unde aveau o gospodărie înstărită.

Rămas în curînd și fără mamă, Aristotel a intrat sub tutela și educația unui prieten mai tînăr, probabil o rudă a lui Nicomah, Proxenos din Atarneea. În familia acestuia și-a continuat educația, bucurîndu-se de o grijă și căldură pentru care avea să le rămînă recunoscător toată viața.

Acest Proxenos era, se vede, el însuși un om instruit și cu bună înțelegere față de tînărul dat în grija sa. Nu numai că i-a cîștigat dragostea și recunoștința, cum am zis, dar i-a înțeles înclinația teoretică și i-a oferit posibilitatea să adîncească știința și observarea naturii, să cunoască, probabil, teoria atomistă a filozofilor din Abdera, cetate nu departe de Stagira. Dacă era, așa cum ni se relatează, un prieten mai tînăr al lui Nicomah, atunci

Proxenos cunoscuse îndeaproape familia medicului, fiind la curent cu intențiile tatălui referitoare la viitorul tînărului Aristotel, și fără îndoială va fi primit, fie direct din partea lui, fie prin testament, indicații cu privire la creșterea acestuia.

Din desfășurarea ulterioară a vieții lui Aristotel și din înclinațiile ferme spre studiu pe care le prezintă de timpuriu, cît și din anumite trăsături morale, surprinzător de mature și solide pentru acea vîrstă, trebuie să înțelegem că atît în familia părinților, cît și în a lui Proxenos, Aristotel s-a bucurat de o educație aleasă și temeinică, pe măsura marilor posibilități cu care îl dăruise natura. Dacă a avut și dascăli însărcinați anume cu instruirea și educarea lui — ceea ce ni se pare foarte probabil, mai ales pentru vremea cînd se afla sub tutela lui Proxenos — istoria nu precizează.

Dacă n-am admite, în această perioadă, influența foarte puternică a unei severe educații intelectuale, orientată științific, ne-ar rămîne inexplicabile cîteva trăsături de cea mai mare importanță din profilul personalității filozofului Aristotel. Știind că a stat, mai tîrziu, douăzeci de ani în cercul Academiei, sub influența idealismului platonician și fără îndoială și sub atracția personală a bătrînului dascăl, n-am putea înțelege deplin faptul că Aristotel a rămas, totuși, în bună parte, un spirit științific de factură pozitivă, o gîndire sever realistă, care s-a dezlipit încetul cu încetul de vraja idealismului și s-a îndreptat spre vastele cercetări enciclopedic-științifice pe care le va desfășura Lyceul.

Cei ce urmăresc profilul intelectual aristotelic arată, cu bună dreptate, pe Platon ca pe unul din polii în jurul cărora a gravitat Aristotel, de care s-a depărtat cu timpul, dar de care nu s-a putut desprinde cu totul niciodată. Printr-un alt aspect al gîndirii sale, și anume prin factura ei științifică, Aristotel este altceva decît Platon. Există deci un

al doilea pol către care stagiritul s-a îndreptat cu pasiune și cu succesele sale cele mai răsunătoare. Istoria nu se referă aici la un nume precis. E sigur însă că s-a pronunțat mai întîi educația paternă, de care am vorbit mai înainte; este evident, de asemenea, că însăși structura psihologică a stagiritului a fost preponderent științifică și nu artistică. Să mai adăugăm că, intrat la Academie, Aristotel n-a stat imediat sub influența lui Platon, care nu se afla atunci în Atena, ci cîțiva ani va fi făcut studii individuale, ajungînd în contact cu lucrări științifice care nu lipseau în acea vreme în comerț, sau va fi călătorit pe undeva, luînd legătură și cu alți gînditori, dinafara cercului Academiei. Toate acestea sînt reale sau foarte probabile, dar nu ni se par încă suficiente pentru explicarea lui Aristotel. Mai propunem încă un factor, care prezintă aceleași drepturi de a fi luat în considerare.

Fără îndoială, strălucirea filozofică și științifică cea mai mare o avea în acel timp Atena. Filozofia greacă în ansamblul ei n-a crescut însă într-o singură cetate. De la cetățile de pe coastele Asiei Mici (Milet, Clazomene, Colofon, Efes), la Crotona și Eleea, în Grecia Mare (sudul Italiei și Sicilia) de la Abdera nordică pînă la Cirene, pe coastele Africei, spațiul elin era punctat de numeroase nume de cetăți în care au apărut și au strălucit gînditori de seamă într-ale științei, gînditori care au lăsat școli, unele cu continuitate de secole.

Nordul, din spațiul căruia cobora Aristotel, n-a fost lipsit de astrele sale în constelația cerului filozofic elin. Printre alții, cu o generație înainte de Aristotel, au trăit doi eruditi al căror nume mai stăruie și azi, glorios, în istoria gîndirii umane: Democrit din Abdera și Hipocrate din Cos. Faima lor, ca învățați și înțelepți, a fost fără cusur, atît în timpul vieții, cît și mai tîrziu. Și avem toate motivele să credem că din școala lor se va fi exercitat

o influență decisivă asupra lui Aristotel, în ce privește întărirea înclinației sale științifice.

Direct, este puțin probabilă, deși nu poate fi exclusă cu totul, la rigoarea calculului. Democrit s-a născut în jurul anului 460 și a trăit mult, aproape 100 de ani. Deci, prin 360 mai putea fi în viață — or, atunci, Aristotel avea douăzeci și patru de ani și se afla de mult în Academie. S-ar fi putut ca în anii de învățătură, cînd se afla sub tutela lui Proxenos, sau chiar împreună cu tatăl său, care făcea parte din familia sau corporația medicilor asclepiazi, să fi trecut prin Abdera, să-l fi văzut pe bătrîn. Mai probabil este că Aristotel să fi aflat fie de la tatăl său, fie de la dascălii ce-i avea, de existența și faima lui Democrit care s-a bucurat în epoca sa de un răsunător renume. Democrit călătorise mult, la timpul său — umblase prin Egipt, Chaldeea, Persia, poate chiar prin India — adunînd cu nesaț știința și înțelepciunea acestor popoare. „Dintre toți contemporanii mei — spunea el — nici unul n-a călătorit mai mult decît mine; am dus cercetările mele mai departe decît oricare altul; am vizitat cele mai multe țări, am văzut cele mai multe climaturi, am ascultat cele mai multe cuvîntări de oameni instruiți" (cf. Enriques-Santillana: Les derniers „physiologues" de la Grèce, p. 32—33). Excelent cunoscător al geometriei timpului său, depășea în rezolvarea anumitor probleme chiar pe scribii cadastrori ai Egiptului. Vastitatea operei sale științifice avea un impresionant caracter enciclopedic; din lucrările care i se atribuie și din care n-au rămas decît titlurile împreună cu frînturi de frază, înțelegem că preocupările sale se extindeau de la matematica pură, cosmologie, fizică — la botanică, zoologie, logică, teoria cunoașterii, etică, muzică, critica artelor și chiar agricultură, medicină, tehnica picturii și arta războiului. Cine n-ar putea vedea într-un asemenea om un obiectiv de admi-

rație și un model de urmat, chiar dacă Aristotel, necunoscîndu-l direct, îi va fi avut în față opera scrisă și va fi auzit în jurul său vorbindu-se cu cea mai mare considerație despre savantul abderit?

Îl va fi impresionat fără îndoială și frumusețea scrierilor democritice, pe care antichitatea le laudă în mod deosebit. Dar va fi rămas atras mai ales de faima de înțelept al vieții pe care o dobîndise Democrit. Pasiunea lui cea mai mare fusese să pătrundă secretele naturii, căci, după cum spusese el însuși, *ar fi dat bucuros o diademă regală în schimbul unei descoperiri științifice*. Se spune chiar că pasiunea aceasta era așa de mare, încît și-ar fi cheltuit toată averea în călătoriile de studii și că, sărac fiind, ar fi ajuns să trăiască dintr-o pensie pe care i-au rînduit-o concetățenii săi, onorați să aibă în cetate un om de valoarea lui.

În aceeași vreme cu Democrit, trăia un alt gînditor de mare faimă, rămas în istorie ca întemeietorul medicinei, Hipocrate din Cos. Se relatează chiar și împrejurarea în care cei doi oameni de seamă ai științei grecești s-au cunoscut. Evitînd pasiunile, Democrit s-ar fi adîncit atît de mult în meditațiile sale, încît sănătatea i-ar fi ajuns într-o stare îngrijorătoare. Neînțelegînd ce s-a întîmplat cu înțeleptul lor, abderiții s-au adresat medicului Hipocrate din Cos, rugîndu-l să vină să vadă ce-i de făcut. Întîlnirea celor doi eruditi ar fi dus, printre altele, la o frumoasă corespondență (inclusă în *Corpus*-ul hipocratic, dar de o autenticitate bănuită).

Amintirea lui Hipocrate, aici, nu se face întîmplător. El este un alt gigant al științei antice din generația imediat anterioară lui Aristotel și cu care vrem să stabilim o legătură pe baze biografice clare. Influența lui Hipocrate trebuie să se fi exercitat cel puțin indirect la început — prin filiera paternă. Socotim foarte probabil că Nicomah, tatăl lui Aristotel, medic de prestigiu, de vreme ce fusese angajat

în această calitate de curtea macedoneană, să fi deprins medicina în școala hipocratică sau sub influența ei. Lui Nicomah, care ajunsese, cum se spune, să scrie și lucrări de specialitate — tratate de medicină și fizică — nu putea să-i fie străină nici opera, nici personalitatea marelui medic. Erau doar contemporani, erau de aceeași profesie și aparțineau aceluiași spațiu geografic. Mai mult, Hipocrate îl precedase nu numai ca vîrstă, dar și în calitatea de medic regal, întrucît trecuse pe la curtea macedoneană unde încercase, după cum se spune, să-l vindece pe Perdicas al II-lea de o suferință de care nu se puteau feri nici regii : dragostea. Că Hipocrate îi va fi fost de oarecare ajutor regelui macedonean, chiar și în această gingașă maladie, e fără îndoială, deoarece nu era un simplu practician al vindecării fizice, ci și un om de mare cultură filozofică și literară, care a rezumat toată știința timpului, fundînd, cum se știe, o savantă școală de medicină, unde a predat un învățămînt enciclopedic. Vastitatea cunoștințelor lui Hipocrate a fost așa de mare, încît îl sperie, trei secole mai tîrziu, pe Andreas, medicul alexandrin. Renumele de părinte al medicinei îl merită din plin fiindcă, într-un spirit științific înaintat pentru vremea sa, a combătut superstițiile și șarlatania, credința despre intervenția miraculoasă a zeilor în cauzele bolilor, organizînd cunoștințele medicale într-un corp de doctrină unitar, instituind o metodă de studiu bazată pe observarea fidelă a naturii și pe o gîndire eliberată de orice influență mitologică.

Am amintit în acest loc de cele două figuri ale științei antice din secolul al V-lea, pentru că Aristotel aparține, ca om de știință, aceleiași familii spirituale. În unele locuri aceștia îl depășiseră în vigoare științifică. Avem toate semnele pentru a crede că influența lor s-a exercitat asupra lui, și aceasta chiar în perioada premergătoare Academiei. Influența

ulterioară a lui Platon va fi și ea puternică, dar stagiritul va rămîne totdeauna, și cu timpul tot mai mult, un erudit în sens democrito-hipocratic, prin tendința enciclopedică în cercetarea naturii, ca și prin elemente de gîndire materialistă. La Democrit și la Platon trebuie să ne gîndim deci mereu, ca la doi poli ai făpturii spirituale a lui Aristotel.

Este fără îndoială că în acești ani de fragedă tinerețe, Aristotel nu putea încă să dobîndească o cultură științifică prea înaltă. Erudiția sa în științele naturale și-a cîștigat-o abia mai tîrziu.

Spre optsprezece ani, Aristotel constată însă că anturajul său nu mai are ce să-l învețe și ia hotărîrea să părăsească nordul și să se îndrepte spre Atena, unde îl mînau mari aspirații intelectuale.

Cu aceasta, și în condițiile și împrejurările menționate, care pot fi astăzi doar în linii mari și aproximativ reconstituite, s-a încheiat prima perioadă din viața lui Aristotel, copilăria și adolescența.

Cu toate că a fost tulburată de nestatornicia unui loc de viață, familia oscilînd între Stagira și Pella, cu toată dezorientarea și deprimarea pe care putea să le aducă, la o vîrstă așa de fragedă, pierderea părinților și trecerea într-o familie străină, viața lui Aristotel, dezvoltarea și maturizarea lui intelectuală au mers sănătos înainte. La vîrsta de șaptesprezece-optsprezece ani, cînd se hotărăște să părăsească orășelul natal și să se îndrepte spre Atena — cetatea-lumină a lumii de atunci — avem în față un caracter aproape împlinit din toate punctele de vedere: un tînăr cu o solidă educație, cu o inteligență strălucită și avidă de cunoștințe de orice fel, dornic să cunoască lumea savantă și sistemele filozofilor, despre care nu se poate să nu fi venit numeroase vești pînă la Stagira, și animat de ambiția intimă și nobilă de a-i ajunge și, eventual, a-i întrece. Așa ne poate apărea imaginea

lui Aristotel cînd, lăsîndu-şi înfloritoarea gospodărie părintească din micul orăşel de la graniţa Macedoniei, s-a grăbit să ia corabia spre Atena şi să intre în aleile grădinii lui Academos, unde de multă vreme îşi desfăşura învăţătura bătrînul Platon, ajuns acum la şaizeci de ani.

Oameni care nu pot dormi la gîndul că există caractere şi vieţi superioare mediei comune şi caută prin toate mijloacele să le reducă dimensiunile, trîncănind vrute şi nevrute pe socoteală lor, au întocmit şi-n ce-l priveşte pe Aristotel unele anecdote care au circulat apoi în antichitate şi se găsesc menţionate, bineînţeles, cu un credit foarte redus, în multe tratate moderne.

Aceste scorniri ale unor oameni porniţi spre bîrfeală şi amuzament ieftin au căutat să întreţină şi în jurul lui Aristotel o atmosferă de senzaţional şi de scandal, care să tulbure imaginea clară şi demnă a marelui filozof, figură academică prin excelenţă, om ponderat şi virtuos în limitele unei sănătoase înţelegeri a vieţii, temperament stăpînit şi echilibrat, caracter moral în sensul plin al cuvîntului, atît în concepţie, cît şi în viaţă.

Astfel, după o versiune lansată printre alţii de un anume Timäus, supranumit încă în vremea sa „bîrfitorul", Aristotel n-ar fi avut şaptesprezece ani cînd a intrat în şcoala lui Platon, ci treizeci. Pînă atunci, el şi-ar fi petrecut vremea într-un mod cu totul nefilozofic, cheltuindu-şi în petreceri şi distracţii frivole averea lăsată de părinţi. Cînd banii s-au terminat, constrîns de lipsuri, s-ar fi înrolat ca războinic, iar mai pe urmă s-ar fi reîntors în Stagira, pentru a practica medicina, de unde, la vîrsta amintită, revenindu-şi complet, a luat drumul înţelepciunii. O vreme şi-ar fi cîştigat existenţa chiar cu şcamatoria.

Desigur, asemenea afirmaţii nici nu merită să fie discutate. Ele contrazic tot ce ştim despre Aris-

totel. Și numai pentru că au găsit oarecare atenție la unii autori moderni, filozoful burghez german Zeller a ridicat un cuvînt hotărîtor contra lor, arătîndu-le netemeinicia și neseriozitatea.

Și într-adevăr, numai o minune ar putea să explice cum un om dedat plăcerilor libertine pînă la treizeci de ani ar mai avea puterea să se rupă de o asemenea viață, ar avea dragostea să se dedice, mai bine zis să se jertfească unei vieți austere de cercetător meticulos și gînditor abstract. Și cum și cînd să mai fi adunat atunci vasta lui erudiție, dacă la treizeci de ani era de-abia la început?

Nici conținutul operei aristotelice, nici stilul, nici elanul ei moral nu pot conviețui cu o asemenea ipoteză nelogică și contrară naturii vieții și faptelor. Să fi studiat la Platon numai opt ani? Nu-i de crezut: influența platoniciană, prezentă chiar în teoriile cele mai antiplatonice, pledează pentru alternativa celor douăzeci de ani de studiu sub ochiul magistrului.

Trebuie deci să trecem cu totul aceste spuse în rîndul inexactităților și al basmelor. Nu s-a mai spus oare, tot despre Aristotel, că ar fi fost trei ani discipolul lui Socrate și că ar fi însoțit pe Alexandru cel Mare pînă în India?! Dar se vede că toate acestea erau necesare dușmanilor personali sau politici, de care nici Aristotel n-a fost în stare să scape în viață.

III

ÎN ACADEMIA PLATONICIANĂ

a) Sosirea la Atena și marile hotăriri

AȘADAR, SĂ REVENIM la adevăratul Aristotel care, nu la treizeci, ci la optsprezece ani a apărut în Atena, întrebînd cu înfrigurare stăpînită unde anume se află vestita Academie în care oficia venerabilul Platon. Spre surprinderea lui, însă, va fi aflat îndată că vestitul filozof nu se găsește în cetate, plecat fiind de curînd și nu se știe pentru cîtă vreme, într-o călătorie în Sicilia, unde căuta să experimenteze, cu sprijinul unor conducători de cetăți, concepția lui utopică despre statul ideal. Era o veche aspirație a bătrînului, devenită chiar încăpățînare, aceea de a-și vedea confirmate visurile sale politice. Pentru aceasta mai făcuse și altădată intervenții pe lîngă tiranii siracuzani, fără să obțină rezultatele dorite. Și deși filozoful atenian devenise plictisitor și enervant pentru aceștia, reușind chiar să provoace odinioară mînia lui Denys cel Bătrîn, care, exasperat de insistențele lui, îl arestase și îl vînduse ca sclav, Platon socotise acum, prin 367, că e timpul să-și încerce din nou norocul pe lîngă Denys cel Tînăr. Acesta, însă, cum a consemnat istoria, nu s-a dovedit mai abordabil

decît bătrînul, neadmiţînd nici el să-şi transforme cetatea într-un cîmp de experienţe pentru un filozof nepriceput în conducerea practică a treburilor publice. Relaţiile lui Platon cu acest nou Denys s-au înrăutăţit atît de mult, încît filozoful a trebuit să scape prin fugă de supărarea tiranului. În 361 revine, totuşi, cu noi planuri şi numai directa ameninţare cu moartea — de la care l-a salvat pytagoricianul Archytas din Tarent — l-a putut scăpa pe Denys de insistenţele bătrînului filozof.

Oricît de dezamăgit va fi fost tînărul Aristotel de vestea neplăcută care-i întîrzia astfel întîlnirea cu cel ce era atunci gloria filozofică a Atenei şi a întregii lumi greceşti — şi lîngă care aştepta nerăbdător să se desăvîrşească, ajungînd la suprema înţelepciune — această nemulţumire momentană era prea puţin faţă de hotărîrea lui uriaşă de a se dedica în întregime şi pentru totdeauna acelei „bios teoreticos" pe care o simţise înmugurind în sine încă înainte de a pleca din Stagira şi căreia venise aici să-i dea înflorire şi să-i culeagă roadele, oricîte cheltuieli vor fi necesare, oricîtă muncă, oricît timp.

Rămîne pentru noi — deoarece nu avem ca material biografic informativ din această perioadă decît elemente generale şi aproximative — o taină cu privire la adevăratele rădăcini ale acestei hotărîri a unui tînăr de optsprezece ani de a-şi jertfi tinereţea, averea şi sănătatea pentru satisfacţiile inteligenţei cuceritoare de lumină teoretică în explicarea lucrurilor. De n-ar fi decît acest semn şi ar trebui să recunoaştem că Aristotel se împregnase puternic de educaţie şi cultură greacă şi se arăta a fi un demn urmaş de a doua generaţie a celui ce, în anul 399, senin şi măreţ, cum ni-l înfăţişează Platon în emoţionantele sale dialoguri, şi-a băut cupa de cucută, invocînd o teribilă consecvenţă morală şi teoretică, în vreme ce învăţăcelii

săi, mai slabi de înger, se tînguiau, implorîndu-l în zadar să accepte a fugi pe ușa din dos a închisorii...

Minuni neexistînd, deci nici fapte neexplicabile, se poate admite că în cazul lui Aristotel ne aflăm în fața unei precocități intelectuale și de caracter asupra căreia au lucrat stăruitor și cu iscusință educatorii abili și fără îndoială cu mare pregătire filozofică și pasiune pentru cercetarea științifică, pasiune pe care au știut s-o insufle cu toată puterea și tînărului lor învățăcel. Care anume vor fi fost aceia — la Pella, la Stagira sau în altă parte — nu se știe, dar munca lor și-a dat roade strălucite care aveau să crească și să se desăvîrșească în anii de studiu la Academie.

Iată-l acum sosit aici, în Atena, pe tînărul grav, cu ochi iscoditori, cu trăsături care nu prevesteau înflorirea vreunei viitoare frumuseți fizice, admirînd monumentele unice în lume, de care va fi auzit de la dascălii săi, întîlnindu-și privirea peste forfota cetății, cu un zîmbet ironic și sfidător în colțul buzelor. Își împlinise o primă dorință, aceea de a vedea aievea, în toată strălucirea ei, vestita cetate, glorioasă peste măsură, mîndria oricărui elen, locul către care aspira deopotrivă și înțeleptul, și omul de rînd al Eladei. Era cetatea-lumină, semnul măreției vredniciî a unui popor care excelase în fața istoriei nu numai prin iscusința sa practică, ajungînd o mare forță comercială, dar și prin marea ascuțime de spirit creator în filozofie și știință, prin bogat geniu artistic aplicat în mai toate genurile de artă, de la poemul homeric la sculptura lui Fidias, de la pictura lui Polignot la arhitectura Parthenonului și Erechteionului. Popor care înțelesese și reușise să iasă din superstiție și mitologie la lumina rațiunii și științei; care cultiva ca nici un altul ideea de bine, frumos și adevăr, așa cum și cît îi îngăduiau să-l înțeleagă limi-

tele dezvoltării umane de pînă atunci. Se mai adăuga şi mîndria că — cel puţin în parte, atît cît îngăduia dezvoltarea societăţii antice — grecii aveau satisfacţia de a se fi rupt din lanţurile despotismului tiranic — formă politică dominantă încă, atunci, în orient — şi de a fi dus o viaţă publică de conţinut democratic. Pe lîngă aceasta, conştiinţa grecului şi a atenianului, în special, era dominată de mîndria gloriei nepieritoare cîştigată în numeroasele şi inegalele bătălii pe care le purtase victorios cu colosul asiatic persan, de-a lungul acelei jumătăţi de secol (V) de războaie zise medice. Atunci a înscris Atena în istoria ei nemuritoare Maratonul şi Salamina.

După încheierea acelor războaie, puterea şi bogăţia au făcut din Atena centrul economic, politic, cultural şi religios al Greciei. Cu deosebire în vremea lui Pericle, cetatea a luat un avînt şi o înfăţişare cu totul nouă. „Vechiul oraş semirural, cum era Atena pînă înainte de războaiele medice, s-a transformat sub Pericle într-un mare oraş, de importanţă mondială, lăsînd în umbră prin strălucirea sa toate celelalte oraşe ale Greciei" (Sergheev). Atunci, în secolul de aur, şi-a atins cetatea apogeul strălucirii sale. Faima i se răspîndise peste tot şi admiraţia pe care o provoca era nelimitată. „Eşti ca un om nesimţitor — ar fi spus Lysipos în vremea lui Pericle — dacă n-ai văzut încă Atena ; dacă ai văzut-o şi nu te-ai minunat, eşti un gogoman ; iar dacă ai părăsit-o fără să regreţi, atunci eşti un mare măgar". „Consideraţia pe care şi-a cîştigat-o — spunea Cicero în discursul pentru Flaccus — este aşa de mare, încît reputaţia Greciei, atît de scăzută astăzi şi aproape pierdută, nu mai subzistă decît prin stima pentru Atena".

Bogăţia acumulată de stăpînii de sclavi şi sistemul de viaţă politică democratică pe care-l instituiseră au favorizat în mod deosebit dezvoltarea unei

rafinate culturi în care au înflorit minunat poezia, elocvența, filozofia și toate formele de artă. Chiar la mijlocul secolului al IV-lea, cînd Aristotel se afla de mult în Academie, Atena mai era încă cea mai mare piață economică a Greciei. Importurile și exporturile antrenau mari capitaluri și schimburile frecvente au dus la apariția în Atena a numeroase case de comerț și bănci renumite.

Ochilor lui Aristotel li se înfățișa o Atenă cu altă așezare decît cea pe care o are orașul azi. Acum Atena e clădită în centrul cîmpiei attice, la poalele Lycabetului, la nord de Acropole; în antichitate, însă, cetatea se întindea la sud și la apus de Acropole, pe malurile Illisului și pe o serie de coline (Areopagul, Pnyxul, colina Nimfelor și colina Muzeului — azi terenuri nelocuite, pline de ruine). Inima istorică a orașului era Acropole — „cetatea înaltă" — așezată pe o colină de 40 de stadii deasupra mării, în jurul căreia s-au clădit apoi, pe cîmpie, cartiere întinse — Ceramicul, Prytaneul, Lyceul, Teatrul, Academia, Grădinile — care formau „cetatea de jos", plină de ateliere, puncte de desfacere comercială, tarabe de bancheri; brăzdată de străzi strîmte și întortocheate (strada Eleusină, strada lui Thezeu, a Dușmanilor, a Furnicilor etc.). Frumusețea cetății o dădeau edificiile publice prin minunata lor arhitectură și numeroasele sculpturi de valoare artistică eternă cu care rafinații conducători ai Atenei o împodobiseră. Templele, pritaneele civile, porticurile, lucrările de utilitate publică, toate erau opere de artă sau fuseseră împodobite cu sculpturi, picturi și alte elemente decorative. Sub Pericle s-a construit Parthenonul, Erechteionul, Teseionul și Propileele, acele minunate porți care duceau spre Acropole.

Cu deosebire impresiona Parthenonul, construit, între 447—438 după planurile lui Ictinos, de Fidias, care nu numai că l-a decorat cu capodo-

perile lui, dar a şi condus lucrările pînă în detalii. „Niciodată poate vreun monument n-a exprimat mai bine decît acesta sufletul unui popor şi concepţia lui despre frumuseţe. Destul de mare pentru a domina cetatea din înălţimea stîncii pe care sta, el nu avea totuşi nimic colosal. Se distingea în primul rînd prin armonia proporţiilor, prin graţia fină şi delicată a liniilor. Uşor ridicat de pe postamentul său, desfăşura vederii peristilul coloanelor dorice de un contur robust şi fermecător, purtînd cu mîndrie coronamentul care-l împodobea fără să-l strivească şi părea din depărtare lăcaşul cel mai potrivit pentru zeiţa în care forţa se îmbina cu raţiunea" (M. Croiset).

Desigur, exista un anumit contrast între aceste monumente create anume să satisfacă orgoliul şi simţul estetic public şi construcţiile de utilitate particulară, cum ar fi locuinţele, care erau, mai ales în cartierele mai modeste, destul de nespectaculoase. În ansamblu şi privită din exterior, Atena putea fi considerată o vastă galerie de mari creaţii artistice, unice prin valoarea lor nemuritoare. „Fiecare dintre aceste obiecte — spunea Plutarh — era atît de frumos, încît lăsa impresia că există din timpuri imemoriale; prin prospeţimea lor, aceste opere par pînă în ziua de azi a fi ceva tînăr şi care abia a apărut".

Atena mai prezenta încă mult din splendoarea pe care o avusese în vremea lui Pericle, totuşi, peste Acropole şi Parthenon, ca şi peste întreaga lume greacă, părea să fi început, uşor, amurgul. După înfrîngerile şi suferinţele suportate în războiul peloponeziac, Atena îşi pierduse supremaţia politică, iar din vremea lui Alexandru, splendoarea ei va începe să se ofilească încetul cu încetul. Sylla o va jefui, va lua pînă şi coloane din templul lui Jupiter Olimpianul, le va transporta la Roma şi va împodobi cu ele templul altui Jupiter — Capitolinul.

Tînărul stagirit, pe care corabia îl lăsase la Pireu și care, ajuns acum în mijlocul cetății visate, asista la mișcarea agitată a unei metropole, n-avea de unde să bănuiască destinul ingrat pe care istoria i-l va rezerva în curînd acesteia. Sub cerul attic, veșnic senin în bătaia soarelui, străluceau pentru bucuria ochiului podoabele Acropolei. În lumina acelei zile unice, Aristotel va fi fost vrăjit, privind cu uimită admirație frumusețile nemuritoare pe care civilizația lumii sale le dăruise pentru totdeauna omenirii. Va fi simțit în el ispita imediată de a vedea îndeaproape strălucitele creații ale gustului rafinat, armonic și magnific, imprimat construcțiilor arhitecturale ale Atenei, va fi colindat frumosul cartier Ceramic cu Odeonul său, se va fi pierdut pentru moment în mulțimea fremătîndă, venită să participe la marile adunări din Agora, sau la diverse procese în numeroasele tribunale ale Areopagului, sau la adunarea populară de pe Pnyx.

Viața Atenei, așa cum se prezenta ochilor lui Aristotel, era trepidantă și complexă. Treburile politice și economice erau și acum în floare, procesele se desfășurau spectaculos și interminabil, afacerile se întocmeau cu înfrigurare, conflictele și intrigile vieții publice se țeseau cu perfidie și înverșunare. Atenianul nu lîncezea, era laborios — însuși complexul social nu-i îngăduia să vegeteze. Fiecare cetățean era obligat să presteze anumite îndatoriri sociale și politice; era chemat la adunările demei, ale fratriei, tribului, poporului; i se mai putea întîmpla să facă parte din „Consiliul celor cinci sute", să fie arbitru sau comisar, să facă parte dintr-un tribunal, să dețină o magistratură oarecare. Cei care aveau pămînturi trebuiau să le supravegheze și chiar să muncească pe ele; proprietarii atelierelor trebuiau să controleze desfășurarea muncii, să se îngrijească de desfacerea

produselor, de ținerea socotelilor și obținerea materiilor prime. Dar armatorii și negustorii ? Aveau și ei destule preocupări ; îngrijirea transporturilor, a depozitelor, amplificarea pieților de desfacere, întreținerea relațiilor cu clienții îndepărtați, drumuri lungi, obositoare și primejdioase pe mări, pentru a lua contact direct cu oamenii.

Atena nu era o cetate a desfătărilor ușoare și a oamenilor fără căpătîi ; întreaga cetate era în mișcare din zori pînă-n amurg. Pe lîngă atîtea treburi însă, grecii rezervau timp cuvenit pentru a filozofa, a visa și a trăi viața cît mai complet. Sclavii îi eliberau, în mare măsură, de muncile plictisitoare și de grijile prea mari, oferindu-le răgaz pentru satisfacții de ordin intelectual și artistic. Și grecii deținеau din plin fermentul marei curiozități spirituale și rafinamentul estetic.

Cetatea, nu prea mare în raport cu metropolele moderne, oferea din plin și zilnic posibilitatea schimbului de știri și idei, posibilitatea unei largi și intense „conveniri" sociale. Locul de întîlnire era piața. Aici veneau dis-de-dimineață țăranii din împrejurimi, care aduceau fructe, legume, păsări, vînat, pește, în timp ce beoțienii ofereau gurmanzilor renumitele produse ale lacului Copais — țiparii. Străzile înguste ale Atenei începeau să forfotească, se deschideau prăvăliile, atelierele, în vreme ce sclavii se grăbeau în toate părțile, mînați de stăpîni la diverse treburi. Aflăm că nici atenienii mai de seamă nu găseau nepotrivit să coboare ei înșiși în piață, pentru a face cumpărăturile după gusturile lor.

Către amiază piața era plină și străzile învecinate gemeau de lume ; era tocmai vremea potrivită cînd Socrate, odinioară, ieșea la iveală să-și găsească conlocutori și asistență în fața căreia să-și exercite, pe socoteala sofiștilor, ascuțimea minții și causticitatea limbii. Era ora la care atenienii

confirmau din plin că omul e „zoon politikon", cum va spune Aristotel. Ies în piață, privesc, se întîlnesc cu cunoscuți și necunoscuți, angajează discuții, vor să afle și să dezbată tot ce se poate ști, sînt avizi de ultimile noutăți sosite pe corăbii din toate părțile, din locurile cele mai îndepărtate, care însemnau pentru ei capătul lumii. Glumeau, bîrfeau, făceau planuri și întreprindeau afaceri.

Existau în Atena și alte locuri în care se putea petrece în mod agreabil : palestrele și gimnaziile în care se exercitau tineri sau maturi, în diverse întreceri atletice. Mai mult decît toate, pare să-i fi atras însă pe atenieni cuvîntările oamenilor de seamă, abili în meșteșugul retoricii. Adunările poporului le ofereau din plin prilejuri de a savura cele mai ascuțite minți, de a cunoaște cele mai diferite caractere, cele mai experimentate talente oratorice, care tratau cu pasiune probleme politice interesînd de cele mai multe ori, îndeaproape, soarta cetății. Se desfășurau aici spectacole dramatice, mai atrăgătoare poate decît teatrul însuși. Cu deosebire pasionau procesele politice, foarte frecvente în Atena. „Tuturor celor care asistau, fie ca judecători, fie ca simpli curioși, aceste dezbateri, unde adesea un om de stat își apăra onoarea, averea și chiar viața împotriva unor acuzatori înverșunați, le procurau emoții profunde de care erau deosebit de avizi. Ca în piesele lui Sofocle și Euripide, admirația, teama, indignarea sau mila agitau rînd pe rînd sufletele ținute în suspensie de cuvîntul oratorilor", scria la sfîrșitul secolului trecut istoricul francez M. Croiset.

Atena era și locul de întîlnire ori de trecere a tuturor oamenilor de talent din lumea de atunci. Acolo își căutau suprema consacrare, oferind tuturor spectacolul măiestriei lor. Veneau sofiști de seamă care se lăudau că pot să învețe pe oricine orice, actori mari care așteptau aplauzele unui pu-

blic educat și competent, rapsozi care recitau Iliada și Odiseea, muzicieni care, ca Philoxen și Timotheos își prezentau ultimele creații. În sfîrșit, dezvoltarea comerțului de manuscrise rafinase și gustul lecturii și-l răspîndise în rîndurile celor avuți.

În ceea ce privește viața mondenă a grecilor, reuniunile — mai degrabă „petrecerile" — aveau loc exclusiv între bărbați. Se ospăta și se bea îmbelșugat, lumea era veselă și întîlnirea se prelungea pînă tîrziu, noaptea, dacă nu pînă dimineața. Se întîmpla chiar ca oamenii să bea strașnic și cei mai puțin rezistenți să rămînă adormiți pe „cîmpul de bătălie". Nu era însă numai pofta de a bea ci, cum ușor se înțelege, cu acest prilej se dezlănțuiau și calități vocale, se cînta din chitară, se făceau diferite jocuri sociale. Gazda aducea uneori cîntăreți din flaut, bufoni, mimi, pentru distrarea asistenței. Pe lîngă invitații propriu-ziși, apăreau adesea și cei din categoria „paraziților", convivi de profesie care, în schimbul unei mese îmbelșugate, acceptau să fie obiectivul glumelor, sau chiar al batjocurei celorlalți. Tocmai această categorie de oameni, care se degrada ca demnitate și moralitate, a ajuns să imprime petrecerilor, în cele din urmă, grosolănie și excentricități. Xenofon ne-a descris un banchet în care se debitau mici improvizații oratorice cu pretenții spirituale și care se termina cu o pantomimă prea libertină. După cum se știe, și Platon ne dăduse mai înainte celebrul său *„Symposion"* care ne transpune cu prospețime în lumea de mare spiritualitate și poezie a unei seri cu Socrate în care se discută despre „eros" (iubire). După strălucitele elogii care se aduc erosului și după ce atmosfera e tulburată de apariția bruscă a lui Alcibiade beat, symposioniștii cad, spre ziuă, doborîți de preaplinul cupelor consumate și adorm, cu excepția lui Socrate, care, mai tare și aici decît ceilalți, se ridică și, împreună

cu puținii prieteni rămași valizi, pornesc să filozofeze mai departe, în dumbrăvile de platani de pe malurile Illissului.

Soțiile sau fiicele nu participau la aceste reuniuni „mondene", întrucît asupra lor se exercitau normele severe ale gyneceului, în schimb existau curtezane, de la cele mai vulgare pînă la cele care adăugau frumuseții și un oarecare farmec al spiritului. Succesul acestui fel de femei se datora și faptului că în societatea timpului femeia era ținută în incultură și lipsă de educație.

Atena ar fi avut deci ce să ofere, și încă din plin, unui tînăr înstărit, instruit și inteligent, dacă acesta ar fi fost înclinat spre o viață de plăceri, succese mondene sau afaceri. Dar Aristotel, deși simțea și el un tumult, o grabă și o sete de viață, acestea nu erau pentru petreceri, afaceri politice, treburi de negoț sau judecăți. Cetatea nu l-a fascinat așa de mult, încît să uite pentru ce venise aici și nici să-și strămute idealurile fixate. Mișcarea și strălucirea Atenei s-au voalat în fața ochilor săi și de aici, de pe Acropole, Aristotel și-a îndepărtat privirea dincolo de zidurile cetății, asupra dumbrăvilor verzi și liniștite, printre care șerpuia domol Ceifizul. Acolo, în case modeste, viețuiau înțelepții Academiei, discutînd zilnic, fără grabă și gîlceavă, despre toate ale lumii, dar mai ales despre înțelepciune și fericire. Spre ei se simțea atrasă inima lui. E ușor să trăiești ca atenienii, își va fi zis Aristotel; e mult mai greu să știi să trăiești ca un înțelept și mai ales e dintre cele mai mari lucruri ca după ce ai descoperit adevărata înțelepciune și fericire să știi să le transmiți și altora. Pare chiar lucrul cel mai mare și mai bun, cel mai vrednic să fie sens vieții.

Vorbind cu sine, înconjurat doar de cîțiva sclavi care-i purtau lucrurile de trebuință, aduse din Stagira, singuratic în cetatea imensă, Aristotel și-a

întărit și mai mult hotărîrea cu care venise. A coborît deci în acea zi însorită ca multe altele sub cerul attic, a trecut poarta de nord-vest a cetății, a luat drumul Groparilor și a ajuns în curînd în grădinile lui Academos. Era grăbit să se izoleze cît mai repede de tumultul acesta al mărunțișurilor comune și să înceapă munca de inițiere în problemele filozofice. Nu este acum în el decît o singură dorință mare : să cunoască totul, să cucerească tainele universului și să dea un rost conștient, o justificare înaltă vieții lui.

Nu știa Atena, în acel moment, ce mare cuceritor pătrunsese în cetate sub înfățișarea unui firav, timid, neînsemnat și încă necunoscut adolescent ! Ambițiile lui Alexandru vor însemna puțin pe lîngă cele care băteau acum, conștient sau nu, în inima și mintea acestui tînăr. Macedoneanul va cunoaște doar setea neistovită de expansiune geografică, patima de a dărîma imperii, a pune în genunchi mase imense omenești și a-și însuși tezaurele copioase ale tronurilor orientale. Firavul și de loc agresivul Aristotel dorește să cucerească nici mai mult, nici mai puțin decît esența tuturor lucrurilor, taina începutului lumii, rațiunea existenței sale și ascunzișurile gîndirii omenești. Supușilor săi, Alexandru le va oferi satisfacții momentane și îi va mina la moarte ; Aristotel se va strădui să-i învețe pe oameni cum să trăiască demn și unde să-și caute fericirea cea mai înaltă și mai durabilă.

O hotărîre mare, de fier, părea să-l stăpînească pe acest tînăr abia trecut de adolescență, sosit din marginile septentrionale ale Greciei. E bogat și inteligent, e înzestrat cu răbdarea atît de necesară unei munci stăruitoare și îndelungate, cum este aceea la care e chemat și despre care îi vor fi vorbit dascălii săi care l-au îndemnat să vie aici. Va fi o muncă migăloasă și istovitoare, căreia nu-i

poate face față decît o mare pasiune de „iubitor al înțelepciunii".

Are cu sine o parte din avutul moștenit de la părinți: o va cheltui fără ezitare și neîntîrziat, cumpărînd de la negustorii atenieni sumedenie de manuscrise cuprinzînd operele filozofilor și literaților. E tînăr cînd pășește în cercul „academicienilor" și va pleca de aici abia peste douăzeci de ani, cu părul rar — argintat. E sănătos acum și va pleca purtînd în trup eroziunea zilelor și nopților de veghe aplecat pe manuscrise. Va trece tinerețea, își va cheltui averea și sănătatea, dar va cîștiga înțelepciune și erudiție, bunuri de cel mai mare preț și nepieritoare pentru el. Își va îmbogăți zi de zi și ceas de ceas tezaurul teoretic, convins că aici stă suprema chemare și fericire umană și va găsi mereu mai multă satisfacție în dobînzile lui abstracte. Astfel, viața și învățătura vor fi pentru el, din ce în ce mai mult, *una*, semnul neîndoielnic al marelui înțelept.

b) **Anii uceniciei filozofice**

Deocamdată, cum am zis, conducătorul Academiei nu se afla în cetate, dar Aristotel e decis să-l aștepte. Va face cunoștință, între timp, cu societatea culturală și filozofică din Atena, va sonda cu antenele ascuțite și sensibile ale temeinicei lui inteligențe terenul vechi al marilor discuții filozofice și își va face intrarea neoficială în rîndurile adepților platonismului.

Acești trei ani, cît „rectorul" Academiei își va consuma iluziile politice don-quijotești, încercînd din nou să convingă fără succes conducătorii Syra-

cuzei de valabilitatea ideilor sale despre statul ideal, îi vor folosi lui Aristotel ca să se pregătească temeinic pentru a se ridica la nivelul teoretic al comunității filozofice în care intrase. Ce cunoștințe dobîndise pînă atunci, cine și cît îl instruise în domeniul filozofiei? Nu știm cu precizie. Ne putem da seama însă, fără să greșim, că Aristotel nu putea fi totuși decît un începător, un neinițiat față de bărbile albe care de zeci de ani, de pe vremea bătrînului Socrate, dezbăteau în interminabile discuții, pe aleile de platani ale grădinii, încîlcitele probleme ale filozofiei.

Primele întîlniri și ciocniri de vorbe și idei cu versații discipoli ai lui Platon, neîncrederea, poate chiar zîmbetul ironic, de superioritate, față de tînerelul puțin bîlbîit care cerea intrare la poarta marilor „inițiați", îi vor fi răscolit și mai mult ambiția; i-au încordat hotărîrea de a studia, de a ști. S-a așezat deci la muncă, decis să ajungă din urmă pe ceilalți și să se poată înfățișa cît mai demn în fața dascălului, cînd se va întoarce de peste marea din apus.

Cu banii pe care-i avea a descoperit destul de ușor că negustorii atenieni erau pricepuți și în valorificarea manuscriselor filozofice ori științifice. Acestea constituiau în acel moment pentru el marfa cea mai de preț pe care o avea Atena, și în achiziționarea ei nu și-a cruțat cu nimic avutul. Îi trebuia să știe ce au gîndit toți înțelepții și oamenii de știință pînă la el, ca să vadă apoi ce mai rămîne valabil din acele concepții, unde au greșit premergătorii săi și ce are de spus în toate problemele filozofiei, el, Aristotel.

Presupunînd că pînă în acel moment Aristotel nu va fi avut o inițiere temeinică în cele două secole și jumătate de gîndire filozofică elină — ceea ce poate fi pus, cel puțin parțial, la îndoială — acum se găsea dintr-o dată în fața unui bogat

tezaur concretizat în scrierile ce-i stăteau la îndemînă și în cunoștințele învățaților și filozofilor Atenei, dispuși, desigur, oricînd, după un bun obicei al timpului și tradiției, să le împărtășească oricui, bucuroși și chiar cu pasiune.

Putem să ne închipuim, de asemenea, că nu i-a trebuit harnicului iubitor de înțelepciune decît cei cîțiva ani pînă la întoarcerea lui Platon, pentru a lua cunoștință, într-un fel sau altul, de concepțiile filozofice ale înaintașilor săi. Ce-l va fi mirat și interesat mai mult va fi fost tocmai mulțimea și diversitatea acestora. Căci, începînd de la Thales din Milet care, conform tradiției, a formulat cea dintîi concepție materialistă despre lume, în Grecia rupîndu-se de vechile plăsmuiri mitologice și religioase, și pînă la Platon mulțime de filozofi s-au străduit să dea în fel și chip răspunsuri cît mai mulțumitoare la întrebări iscate de neliniștea căutării unui sens vieții individuale și sociale.

Era un spectacol teoretic luxuriant acela care se înfățișa ochilor avizi ai lui Aristotel. În secolele anterioare se formulaseră mai toate problemele principale care pot frămînta mintea filozofilor și se încercaseră mai toate genurile de răspunsuri posibile. („În variatele forme ale filozofiei antice grecești au existat în germene aproape toate tipurile de teorii filozofice de mai tîrziu, din perioada de pînă la Marx". — M. A. Dînnik). Viața comercială intensă, economia înfloritoare, bunăstarea clasei dominante, relațiile culturale cu Orientul, intensitatea luptei politice a polysurilor, antrenarea populației libere la viața publică în cadrul democrației sclavagiste — toate acestea au favorizat dezvoltarea amplă a vieții intelectuale și apariția a numeroase școli și curente filozofice.

Întrebări teoretice de cea mai mare amplitudine pe care, desigur, nu mintea grecească le iscodise pentru prima oară, sînt reluate în aceste secole cu

pasiune și se încearcă soluționarea lor pe un plan nou, cu fantezie și inventivitate inepuizabilă. Se caută cu înfrigurare o explicare integrală a lumii, în stare să dea seama în fața rațiunii de toate fenomenele existente ; se caută acel element *originar* care să înfățișeze *începuturile* și să satisfacă întrebarea : de cînd există lumea, cum s-a format, cine a creat-o și încotro, spre ce scop se desfășoară ea ? Și, mai ales, ce este ea în esența ei? Problema omului, a fericirii lui, a scopului vieții și a celei mai bune orînduiri sociale vor intra, de asemenea, în preocupările centrale ale filozofilor. Și multe altele, în stare să ducă la înțelegerea lumii în amănuntele și ansamblul ei.

„Noul" care însemnase geneza filozofiei în Grecia apăruse pe coastele Asiei-Mici, în Ionia, la intersecțiile drumurilor comerciale care legau Orientul de bazinul mediteranean, în cetățile înfloritoare cum erau Foceea, Milet, Efes, frămîntate de mișcări sociale care se reflectau, inevitabil, și în diversitatea pozițiilor filozofice. Acolo, în Milet, a apărut prima interpretare materialistă a lumii la greci, gestul teoretic de desprindere din păienjenișul misticei religioase anterioare și de explicare științifică a lumii. Mișcarea ascendentă a corpurilor ușoare și cea descendentă a corpurilor grele nu mai au nimic misterios și nu comportă introducerea unor factori insezisabili, ci sînt considerate ca simple fenomene fizice ; întinsul mării, cerul albastru și puzderia strălucitoare de stele a firmamentului nopților attice nu mai există în funcție de voința unei divinități, ci pe baza unor proprietăți inerente naturii. Zeii mai erau menționați, desigur, dar ei nu erau o noțiune filozofică operantă, ci mai mult un mijloc de a satisface și a menține superstițiile populare.

Sistemul religios grec primise primele lovituri puternice în urma descoperirilor geografice și a lărgirii cunoștințelor științifice care au constituit fun-

damentul unei dezvoltări a criticii filozofice. Descoperirile geografice au arătat că închipuirile mitologiei n-au nici un fundament; drumurile comerciale n-au întîlnit uriași și monștri, nici zei, ci numai fenomene naturale, care se desfășurau după rînduieli intrinseci. Noua gîndire greacă, științifico-filozofică, e legată strîns de viața concretă, socială. Filozofii presocratici sînt multilaterali și, mai cu seamă, atașați deopotrivă de teorie și practică. Vorbind despre ei, Romain Rolland observă cu entuziasm: „Ei au fost în același timp poeți, filozofi, ingineri, oameni de știință, oameni ai lui Dumnezeu, inspirați și apostoli; și energia sufletului lor, ca un foc subteran, și-a croit prin acțiune o cale strălucitoare. Thales este inginer militar, Parmenide om de stat, Melissos amiral; Anaximandros guvernează o colonie, Pitagora reformează societatea, Zenon combate tirania, care face din el un martir; Empedocle ajută la distrugerea Bastiliilor timpului său. Nu s-au mulțumit să privească în ochii sfinxului, ci l-au luat de piept; au vrut să rezolve practic problemele vieții la sezisarea cărora ajunseseră prin meditație. Căci pentru ei totul e în legătură: a gîndi = a acționa". Și apoi: „Fericită primăvară a spiritului — consemna Romain Rolland — în care rațiunea visa și visul raționa, în care știința și poezia erau cele două aripi ale înțelepciunii umane" *(Empédocle d'Agrigent)*.

Caracterul materialist al primei filozofii grecești nu i-a putut scăpa lui Aristotel. „Din ceea ce s-a spus și din doctrinele filozofilor cu care am conferit, iată deci ceea ce am cules: pe de o parte, cei mai vechi filozofi consideră principiul ca fiind corporal (căci apa și focul și elementele analoge sînt corpuri); la unii acest principiu corporal e unic, la alții el este multiplu, însă și unii, și alții îl concep ca fiind de natura materiei..." *(Metafizica, Tricot,* pag. 27).

Filozofia greacă apăruse sub forma unor concepții materialiste despre substanța lucrurilor, dar și cu preocupări mai larg științifice. Thales din Milet, către sfîrșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VI-lea, om de seamă în cetatea sa și în lumea negoțului, unul din cei „șapte înțelepți", învățat care a călătorit mult în Orient și a adunat cunoștințe astronomice, matematice și tehnice, anunță că elementul primordial, veșnic, unic, în mișcare, din care provine lumea și-i constituie substanța permanentă este *apa* — concepție elaborată pe argumente proprii, dar și sub influența unor idei mai vechi ale grecilor (Hesiod) și ale popoarelor orientale. Departe de a fi fost un „visător", cum povestește o anumită anecdotă, Thales s-a dovedit la timpul său un bun consilier politic al ionienilor, un consilier tehnic militar al lui Cresus — după relatarea lui Herodot — omul care a transplantat fundamentele matematicii și astronomiei din țările orientale și sudice în Grecia. Despre el se spune că a prezis o eclipsă solară, a împărțit anul în 365 de zile, a măsurat înălțimea piramidei după lungimea umbrei sale, a efectuat diverse demonstrații geometrice; știa să afle distanța corăbiilor pe mare și ar fi afirmat că luna e luminată de soare, cunoscînd și explicația eclipselor și a întunecării lunei.

Aristotel avea ocazia deci ca, chiar de la primul filozof grec, să constate complexitatea problemelor și modul nou, pozitiv, în care sînt ele abordate de gîndirea învățaților. Nenumărații „iubitori de înțelepciune" care veniseră după Thales și de care acum lua cunoștință tînărul învățăcel al Academiei, fie din manuscrise, fie din relatările orale ale mai bătrînilor săi colegi, îi lărgeau și mai mult orizontul preocupărilor și îi solicitau pe de-a-ntregul adîncimea cugetării. Căci fiecare filozof își construia concepția sa, zugrăvea alt tablou al universului și dădea altă explicație lumii, găsindu-i altă esență, alt prin-

cipiu. Însăşi şcoala lui Thales nu şi-a putut păstra unitatea. Anaximandros şi Anaximenes au avut alte păreri în problema substanţei lumii: după cel dintîi, elementul prim este materia infinită, *apeironul*, după cel de al doilea este *aerul*. Venise apoi Heraclit cu tulburătoarea lui viziune despre permanenţa şi iremediabila naştere şi trecere în neființă a tuturor lucrurilor; concepţie din care se degajă melancolia instabilităţii, a luptei permanente a contrariilor, sentimentul tragic al ireversibilului şi irevocabilului. „În noi — spunea Heraclit — există unul şi acelaşi lucru : viaţă şi moarte, veghe şi somn, tinereţe şi bătrîneţe. Căci *aceasta* schimbîndu-se, devine *aceea* şi invers, *aceea* schimbîndu-se devine *aceasta*" (fr. 88). Toate se schimbă pe foc şi focul pe toate, aşa precum mărfurile se schimbă pe aur şi aurul pe mărfuri" (fr. 90). „Nu ne scăldăm de două ori în apele aceluiaşi rîu" — „sîntem şi totuşi nu sîntem"... Şi toate se frămîntă în sînul aceleiaşi lumi, care în esenţa ei „este şi va fi un foc veşnic viu, care se înteţeşte şi se domoleşte potrivit anumitor legi".

Cu Heraclit se născuse dialectica, iar linia materialismului care îşi va găsi expresia culminantă în Democrit, contemporan al lui Socrate şi Platon, îşi aflase un adept puternic. Ca adversari ai acestui materialism naiv încă şi ai acestei dialectici începătoare se ridicaseră în jurul anului 500 şcolile din sudul Italiei („Grecia Mare"), pitagorică şi eleată.

Secolul al V-lea adusese o intensificare şi mai accentuată a luptei dintre materialism şi idealism. O serie de gînditori de seamă ca Anaxagoras, Empedocle (adversar direct al pitagoricienilor dintre care făcuse parte la început), Leucip şi mai ales Democrit sînt adepţi şi reprezentanţi străluciţi ai materialismului. Oameni de cultură şi informaţie vastă, „universală" pentru acel timp, cu rădăcini şi ramuri pînă în India. Vorbind de Empedocle, Romain Rolland observa : „E semilegendar ; gîndirea lui îşi are

rădăcinile în visurile Asiei, în cosmogoniile iraniene, în mazdeism și în cultul lui Mithra; ea este înrudită cu orfismul Greciei Mari, această primăvară hivernală a creștinismului, care se ignora încă; ea are ecouri pînă în India; și unul din comentatorii săi a putut să discute raporturile ei cu doctrinele Samkhya" *(Empédocle d'Agrigent)*. Meritele științifice ale lui Empedocle îi apăreau deosebit de mari lui Romain Rolland: „Este un premergător al atomismului lui Epicur, el deschide drumul biologiei moderne; el așază primele principii ale transformismului darwinian, corectat de H. de Vries. În el se întîlnesc cele două mari curente științifice ale timpului său: știința experimentală, al cărei inițiator a fost medicul Alcmeon din Crotona, și știința mistică a lui Pitagora, pe care o celebrează religios în al său *Poem lustral*" (id.). E un om extrem de complex, în care se întretaie stări și idei mistice cu atitudini avansate de om de știință. E taumaturg și face conjurații magice la care Gorgias pretindea că asistase și el. Se povestea că învie morți și că putea comanda elementelor. E medic și inginer, observator atent al realității în scopul de a o stăpîni. Empedocle e „unul din primii care fac din experimentare o întrebuințare științifică" (id. p. 35). Aristotel îl considera inițiatorul retoricei siciliene. În sfîrșit, s-a remarcat și ca un mare combatant politic, luînd parte în spirit hotărît democratic la luptele cetății, provocînd o insurecție populară împotriva tiraniei, refuzînd însă conducerea atunci cînd i s-a oferit, dorind să stabilească o egalitate politică.

Mulți alți filozofi, de mai mică sau mai mare importanță, dar, fără îndoială, nespus de interesanți prin ascuțimea minții și fantezia teoretică, a întîlnit Aristotel în cercetările sale de început la Academie. Și va fi avut la îndemînă un material bibliografic mult mai bogat decît putem ști azi, dacă ținem seama de multele lucrări pierdute pentru noi, dar pe

care Aristotel le va fi avut la îndemînă. Din toate a scos ceea ce i s-a părut valabil şi concepţia sa a început să se formeze în lumina liniilor mari, şi întrucîtva opuse, care se întretăiau atunci în Elada. Cu deosebire l-a atras însă linia ştiinţifică a cugetării greceşti, acea linie care se desprinsese de haosul mistic al mitologiei şi creştea în luptă cu concepţiile contrare, idealiste, care se afirmau şi ele cu forţă, paralel şi în încleştare cu cele materialiste şi aveau să-şi atingă punctul culminant la Platon, după cum materialismul îşi va realiza apogeul la Democrit.

Avem multiple motive — după cum am mai arătat — să credem că Aristotel va fi stăruit mai ales asupra operei lui Democrit, filozoful din Abdera, „naturalist empiric şi prima minte enciclopedică dintre greci" (Marx). Abdera nu era departe de Stagira, faima atomistului era mare, şi avem mărturii că scrierile sale „se aflau în multe mîini", ajungînd fără îndoială şi în ale lui Aristotel.

Orizontul ştiinţific al lui Democrit era şi el extrem de vast; cuprindea filozofia, matematica, fizica, biologia, medicina, sociologia, psihologia, etica, pedagogia, filologia, retorica, arta, tehnica, agronomia, arta militară. E socotit ca autor al primului tratat de logică din Grecia antică (*„Canoane"* — cf. Macovelski), ca unul din cei mai mari biologi greci înainte de Aristotel. Făcea disecţii pe cadavre de animale (a şi întocmit o lucrare despre anatomia cameleonului) şi a dat în *„Despre natura omului"* elemente de anatomie şi fiziologie. A întocmit o clasificare a animalelor, a studiat fenomenele înmulţirii şi dezvoltării, a încercat explicaţii ale apariţiei vieţii şi oamenilor pe pămînt. Diogene Laertius numără 70 de lucrări originale care ar fi aparţinut abderitului. Avem numai fragmente din *„Marele diacosmos"* (filozofie, cosmologie şi cosmogenie) şi *„Micul diacosmos"*, care cuprindea, pe lîngă problema apariţiei şi dezvoltării vieţii şi omului pe pămînt, o istorie a

dezvoltării societății umane (starea primitivă a omenirii, apariția și dezvoltarea limbii, a agriculturii, a meșteșugurilor, a artelor, a orînduirii de stat, a religiei, științei, filozofiei).

Concepția biologică a lui Democrit a exercitat o influență puternică asupra dezvoltării ulterioare a biologiei, Aristotel și Teofrast servindu-se de materialul bogat adunat de Democrit, care printre altele anticipase existența microorganismelor drept cauză a bolilor.

Textele lui Democrit erau de natură să-l învețe pe Aristotel un materialism mai categoric, mai înaintat decît va profesa acesta la timpul său, cînd va fi și el dascăl cu școală proprie în grădinile Lyceului. Căci Democrit nu admitea alte principii în concepția sa despre lume decît atomii, vidul și mișcarea. El explica natura prin ea însăși, susținea ideea condiționării cauzale a tuturor fenomenelor, lupta contra teologiei, profesa idei ateiste, negînd „miracolele". Democrit a ridiculizat ideea lui Anaxagoras despre o rațiune universală care ar da „primul impuls" lumii. După el, universul e dominat de necesitate, lîngă care nu mai încape întîmplarea. În univers există nenumărate lumi care apar, cresc și dispar, ca și lumea noastră. Sufletul omului e format din atomi, ceva mai fini decît ai corpului, și e perisabil ; o lume de apoi nu există.

Dacă ideile lui Democrit nu l-au atras în întregime pe Aristotel, în schimb seriozitatea cugetării abderitului a fost remarcată și consemnată de acesta. „În genere, lăsînd la o parte lucrurile superificiale — spunea Aristotel — nimeni încă, afară de Democrit, n-a cercetat cu atenție un subiect oarecare. Acesta, se pare, a reflectat asupra tuturor lucrurilor, distingîndu-se prin felul său de a proceda".

Tot în secolul al V-lea apăruse *sofistica*, mișcare intelectuală largă, cu merite incontestabile în dezvoltarea filozofică și științifică a Greciei, dar care

căzuse, în mare parte, către sfîrșit, în subiectivism gnoseologic și în cultivarea unei retorici ușoare și a unei pseudologici. Sofiștii dezbătuseră multe probleme de mare interes în lumea intelectuală greacă: dreptul și statul, istoria societății, morala și educația, știința și religia, avînd în centrul lor *omul* cu viața lui spirituală și socială.

Sofiștii cultivaseră retorica (arta elocvenței), eristica (arta polemicii), dialectica (arta argumentării; confruntarea a două păreri opuse cu scopul de a găsi adevărul). Unii înclinau spre materialism: Protagora (481—411) din Abdera (ca să scape de moarte, s-a exilat, dar a murit într-un naufragiu), contemporan cu Democrit; alții aveau păreri contrare (Kritias). „Ca apărători și îndrumători ai demosului, majoritatea sofiștilor au jucat fără îndoială un rol pozitiv în dezvoltarea gîndirii sociale antice" (M. A. Dînnik).

Aristotel va fi rămas impresionat, desigur, mai ales de stăruința cu care atîția filozofi, în decurs de aproape trei secole, și-au pus problema explicării lumii, căutînd acel principiu unic și substanță permanentă, izvor prim și loc de întoarcere a tuturor.

La școala gîndirii filozofice a înaintașilor săi, el a învățat să fie, întîi de toate, un slujitor al științei, dar în orientarea sa nu se putea să nu aibă un cuvînt hotărîtor și limitele științei, neajunsurile și inconsecvențele materialismului grec, cît și puternicele concepții idealiste. Cu sofiștii, Socrate și Platon, filozofia devine morală: omul trebuie să caute să cunoască mai binele și perfectul; cunoașterea binelui devine știința supremă. „În tinerețea mea — spune Socrate, ca personaj în *Phaidon*-ul platonician — aveam o dorință de neînchipuit să cunosc această știință care se numește fizică. Vedeam ceva sublim

în a şti cauzele fiecărui lucru, ceea ce-l face să se nască, ceea ce-l face să moară, ceea ce-l face să existe... însă mă trezeam mai nepriceput, după toate aceste cercetări". Socrate şi Platon vor evita, în consecinţă, ştiinţele naturii, se vor refugia în etică, ostili materialismului. Contrar lui Heraclit, care îndemnase odinioară pe oameni „să plece urechea la glasul naturii", Socrate va invoca „daimonionul" interior, va prefera determinismului — teleologia. Platon va relua puternic învăţătura idealistă a dascălului său. Scopul naturii este binele, el este cauza finală a universului. Ordinea mijloacelor şi scopurilor revelează o inteligenţă care caută mai-binele; către acest bine se îndreaptă orice suflet şi umanitatea întreagă. „Dacă e adevărat — spune Platon în *Legile* — că mişcările şi revoluţiile cerului şi ale tuturor corpurilor cereşti se aseamănă esenţial cu mişcările inteligenţei, cu procedeele şi raţionamentele ei, dacă acelaşi mers este de o parte şi de cealaltă, de aici trebuie să se conchidă în mod evident că un suflet plin de bunătate guvernează acest univers şi că el este acela care îl conduce".

Aristotel apare deci în Atena după peste două secole de bogată evoluţie filozofică şi ştiinţifică pe parcursul căreia se puseseră şi se dezbătuseră pe toate laturile mai toate problemele pe care de atunci încoace obişnuiesc filozofii să le discute. Sumedenie de concepţii se încrucişaseră şi nume celebre îşi înscriseseră faima în amintirea iubitorilor de înţelepciune. Datoria sa imediată — pe care Aristotel a înţeles-o din plin — era aceea de a lua cunoştinţă de acest tezaur intelectual, a-l asimila în vederea unei înserări creatoare în marele curent al dezvoltării mai departe a culturii eline şi a da strălucitelor potenţe de ordin personal condiţiile maximei lor desfăşurări.

Cea mai de seamă trăsătură intelectuală şi de caracter care îşi vădeşte roadele încă din această

perioadă este setea de a ști și înclinația spre muncă stăruitoare și metodică, neobosită și uriașă — ambiția de a studia, de a deveni un erudit. Și-a cumpărat toate manuscrisele ce-l interesau și se puteau găsi, le-a examinat și le-a păstrat, înțelegînd, printre cei dintîi, valoarea unei biblioteci. S-a apropiat cu interes de membrii Academiei — unii dintre ei prieteni și discipoli ai lui Socrate și Platon — și și-a făcut întîile inițieri în arta discuției filozofice, explorînd cercul problemelor și adîncimea analizelor realizate pînă atunci.

Ce influențe s-au exercitat mai puternic asupra lui Aristotel în perioada studiilor sale „academice"? E de la sine înțeles că prima și cea mai însemnată era filozofia lui Platon. Aristotel a studiat cu amănunțime lucrările dascălului, i-a ascultat prelegerile și a participat la dezbaterile orale, la *symposioanele* cărora maestrul dialogurilor trebuie să le fi dat o mare prețuire și strălucire. O altă influență, sau mai bine zis complex de factori, era reprezentat de vastul material studiat, în care, cunoscînd interesele intelectuale enciclopedice ale lui Aristotel, trebuie să înglobăm întreg tezaurul filozofiei anterioare și toată literatura greacă pe lîngă lucrările științifice. Nimic din ce era „teorie" nu scăpa interesului său. Așa că, de pe acum încă, Aristotel își vădește universalitatea preocupărilor teoretice. Pe Aristotel îl interesează totul, dar nu-l robește nimic. Ascultă și înregistrează, însă își păstrează deplin independența aprecierii și convingerii. L-a ascultat și l-a studiat cu plăcere și interes pe bătrînul său dascăl, dar și-a îngăduit să consulte multe alte izvoare. A stăruit îndelung și neostenit pe paginile înțelepciunii și științei timpului, însă s-a considerat dator, mai ales, să meargă mai înainte, observînd și cercetînd natura vie. Era tocmai ceea ce îi scăpase dascălului său, lacuna principală care îi șubrezise eșafodajul filozofic și îl împinsese în desișul încîlcit al abstracțiilor

idealiste : pierduse legătura solidă cu realitatea, nu cunoștea suficient natura — în orice caz n-o cunoștea științific. Așa că, în această direcție era ceva de făcut, de completat o mare lipsă, de realizat un progres, chiar dacă era necesar să se depășească sau să se modifice viziunea și înclinațiile maestrului. Și într-adevăr, dacă luăm în considerare vastitatea cunoștințelor dovedite de Aristotel în domeniul științelor, trebuie să înțelegem că chiar în această perioadă el studia natura cu o sîrguință și amănunțime care depășeau factura și orientarea dascălului.

Aristotel s-a aflat, desigur, și sub alte influențe înainte de a primi învățătura lui Platon, mai ales în cei trei ani cît l-a așteptat pe acesta să vină din Sicilia. Se bănuiește că ar fi primit lecții de retorică de la Isocrate, dar chiar dacă nu s-a întîmplat direct acest lucru, există indicii serioase că a suferit influența acestui „bătrîn elocvent", care a mai influențat atîția scriitori greci și latini, și faptul pare să se vadă în stilul lucrărilor lui Aristotel din acea vreme : ușor și egal, cu exprimarea precisă și fără emfază, cu o demnitate uneori impresionantă. În *Retorica* îl și citează foarte des : e numele care apare cel mai frecvent în acest sens, după Homer, însă Aristotel acceptase disprețul lui Platon pentru simplitatea gîndirii isocratice și pentru că retorul pusese mai presus interesul pentru efectul oratoric decît pentru aflarea adevărului. Ca urmare, l-a și criticat pe Isocrate destul de ascuțit în unele lucrări din tinerețe, ceea ce i-a adus stagiritului, bineînțeles, adversitatea școlii isocratice.

Influența platoniciană nu se rezumă însă numai la faza de început și doar la o imitare formală, ci este mult mai adîncă și permanentă, deși Aristotel a slăbit-o cu timpul și s-a ridicat la o concepție cu profil personal, opunîndu-se uneori direct ideilor dascălului său.

Aristotel va rămîne de acord cu Platon în concepția generală despre esența și misiunea filozofiei. Pentru amîndoi obiectul filozofiei este esența lucrurilor și cauzelor lor cele mai înalte. Și pentru unul, și pentru altul cunoașterea trebuie să se îndrepte spre ceea ce-i general, necesar și etern. Ambii consideră filozofia stăpîna celorlalte științe particulare, iar dobîndirea cunoștințelor, binele suprem pe care-l poate rîvni omul, un element component de esență în realizarea fericirii.

Aristotel se va și îndepărta însă chiar în cadrul Academiei de litera dascălului, sau și va tinde spre o concepție proprie, ceea ce modul de organizare a școlii îngăduia și intra și în vederile lui Platon, care dovedește în dialogurile sale o largă înțelegere pentru diversitatea opiniilor. Academia platonică era mai puțin o instituție de învățămînt riguros, în sensul modern al termenului sau chiar de loc așa ceva — ci mai degrabă o confrerie ideologică, o „școală" în sensul vechi, filozofic, al cuvîntului, adică o comuniune teoretică, în care dezbaterile și direcția principală erau conduse de un dascăl — în cazul nostru, Platon. De altfel că nici nu era o clădire, ci o grădină cu platani și măslini, așezată la porțile cetății, pe malurile rîului Cefiz. Această grădină fusese a unui anume Academos. Acum era locul unde Platon, care avea o casă de țară în apropiere, își convoca zilnic discipolii, ca să le expună doctrina și să poarte cu ei discuții.

Se înțelege că membrii Academiei nu erau nici ei niște simpli învățăcei. Unii erau chiar bătrîni, cu concepții proprii întrucîtva, dar atașați mai departe comunității prin anume teze fundamentale și prin autoritatea de care se bucura magistrul. Că era așa ne-o dovedește însuși cazul lui Aristotel, care deși influențat puternic, mai ales la început, de ideile platoniciene, a evoluat încet și ferm spre poziții opuse, luînd atitudine critică deschisă față de

Platon în problema care constituie coloana vertebrală a sistemului şi învăţăturii lui filozofice: teoria ideilor, dar n-a părăsit niciodată Academia pînă la moartea bătrînului ei conducător.

Ar fi simplist şi eronat să ne închipuim, deci, că în cei douăzeci de ani petrecuţi în grădina lui Academos, Aristotel n-a fost decît un simplu elev. Relaţiile dintre discipoli şi magistru nu erau de obedienţă dogmatică, ci mai mult relaţii între prieteni care conviețuiesc în cele spirituale şi nu uită din cînd în cînd să rememoreze şi să retrăiască efectiv scenele nemuritoare ale *Banchetului* la care participase odinioară în conviv principal însuşi Socrate.

Nu exista, deci, nici o constrîngere teoretică; adeziunea la comunitatea şcolii se baza pe accepţia liberă şi în linii mari a tezelor fundamentale de la care, mai devreme sau mai tîrziu, „academicianul" putea să se şi îndepărteze, alcătuindu-şi învăţătură proprie. Nu exista un program şi o limitare a problemelor şi cercetărilor individuale. Cum Platon avea locuinţa lui alături de grădina Academiei, ne putem închipui că şi ceilalţi filozofi, printre care şi Aristotel, îşi aveau cîte o casă undeva, tot prin apropiere — locuri de studii şi căutări personale.

Aristotel a ştiut să profite din plin în aceşti ani de învăţătura dascălului, de liniştea şi libertatea pe care le avea pentru cercetări şi meditaţii proprii. Ce a realizat, în aceşti douăzeci de ani, în Academie? Întîi a căutat, cum am spus, să se informeze, să se documenteze asupra ştiinţei altora, citind şi audiind. Apoi a început să cerceteze el însuşi, să-şi profileze concepţia proprie despre lume şi să-şi alcătuiască primele prelegeri, prin care să-şi expună ideile, şi primele „cărţi" în care să rămînă aceste idei şi să circule mai departe. Dar mai ales trebuie să admitem că în aceşti ani Aristotel a progresat mult în domeniul ştiinţelor naturale, mai mult decît Platon şi oricine din Academie.

Aristotel s-a dovedit, în fața dascălului său, extrem de muncitor și conștiincios. Platon i-a remarcat de îndată și inteligența sclipitoare, și hărnicia. Comparîndu-l cu Xenocrate, ar fi zis chiar că, în raport cu acesta, Aristotel n-ar avea nevoie de bici, ci de frîu. Se știe, de asemenea, că-l numise „inteligența școlii", iar casa unde locuia el — „casa studiosului", semne evidente de prețuire la care stagiritul a răspuns cu recunoștință, dar fără aservire spirituală.

c) Primele concepții și primele scrieri

În Academie și-a început Aristotel fundamentarea vastei și valoroasei sale opere filozofice și științifice, concretizată în lucrările a căror listă a fost întocmită încă din antichitate și păstrată pînă azi. Numai că unele dintre ele s-au pierdut și nu le mai cunoaștem decît după nume ; altele au fost date drept ale lui Aristotel, fiind însă de fapt întocmite de alții, iar asupra cîtorva, savanții care au în grijă felul acesta de muncă foarte anevoioasă de a reconstitui paternitatea scrierilor vechi rămase oarecum orfane mai sînt și azi împărțiți în păreri. Filologii cei mai luminați, care au dus la bun sfîrșit munca de legitimare a operei aristotelice, ne dau îmbucurătoarea informație că au rămas, totuși, destule lucrări din care să putem înțelege concepția filozofică și activitatea științifică a marelui stagirit și că lucrările acestea sînt în esența lor autentice (doar pe ici, pe colo vreun copist sau comentator să fi făcut vreo modificare a expresiei sau vreun adaos fără prea mare valoare). Și chiar acolo unde se bănuiește că lucrarea ar conține o colaborare a discipolilor (în

epoca de mai tîrziu, cînd el însuşi va avea o şcoală şi învăţăcei proprii) încă se apreciază că lucrarea este aristotelică prin îndrumare, conţinut de idei şi orientare generală. Un lucru însă se pare că nu mai poate fi precizat, şi el ne răpeşte posibilitatea de a lega mai concret dezvoltarea operei de etapele principale din viaţa filozofului : nu se mai poate şti cînd anume au fost scrise lucrările aristotelice care ne-au rămas şi pe care le ştim ca autentice.

Desigur, în linii mari şi operaţia aceasta le-a reuşit erudiţilor cercetători. Punînd la contribuţie un aparat analitic inventiv, ei au reconstituit, cu oarecare aproximaţie, legătura operelor cu fiecare perioadă din viaţa filozofului.

Conducîndu-ne după un criteriu general foarte temeinic şi important, cum este evoluţia gîndirii aristotelice în sensul eliberării ei de sub tutela platonismului în vederea cristalizării unei concepţii independente, opusă în bună parte idealismului academic, putem aprecia cu multă probabilitate care anume au fost lucrările de început ale lui Aristotel, acelea pe care le-a iniţiat şi le-a redactat, publicîndu-le, încă în vremea cînd era, aşa zicînd, învăţăcel la Academie.

Tot în această epocă se pare că şi-a început unele din operele pe care le avem şi azi, care apoi au fost continuate şi elaborate în deceniile următoare, după despărţirea de Academie.

Opera scrisă în vremea aceasta poartă anumite caracteristici şi reflectă gradul de pregătire, influenţele şi străduinţele de orientare ale tînărului filozof. Aristotel scrie cu înflăcărare, mai ales dialoguri (precum se vede, învăţăcelul accepta şi imita tehnica de compoziţie a maestrului, fără să-l poată ajunge însă nici în strălucirea artistică a expresiei, nici în adîncimea ideilor). Se precizează că partea cea mai mare din dialogurile despre care ne-au rămas veşti şi insignifiante fragmente, dacă nu

toate aceste dialoguri, au fost compuse înainte de a pleca din Academie. Chiar titlurile unora din ele sînt platoniciene: *Sophistes*, *Menexenus*, *Symposion* — iar conținutul le era, de asemenea, platonician.

Din grupa acestor dialoguri de început, și printre primele, trebuie să socotim, probabil, și pe cel *Despre retorică* sau *Gryllos* (după numele fiului lui Xenofon, ucis în bătălia de la Mantineea — de unde se deduce că scrierea nu poate fi cu mult în urma anilor 362—361). Tot aici trebuie așezat și dialogul *Eudem sau despre suflet*. Eudem din Cipru fusese un prieten al lui Aristotel și a murit în 354—353, deci și dialogul ce-i poartă numele a fost scris în vremea Academiei. Mai mult, în conținut el călca direct pe urmele *Phaedon*-ului platonician, Aristotel admițînd implicit doctrina despre preexistență, transmigrație și reminiscență. Teoria lui despre nemurirea sufletului este aici mai asemănătoare celei a lui Platon decît aceleia din propria sa lucrare de mai tîrziu — *Despre suflet*. Din aceeași epocă este, probabil, și *Protrepticos* (despre care nu se știe precis dacă era dialog sau scrisoare), exhortație asupra vieții filozofice, adresată prințului din Cipru, *Themiston*. Lucrarea era foarte populară în antichitate și a furnizat lui Jamblichos material pentru *Protrepticus* al său și lui Cicero model pentru *Hortensius*.

Alte dialoguri, din care nu ne-au rămas aproape decît titlurile, sînt: *Despre justiție*, *Despre poeți*, *Despre sănătate*, *Despre educație*, *Despre plăcere*, *Nosrinthe*, *Eroticos*.

Stilul și valoarea literară a primelor scrieri ale lui Aristotel se deosebesc substanțial de ale scrierilor ulterioare care ne-au rămas. Este interesant faptul că antichitatea a cunoscut mai ales pe cele dintîi, ceea ce a făcut ca numele lui Aristotel să se bucure atunci de altă considerație, ca scriitor și chiar ca filozof, decît astăzi. Se citează astfel în-

timplarea că prin 310, deschizîndu-şi şcoala sa filozofică în Mytilene, Epicur a dat acolo peste o altă şcoală, întemeiată cîndva de Aristotel şi condusă acum de Praxifanes. Or, cum rezultă din polemica iscată între cei doi filozofi rivali, ideile lui Praxifanes nu erau altele decît cele din prima doctrină a lui Aristotel, impregnată cu totul de ascetism şi de probabilism platonician. „Aşa se explică faptul că Aristotel a trecut în ochii epicurienilor Colotes şi Diogene din Oenoada drept un sceptic; e vorba de Aristotel pierdut, acela din scrierile exoterice" (E. Bréhier).

Dialogurile platoniciene scrise în vremea studiilor sale „academice" şi din care s-au păstrat doar fragmente cuprindeau cum am văzut idei religioase, morale, literare, chestiuni care interesau lumea cultivată din acel timp — totuşi profană faţă de filozofia şi ştiinţa propriu-zise — şi se adresau marelui public, fiind ca atare mai mult lucrări de vulgarizare decît de ştiinţă veritabilă.

Desigur, Aristotel nu avea nici pe departe, ca scriitor, talentul lui Platon. Nu numai şcoala acestuia, dar însăşi literatura universală admiră — indiferent de atitudinea faţă de conţinutul de idei al filozofiei sale — vraja stilului, supleţea lui extraordinară, claritatea şi graţia, forţa dramatică şi poezia textelor platoniciene. Pînă la acest nivel nu s-a putut ridica, desigur, Aristotel, care era un gînditor de factură eminamente ştiinţifică. Sistemul filozofic platonician e, într-o anumită măsură, operă de artă şi fantezie, fiind în inferioritate ca vigoare filozofică, ori ştiinţifică, faţă de cel aristotelic. Aristotel evolua în altă direcţie: fondul ştiinţific, în sensul modern al cuvîntului, reclama o altă formă a expunerii; pentru acest conţinut, forma dialogată e mai puţin proprie decît expunerea continuă. De aceea Aristotel va trece, în scrierile sale, de la

dialog la „tratat", care, deşi mai puţin strălucit ca virtute literară, corespunde mai mult scopului ştiinţific pe care-l urmărea.

Aşa fiind, am văzut că totuşi, într-o parte a operei sale, Aristotel şi-a satisfăcut contemporanii şi în această exigenţă a valorii artistice-literare. Avem chiar mărturisiri de înaltă preţuire din partea unor nume care nu sînt străine istoriei. Dialogurile, în care s-a străduit să dea, pe lîngă o bogăţie de idei bine întemeiate, şi o compoziţie aleasă care să înalţe inimile, au fost întîmpinate cu mari laude şi în antichitate, şi de unii autori moderni. Denis din Halicarnas îi lăuda claritatea, agreabilitatea, forţa. Cicero vorbea cu admiraţie de *fluviul de aur* (flumen aureum) al ideilor şi frazelor, îi lăuda elocvenţa care antrenează şi dezrădăcinează argumentele adversarilor ; Quintilian îi remarca bogăţia şi dulceaţa.

Admiraţia celor vechi era întemeiată. Chiar din puţinele fragmente rămase rezultă pe deplin acurateţa şi măreţia discuţiei, noblеţea gîndirii şi gravitatea formei.

În aceste prime dialoguri, savantul încă în formaţie se ascunde sub causeurul cu imaginaţia mai îndrăzneaţă şi mai liberă. Scrierile erau, într-adevăr, foarte frumoase, dar aveau un specific aristotelic : o frumuseţe sobră, elocventă, aproape oratorică, neamintind de loc frumuseţea specifică dialogurilor platonice. Încă de acum, deci, şi anume sub această formă a manifestării literare, apare semnul geniului spiritual aristotelic. Dialogurile păreau scrise mai mult de un orator decît de un poet, ceea ce corespunde desigur întru totul înclinaţiei şi intenţiei sale de a convinge mai înainte de a impresiona, semnul marelui logician şi al omului legat de fapte şi de adevăr. Graţia înaripată, spumoasa fantezie din *Phaidros* sau *Symposion* făceau loc unei raţiuni lucide, ample şi puternice. Factorul intelectual, raţiunea critică orientată spre certitudine şi nu spre

amăgire începea să se pronunțe și să cîștige preponderență față de arbitrarul fanteziei.

Pe lîngă numărul important de dialoguri scrise în această perioadă, laboriosul învățăcel a mai participat și la munca didactică a școlii, ținînd prelegeri, probabil în domeniul retoricii.

Avem deci toate motivele să credem că în cei douăzeci de ani de activitate „academică" Aristotel și-a trasat liniile mari ale concepției despre lume, și-a cristalizat metoda de cercetare a naturii și și-a profilat, dacă nu chiar va fi început să-și redacteze o bună parte din lucrările principale care vor fi continuate și îmbunătățite permanent în deceniile următoare.

d) **Rivalitatea cu Platon. „Cearta" lor**

Asupra relațiilor personale cu Platon au circulat în antichitate veștile și bîrfelile cele mai de necrezut. Unele dintre ele căutau să scoată în evidență lipsa de respect și recunoștință de care, în ambiția sa, Aristotel ar fi dat dovadă față de dascăl. Spiritul de pălăvrăgeală a căutat zadarnic să umbrească ținuta demnă a unui filozof care arătase în decursul vieții sale de atîtea ori pînă acum cît de îndatorat se socotea față de cei care îi făcuseră vreodată bine. Să nu amintim decît că drept recunoștință pentru strădaniile familiei lui Proxenos, spre buna lui educație, Aristotel l-a înfiat pe Nicanor, i-a testat avere și i-a prevăzut pe fiica lui de soție. E o dovadă că Proxenos și soția lui îl obligaseră mult, dar și că Aristotel a înțeles cu toată inima întreaga valoare a binelui ce i se făcuse : din testament rezultă că el socotea obligațiile ce le avea față de acești oameni

egale cu acelea pe care le avea pentru adevăraţii săi părinţi. Pe cei ce-ţi dau învăţătură — spunea Aristotel — ar trebui să-i socoţi mai presus chiar decît părinţii, deoarece aceştia ţi-au dat doar viaţa, pe cînd aceia te-au făcut om. Şi nu Platon, cel mai faimos dascăl al timpului, îi dăduse învăţătură timp de douăzeci de ani? Să mai amintim sentimentele de pietate şi recunoştinţă pe care le păstrează şi le manifestă memoriei lui Hermias, prietenul şi protectorul său de trei ani în Atarneea? Aristotel îi va închina acestuia un imn de slavă şi va dispune ridicarea unui monument, fapte pentru care, la timpul său, va fi acuzat şi urmărit. Aristotel se va dovedi recunoscător chiar faţă de sclavii care l-au slujit cu credinţă şi va da, în testament, dispoziţii de favoare pentru ei.

Să zicem însă că deocamdată, în Academie, filozoful nostru e încă tînăr şi pasionat de cercetarea teoretică, absorbit mai presus de orice de exactitate şi adevăr, de evidenţa raţională a întemeierii concluziilor şi de oglindirea întocmai a faptelor. Faimoasele cuvinte păstrate în limba latină: „Amicus Plato sed magis amica veritas" definesc strălucit trăsătura intelectual-morală de bază a adevăratului gînditor din toate timpurile, pasiunea pentru adevăr, preţuirea lui mai presus de orice înclinaţie subiectivă sau interes lăturalnic personal şi demnitatea curajului de a-l afirma împotriva oricui. Deci, probitate ştiinţifică şi onestitate intelectuală, acestea erau principiile de care s-a condus în toate împrejurările Aristotel, ca filozof şi om de ştiinţă. Să nu zicem, în această privinţă, cum se obişnuieşte, că Aristotel era impregnat de o trăsătură a spiritului modern, ci să spunem ceea ce pare mult mai firesc: că adevăratul om de ştiinţă sau de cultură în general, de azi şi în viitor, este şi va trebui să fie animat de această trăsătură a ţinutei intelectuale aristotelice.

Ceea ce poate într-adevăr scandaliza este miopia cu care unii contemporani au înţeles să privească

ţinuta de mare noblețe intelectuală și de caracter a filozofului. Dușmanii lui n-au pregetat să se repeadă și să-l acuze de insolență la adresa venerabilului magistru, de nerecunoștință față de dascălul care-l remarcase de timpuriu și-l apreciase în cuvinte atît de elogioase. Spre a dovedi scăderi cît mai reprobabile în conduita sa, au inventat unele fapte calomnioase, cu simplă valoare anecdotică.

Astfel, se spunea că Aristotel se obișnuise, mai spre bătrînețea lui Platon, să-l ironizeze, să-l „ia peste picior", cum s-ar zice — într-o vreme cînd dascălul nu mai avea atîta putere intelectuală ca să-i facă față. Ba, la un moment dat, profitînd și de împrejurarea că școlarii cei mai importanți erau absenți — Xenocrate, plecat într-o călătorie, iar Speusip bolnav — Aristotel îl căuta mereu pe Platon și-l „încolțea" cu diverse întrebări și obiecțiuni teoretice, căutînd să-l necăjească și să-l înfurie pe bătrînul de 80 de ani, neputincios acum să se mai apere. S-a ajuns, se zice, pînă acolo încît, exasperat, Platon s-ar fi refugiat în locuința lui, într-un cerc intim de prieteni, evitînd să mai iasă în Academie, unde l-a lăsat pe Aristotel să conducă. Cînd Xenocrate s-a întors însă în Atena, l-ar fi înlăturat pe Aristotel din Academie și l-ar fi repus pe Platon la locul său. Văzînd atîta nerecunoștință, Platon ar fi spus despre Aristotel că seamănă cu un mînz care a început să dea cu copita în mamă-sa...

S-a mai afirmat apoi că în timpul uneia din călătoriile lui Platon în Sicilia, Aristotel și-ar fi deschis o școală filozofică proprie, rivală școlii platonice pe care o părăsise. Iar după altă versiune, bietul Aristotel nu și-ar fi putut deschide școală proprie în timpul vieții lui Platon, în Atena, pentru că oamenii cei mai puternici în cetate erau Chabrias și Timotheos, prieteni și poate chiar rude de-ale lui Platon și acesta le-ar fi sugerat să nu

îngăduie altuia, mai tare decît el, să-i umbrească faima. Dar istoria arată că în epoca la care se referă cele de mai sus, aceştia doi muriseră deja.

În realitate, istoria filozofiei nu cunoaşte în viaţa lui Platon acea perioadă de bătrîneţe în care să-l fi părăsit în aşa măsură puterile intelectuale, încît să nu-l mai ajute într-o polemică filozofică şi să se ferească de discuţiile cu Aristotel. Anecdota lui Aelian — fiindcă el a pus-o în circulaţie — e în contradicţie cu faptul relatat de Diogene Laertius din surse sigure, că Platon în ultimii săi ani obişnuia să filozofeze nu în gimnaziul Academiei, ci în grădina personală, care era alături.

De asemenea, ce este de gîndit la afirmaţia că Xenocrate e acela care l-ar fi scos pe Aristotel — acum, către sfîrşitul vieţii lui Platon — din Academie, cînd se ştie că la moartea dascălului, ei doi, ca buni prieteni de idei şi de drum, părăsesc împreună Atena şi se îndreaptă spre ţărmurile Asiei Mici, ca să-şi continue, într-un climat mai favorabil, străduaniile intelectuale? Să-şi fi deschis Aristotel, la un moment dat, o şcoală proprie, rivală Academiei? Puţin probabil; nu există nici o dată sigură. Ce ni se relatează cu certitudine şi trebuie să acceptăm este că Aristotel a avut şi ocazia să ţină prelegeri, şi auditori care să menţioneze faptul. Acest lucru însă era foarte posibil chiar în cadrul Academiei, fie în lipsa lui Platon, fie în unele ramuri filozofice ori ştiinţifice care nu-l atrăgeau prea mult pe dascăl, fie dintr-o tradiţie a şcolii, în semn de distincţie pentru învăţăcei, care, la drept vorbind, erau şi ei adevăraţi filozofi. Există, deci, multiple posibilităţi de a explica în mod foarte rezonabil ceea ce Strabo spusese despre Hermias, şi anume că ar fi ţinut, ca filozof, de Platon şi de Aristotel.

În privinţa acestuia, nu trebuie să avem nici o îndoială că îşi va fi cîştigat în Academie o anumită

ascendență, ca un discipol mai în vîrstă acum și mai învățat decît alții, și va fi exercitat, *ipso facto*, o certă influență asupra școlarilor mai tineri. Se admite, în consecință, că Aristotel, în Academie, ar fi predat retorica și că ar fi rivalizat nu cu Platon, ci cu Isocrate, sub care nume e mai indicat să citim — cum propune Ritter — și mulți alți istorici : pe Xenocrate, colegul său, care nu va fi găsit motiv de supărare să poarte o polemică de fracheță intelectuală cu prietenul său Aristotel. Dacă totuși faptul a avut loc, ceea ce ne referă și Cicero, care spune că Aristotel, parodiind un vers din *Philoctet* al lui Euripide, ar fi zis că „e o rușine a tăcea spre a lăsa pe un Isocrate să vorbească" și și-ar fi deschis o școală de retorică în Atena, atunci, cum Isocrate moare în 338, deschiderea școlii putea să aibă loc sau în timpul primei ședere în Atena, sau să se admită încă o ședere în Atena, nerelatată anume nicăieri (între 347 și 338). Se crede însă că ambele presupuneri sînt puțin verosimile și deci, de fapt, Aristotel n-a avut nici o școală proprie de retorică.

Singurul argument mai temeinic care dovedește că între cei doi mari filozofi ai Greciei antice, pe care soarta i-a hărăzit să fie unul dascălul altuia, au existat neînțelegeri și nepotriviri care vor fi dus și la perioade de răceală, sau chiar la momente de încordare, se poate baza numai pe deosebirile de idei dintre ei, pe orientarea diferită a geniului fiecăruia, pe trăsături spirituale și morale deosebite. Să nu uităm că Platon și Aristotel sînt în multe privințe, și mai ales în metoda lor de gîndire și modul de a concepe lumea și știința, doi poli. Însuși mersul mai departe al istoriei filozofiei a arătat fățiarea deosebire dintre ei.

Or, această deosebire nu putea să nu se întrevadă încă din timpul celor douăzeci de ani de Academie, cînd cele două inteligențe și moduri de a gîndi se aflau zilnic față în față și adesea poate

se și ciocneau. Anecdotele denigratoare pot fi socotite și ca o reeditare a ceea ce se spusese cîndva cu privire la relațiile dintre Socrate și Platon, acesta din urmă fiind acuzat și el de ingratitudine față de dascălul său. Dar rămîne o realitate că modul de a gîndi al lui Aristotel, adică lucid, precis, confirmat empiric și verificat critic, nu putea să se împace cu orientarea speculativ-poetică a lui Platon, la care gîndirea se afla în cu totul alt raport față de imaginația constructivă. La timpul său, vom arăta că și Aristotel și-a plătit un anume tribut speculației arbitrare, în concepția despre lume, în general, dar în cercetările științifice de detaliu, acolo unde avea de cunoscut și de interpretat fenomenul concret imediat, el s-a străduit să aplice o rigoare a lucidității și verificării prin fapte, care contrazicea vădit poziția intelectuală a lui Platon.

Nimic nu putea să apară mai străin în modul realist științific, verificat, de a cerceta și gîndi în materie filozofică decît celebra teorie platoniciană a ideilor. Cu mare uimire va fi trebuit să asculte Aristotel, sau să citească în lucrările dascălului său, că lumea, cu toate lucrurile, ființele și fenomenele pe care le cuprinde, nu este reală, nu este decît aparența, copia, umbra adevăratei lumi, care nu există aici, ci în altă parte, sus, într-o sferă cerească. În acea lume adevărată, spunea Platon, se află prototipurile existențelor din lumea noastră, sub forma pură a ideilor. Lucrurile de aici nu sînt decît realități de a doua mînă, copiile acelora.

Teza aceasta, care degrada existența reală la rangul unei închipuiri și ridica în locul ei, ca existență adevărată, o lume pur și simplu plăsmuită de fantezia lui Platon, i se va fi părut minții cumpănite a lui Aristotel cu totul neadmisibilă, deoarece nu-și găsea fundamentarea nici în fapte, nici în vreo argumentare convingătoare. A lua atitudine

față de ea era inevitabil, atît pentru că prin însăși firea sa el era de o mare independență a gîndirii, dar și pentru că rațiunea sa nu putea îngădui arbitrarul, nu putea tolera visarea în locul certitudinii verificate. Aristotel nu era, în materie intelectuală, omul compromisului. Sensul vieții sale era căutarea adevărului, ori a se mulțumi acum cu o teorie ce supără și simțul comun și exigența logicii, și aceasta numai pentru a nu atinge susceptibilitățile magistrului, ar fi însemnat pur și simplu o sinucidere intelectuală și morală, o abdicare de la ceea ce socotise a fi demnitatea și idealul vieții sale de filozof. Atitudinea lui Aristotel față de teoria ideilor care, se vede, era socotită concepție oficială în Academie, este deci de repudiere completă. „A afirma că ideile sînt modele și că lucrurile celelalte participă la ele, înseamnă a spune vorbe goale și a întrebuința metafore poetice", va spune el. Spiritul său educat la școala observării atente și inteligente a naturii și care învățase că fenomenele își au cauze tot în rîndul fenomenelor reale, nu putea admite o teorie care nu explica nimic ci, dimpotrivă, încurca totul.

Și Platon însuși, și ceilalți „academicieni" care împărtășeau concepția sa vor fi rămas, desigur, uluiți și poate chiar scandalizați de un asemenea atac care, deși purtat în forma documentării și a demonstrării raționale, distrugea, fără voia stagiritului, poate nu numai teze abstracte, dar și întregi credințe și chiar ambiții de care nu erau scutiți, firește, de multe ori nici filozofii.

După cum se știe, critica lui Aristotel a fundamentat o concepție opusă celei platoniciene în problema raportului dintre noțiune și obiect. Tezele celor doi filozofi și-au continuat lupta de-a lungul multor secole, intensificînd conflictul mai ales în cadrul celebrei discuții medievale asupra „universaliilor" (ideilor).

Valoarea criticii formulată de Aristotel depășește epoca antică. „Critica ideilor lui Platon făcută de către Aristotel este critica *idealismului*, a *idealismului în general*" (Lenin). Geniul filozofic al stagiritului a dat deci încă din perioada Academiei o strălucită dovadă despre măsura posibilităților și forței sale.

Nu poate fi prin urmare de mirare că, într-o atmosferă de diferențiere atît de ascuțită a ideilor, n-a existat o mai mare apropiere personală între Platon și Aristotel. Oricît de „filozof" ar fi fost dascălul, nu-i va fi convenit, desigur, îndrăzneala critică, ținuta prea sobră, chiar rece, și după cum se spune și se poate bănui, nici înclinația spre ironie, stringența logică și acea fermitate pe care o are în general, în discuție, o inteligență bazată pe erudiție. E fapt că Platon nu i-a apreciat societatea, n-a avut relații personale mai apropiate cu Aristotel, cum s-ar fi cuvenit să aibă cu cea mai puternică inteligență și aparatură savantă a școlii sale.

Să mai adăugăm apoi și imensa diferență de vîrstă. Cînd Aristotel intră în Academie el are 18 ani cel mult, în vreme ce Platon împlinise 60, iar mai tîrziu va fi devenit, o dată cu vîrsta, și mai susceptibil în fața atitudinii îndrăznețe și poate chiar rigide a unui gînditor, ce-i drept remarcabil, dar, oricum, mult prea tînăr față de el. De o parte era o glorie care nu mai accepta să fie știrbită, de altă parte o inteligență corosivă, care nu asculta decît de propria ei autoritate și de acea „veritas" care era „magis amica". Nu era Aristotel omul să accepte orbește toate ideile lui Platon și nu era dispus acesta să îngăduie a i se zdruncina, acum, la bătrînețe, cînd sistemul gîndirii sale și gloria îi erau încheiate, fondul principal al tezelor susținute o viață întreagă. Deci, e de înțeles că între ei să fi apărut grave divergențe în probleme foarte

importante, să se fi îndepărtat teoretic unul de altul și să se fi răcit, de fapt, relațiile personale.

Lucrurile n-au ajuns însă la acel punct de încordare și, mai ales, n-au luat forma pe care imaginația fabulatorie a cîtorva comentatori sau istorici și-au închipuit-o. Cu timpul, perspectiva filozofică și științifică a lui Aristotel s-a detașat tot mai clar de aceea a maestrului ; punctele lor de vedere au început să fie tot mai divergente și în consecință și relațiile personale au început probabil să devină mai puțin cordiale. Așa că un oarecare sîmbure de adevăr există, desigur, în atmosfera care s-a creat în jurul celor doi filozofi.

Această concluzie nu era greu de formulat, dat fiind că opoziția celor doi filozofi s-a concretizat în repetatele atitudini critice pe care le-a luat Aristotel în scrierile sale împotriva teoriei platoniciene a ideilor. Adversarii stagiritului au profitat și de această împrejurare, căutînd să acrediteze că Aristotel nu pierdea ocazia să-și manifeste ostilitatea față de dascălul său și că o dovadă în plus pentru ingratitudinea lui ar sta faptul că aproape în toate locurile unde îi pronunță numele n-o face decît pentru a-l combate. Faptul e adevărat, în sensul lui material, adică în sensul că Aristotel arată o oarecare înclinație în a combate doctrina platoniciană a ideilor și în a o înfățișa ca o direcție care ar fi dăunătoare științei. Dar de ce atitudinea aceasta ar fi o „ingratitudine" ? De ce trebuie să i se ceară marelui filozof ca de dragul unei complezențe față de dascălul său să fi fost nesincer în aprecierea unei doctrine filozofice și față de sine însuși ? De ce ar fi fost oare mai acceptabil, moralmente, dacă s-ar fi arătat fățarnic sau chiar laș intelectualicește în atitudinea lui față de concepția fundamentală din Academie ?

E adevărat că Aristotel nu scoate nicăieri în evidență, în mod deosebit, meritele filozofice ale

lui Platon, ceea ce pentru unii însemna o vădită rezervă, semnul unei antipatii contra acestuia şi mai ales contra şcolii academice. Acest lucru nu l-a făcut însă Aristotel nici din invidie, nici din ură, nici din dispreţ pentru dascălul său. El era preocupat, în scrierile sale, mai puţin să valorifice filozofii după merite, cît să evite extinderea în şcoala sa a unor influenţe eronate pe care le-ar fi putut exercita diverse concepţii receptate necritic. Or, opera lui Platon era orientată şi în formă, şi în conţinut spre o viziune şi tratare mitică şi poetică a realităţii, orientare opusă, cum am mai arătat, spiritului ştiinţific aristotelic. Era deci firesc ca stagiritul, ajuns acum el însuşi un cugetător cu mare răspundere faţă de corectitudinea concepţiei sale, să se fi opus filozofiei platoniciene din ce în ce mai mult, cu cît vedea că ea reprezintă o altă direcţie decît aceea care, după convingerea sa, însemna calea sigură spre adevăr.

Existau deci raţiuni importante pentru ca Aristotel să treacă peste umilul sentiment de obedienţă intelectuală pe care i-l cereau unii comentatori în raporturile sale cu Platon. Sîntem în drept să confirmăm că nu i-a fost de loc uşor să ajungă la acea formulare de independenţă şi demnitate intelectuală : „Amicus Plato..." Dar ea corespunde pe deplin imaginii integrale pe care o avem despre stagirit şi fără ea ar cădea o coloană principală din caracterul său, măreţ prin fermitate şi consecvenţă. Criticile unor teorii platoniciene trebuie privite numai ca expresie a francheţei ştiinţifice, absolut firească la un filozof şi om de ştiinţă de mărimea sa.

Aceste fapte însă nu ştirbesc ci, dimpotrivă, completează şi confirmă valoarea morală a caracterului marelui filozof care a ştiut să facă distincţia cuvenită între interesele superioare ale ştiinţei şi micile obligaţii convenţionale omeneşti. Cu atît

mai mult cu cît avem suficiente dovezi pentru a ne da seama că, personal, Aristotel i-a dat respectul cuvenit lui Platon, păstrîndu-i, și după moarte, admirație neștirbită pentru frumusețea operei și pentru valoarea ei morală. Așa cel puțin ne mărturisește deschis acel celebru pasaj din elegia întocmită de stagirit în memoria lui Eudem din Cipru, în care pasaj, referindu-se la Platon, vorbește de: „acest om căruia cei răi nu sînt demni nici măcar să-i aducă elogii; care singur sau cel dintîi dintre muritori a demonstrat clar, prin propria sa viață ca și prin argumentările savante ale discursurilor lui, că virtutea și fericirea sînt inseparabile pentru om."

Se cuvine, în același scop, să amintim și cunoscutul pasaj din *Etica Nicomahică* în care Aristotel arată cît de greu îi vine să combată o doctrină al cărei autor i-a fost prieten (e vorba de doctrina platoniciană a ideilor), dar n-are încotro, fiindcă adevărul e mai presus: „Deși Platon și adevărul îmi sînt deopotrivă de scumpi... zice el —, datoria sacră îmi poruncește totuși să prefer adevărul" *(Etica Nic.* c. IV. cap. I). Principiul pe care-l formulează aici este de valoare științifică universală și atemporală — constituie unul din elementele demnității gîndirii omenești.

Aristotel a știut, deci, să împace în mod fericit, atît în propria-i conștiință cît și în fața oamenilor, respectul ce-l datora lui Platon cu dreptul de a susține ce socotea el a fi *adevăr* și a-și afirma astfel independența și originalitatea de gîndire și concepție. Că între el și magistru n-au intervenit conflicte ignobile rezultă și din respectul cu care vorbește de dascălul său oriunde îi pronunță numele și din faptul că douăzeci de ani i-a stat în preajmă ca membru loial al confreriei filozofice academice. De asemenea, o bună tradiție — desigur, mult mai vrednică de crezut — ne informează că

„în epistolele sale, Aristotel se arată un admirator al lui Platon și compară cu regii pe cei ce se înrudesc prin naștere cu Platon". (cf. *Aristotelis opera omnia*, ed. Firmin-Didot, vol. IV, pag. 324.)

SCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

IV

LA CURTEA LUI HERMIAS ÎN ASIA MICĂ

DE ÎNDATĂ ÎNSĂ ce dascălul său nu mai este, și asta se întîmplă după cum știm în anul 347, Aristotel se desparte de Academie, părăsește Atena și se stabilește pentru cîțiva ani la curtea tiranului Hermias, care stăpînea Atarneea și Assos, în Asia Mică.

Ce semnificație poate avea această plecare? În jurul ei, istoricii ridică multiple semne de întrebare și formulează diverse presupuneri. Să fi fost la mijloc nemulțumirea că „bătrînul" nu-l alesese pe el urmaș la conducerea școlii? Să fi apreciat că s-ar subestima acceptînd acum întîietatea lui Speusip, cînd cu greu înainte i-o recunoscuse lui Platon? Să fi fost acesta semnul unei eliberări binevenite dintr-un cerc de idei, care în mare parte nu fuseseră niciodată ale lui, dar le îngăduise cît le îngăduise numai de hatîrul lui Platon? Să fi fost dorința de a avea, în sfîrșit, o școală proprie, organizată după vederile sale, în care să-și expună în deplină libertate concepția și metodologia proprie? Acestea și alte multe întrebări se pot pune în legătură cu imediata lui plecare în Asia.

Că Platon îl lăsase pe Speusip și nu pe el succesor la Academie pare cu totul explicabil după cîteni s-au reluat în privința raporturilor dintre stagirit și maestrul său. Apoi, era foarte natural ca Platon să-și închipuie că Speusip — pe care-l socotea un adept fidel al teoriei ideilor — și nu Aristotel va fi în stare să-i cultive învățătura mai departe și s-o transmită viitoarelor generații de filozofi ai Academiei. Avusese destulă vreme să-și dea seama că Aristotel fusese pasăre străină în cuibul platonician și că prezența lui ca *spiritus rector* în Academie ar pune capăt sistemului idealist care-i formase credința filozofică de-o viață întreagă și pe care, mai ales acum, la adînci bătrînețe, voia s-o știe că va înflori și va dăinui mai departe în mijlocul școlii. Nu i se putea cere lui Platon să-și distrugă conștient spiritul Academiei, să-și renege concepția, să-și nemulțumească adepții credincioși cu care se desfătase decenii întregi în interpretarea lumii ideilor.

Că Platon se înșela în privința lui Speusip e un fapt de care el încă nu-și putea da seama. Plecînd de la tendința clasificatoare din unele lucrări platoniciene, Speusip o aplică în cele zece cărți ale scrierii sale, *Homoia*, în care studiază regnul animal și cel vegetal. Or, această tendință spre științele naturale va ajunge la o completă dezvoltare tocmai la Aristotel. Deci în privința aceasta Speusip nu se deosebește de Aristotel, ci îi este precursor.

Speusip se mai asemăna cu Aristotel și prin viul lui interes pentru fenomenele naturii, pentru lumea organică, din care se pare că i-a răsărit chiar ideea evoluției. El nu acceptă că *binele* s-ar afla la începutul procesului cosmic, pentru că — argumenta el — ființele individuale, animale sau vegetale, manifestă în timpul existenței lor o tendință de la imperfect spre perfect. Faptul acesta i-a adus și acuzația de ateism. Și, în sfîrșit, respectul pentru unchiul său nu l-a împiedicat pe Speusip să renunțe,

în cele din urmă, și la convingerea în existența reală a „ideilor", care la el devin „numere".

Că Aristotel va fi înțeles foarte bine situația — deși unii se întreabă dacă nu cumva faptul că în cei douăzeci de ani nu și-a deschis școală proprie, deși putea s-o facă, și nici măcar nu l-a părăsit pe Platon, de care-l despărțeau atîtea, nu se datorește tocmai intimei speranțe că bătrînul îl va lăsa totuși urmaș la conducerea unei școli filozofice de faimă universală — și nu se va fi supărat, se poate deduce și din alte împrejurări. Speusip era rudă cu Platon, îi era nepot de soră și pe lîngă aceasta avea și o mare ascendență de vîrstă față de ceilalți „academicieni" (în vreme ce Aristotel avea abia vreo 37 de ani, iar Xenocrate numai 48, Speusip mergea către 60). În orice caz, succesorul din 347 al lui Platon reprezenta o direcție a platonismului care îl satisfăcea cel mai puțin pe Aristotel : tendința de a transforma filozofia în matematică, de a schimba ideile în numere.

Dar de ce a trebuit ca filozoful să plece tocmai peste mare, în Asia ? De ce n-a rămas mai departe, tot în Atena ? În Stagyra nu se putea stabili, fiind distrusă tocmai în acea vreme de Filip.

Nu fără oarecare dreptate unii cercetători fac o anumită legătură aici cu noile evenimente politice care aveau loc în Grecia și se reflectau firesc și în viața publică din Atena. În 348 cade Olyntul în mîinile lui Filip și Atena simte toată primejdia care vine din nord. Cum e și natural, se intensifică nemulțumirea contra invadatorului, iar cei ce sînt știuți sau numai bănuiți de simpatii pentru el cad în rîndul dușmanilor cetății.

Fără îndoială, nu toți atenienii erau contra puterii macedonene. Partidul antimacedonean era format din cei care doreau ca Atena să-și reamintească de vechea ei glorie și să se opună unei dominații rușinoase sau unui dezastru, căutînd aliați în cele-

lalte cetăți, cum era Teba, sau chiar în regatul persan, dispus întotdeauna să se amestece cu plăcere în certurile dintre greci, fie sprijinindu-i cu arme și soldați, fie subminîndu-i cu bani. Regele Persiei era, oarecum, mai puțin periculos decît Filip, ajuns acum cu puterea la porțile lumii grecești, care și începuseră să se prăbușească. Bazat pe mîndria poporului grec, acest partid îl invita să iasă din toropeală și să lupte eroic, chiar dacă fără speranță, pentru marele lui renume.

Sub aceste rațiuni ideale și retorice, foarte potrivite să anime masele, se ascundeau, desigur, altele, mai terestre și materiale, care erau cele adevărate.

Alții, însă, avînd și ei anumite avantaje economice de apărat, își impuneau o tactică mai precaută față de cel tare. Prietenii păcii se mulțumesc să trăiască de la o zi la alta, căutînd mai degrabă să fie bine văzuți de cei tari decît să încerce a-i înfrînge. Ei au bunuri de ocrotit și capul, plecat le salvează punga. Așa se explică de ce în acest partid se aflau mai cu seamă oamenii bogați, bancherii care se temeau de dezordinea finanțelor, apoi aristocrații și unii aventurieri, care se fac avocații Macedoniei. Toți aceștia caută să reînvie doar ura pentru inamicul de altădată, regele Persiei, și consideră excelentă orice combinație care ar mai uni Grecia contra „barbarilor". Ei găsesc aliați pentru această poziție în sentimentele răspîndite în mase: gustul pentru bunăstarea adusă unora de bogăția adunată prin comerț, ura oamenilor pentru serviciul militar, un anume scepticism față de noi întreprinderi militare și politice etc. Mai avem, desigur, de socotit și sărăcirea tot mai accentuată a majorității populației, aceasta nemaiînțelegînd la ce pot folosi atîtea războaie care pustiesc ogoarele, devastează satele, dărîmă cetățile și aruncă oamenii fie la moarte, fie în sclavie.

Războaiele permanente între cetăți și mai ales lungul și sîngerosul război fratricid numit peloponeziac au accentuat inegalitatea de avere și au ascuțit lupta socială. Țărănimea sărăcește tot mai mult, proprietatea funciară se concentrează, apare specula nesăbuită a negustorilor, iar statul, anemiat și el, nu mai poate ajuta pe cei nevoiași.

Starea economică generală a Greciei slăbește: exportul se micșorează prin ridicarea producției proprii a coloniilor și a producției din Italia. Numărul sclavilor crește și apare pentru prima dată, ca semn al pauperizării și decăderii, categoria de *sclavi-greci* alături de aceea a *sclavilor-barbari*. Pătura superioară a societății o formează acum plutocrația, care duce o viață de fast și risipă în contrast cu mizeria marii majorități a poporului. Lupta socială prinde forme ascuțite, sîngeroase; sărăcimea luptă pentru reîmpărțirea pămînturilor și pentru anularea datoriilor; se profilează intens contradicții numeroase: între bogați și săraci, demos și oligarhie, sclavi și proprietari de sclavi, inclusiv conflictele de interese din sînul stăpînitorilor de sclavi. Cetatea greacă, *polys*-ul, roasă de contradicții și frămîntări interne, strîmtorată de condiții economice exterioare tot mai grele, minată de războaiele sîngeroase și costisitoare, decade. Cei care au ceva de menținut și de apărat caută prin toate mijloacele să oprească prăbușirea completă. Or, monarhia macedoneană părea unora tocmai acel factor cu care se pot alia pentru a se apăra de mișcările interne, a-și păstra averea, a-și lua revanșa împotriva perșilor și a reface economicește și politic Grecia.

Nici partida adversă, aceea care se pornise cu Demostene, Lycurg și alții, împotriva Macedoniei, invocînd imaginile glorioase ale Salaminei și Marathonului, nu era străină de apărarea unor interese economice: elementele comerciale țineau să nu scape din mîini strîmtorile și piața din răsărit, în vreme

ce păturile sărace se temeau că victoriile macedonene vor lichida democrația atenianã, care acordă alocații și ajutoare celor strîmtorați.

Acum, cînd, în presiunea sa insistentă și chibzuit condusă ba cu armele, ba cu șiretenia, ba cu subvențiile sau actele de generozitate care flatau orgoliul atenian, Filip se pusese în marș metodic spre sud și după Amfipolis, Potideea și Meton, ocupase și Olyntul (348), una din cele mai mari cetăți grecești, Atena s-a cutremurat de mînie și atmosfera antimacedoneană cunoaște o creștere accentuată în cadrul căreia Aristotel, chiar dacă nu va fi fost periclitat personal, se simțea stînjenit, de vreme ce, ca străin, simpatizant macedonean și om ce-și petrecuse copilăria la curtea din Pella, împreună cu invadatorul de azi, devenise un fir de praf în ochii atenienilor. Cu atît mai mult cu cît, în atmosfera aceasta de război, începuse să se vorbească de măsuri severe care trebuiau luate contra străinilor.

Olyntul era mult la nord și pierderea lui dovedea intențiile cuceritoare ale lui Filip direct asupra marilor cetăți, dar între timp armatele macedonene se apropiaseră mult chiar de Atena. Profitînd de o neînțelegere între tebani și focidieni și de faptul că primii i-au cerut ajutorul, Filip pătrunde în Tesalia (352) și o ocupă, tinzînd chiar spre Termopile, cheia Greciei centrale. Le găsește însă ocupate de atenieni care, sezisîndu-se, au luat poziție. Conflictul era deci abia mascat în vreme ce, între ziduri, celebrul Demostene își perora primele *filipice* și cele trei *olyntiene*, prevăzînd atenienilor că în curînd s-ar putea ca un macedonean să intre învingător în Atena și să conducă în calitate de stăpîn destinele Greciei.

Cuvîntul marelui orator n-a rămas fără efect: dacă Filip n-a pus mîna pe Termopile, e pentru că le ocupaseră în prealabil soldații atenieni. Și chiar mai mult, Atena încearcă să salveze Olyntul, dar sprijinul său e insuficient.

E cu totul de crezut deci ca încordarea și frămîntările aduse de o asemenea primejdie să fi îngreunat mult rămînerea lui Aristotel în Atena. Una sau alta din aceste cauze, sau toate la un loc au determinat pe pașnicul filozof ca, împreună cu colegul său de Academie, Xenocrate, să plece în Asia Mică. Se dovedește dintr-o dată dornic să cunoască pămînturi, oameni și fenomene noi, să întreprindă cercetări și să-și alcătuiască școală filozofică proprie. E posibil chiar ca locurile spre care se îndrepta să nu-i fie cu totul necunoscute. Nu se știe dacă în adolescență nu va fi colindat cîtva timp prin Atarneea împreună cu Proxenos, care era originar de acolo. Acum, cei doi filozofi mergeau peste mare chemați de Hermias, fost coleg de Academie, cel despre care se spunea că aparținuse, din punct de vedere filozofic, și de Platon, și de Aristotel.

În cei trei ani cît se presupune că a stat în preajma lui Hermias, Aristotel nu s-a rupt de atmosfera și mediul filozofic, deși putem bănui că s-a informat întrucîtva și în domeniul politicii și diplomației curente. Orășelele și regiunea în care s-a mișcat stagiritul erau locuri de contact și de înfruntare a influențelor persane și macedonene. Însuși protectoratul filozofilor a căzut pînă la urmă victimă tragică în acest conflict preliminar. Hermias, prințul care-i ocrotea, era un caz întrucîtva curios : fusese cîndva sclav, devenise apoi om de încredere al unor conducători de cetăți, trecuse prin Academie și devenise acum un mic suveran care unea ambiția de a domni cu aceea de a-și cîștiga prietenia și sfaturile înțelepților. Pe de altă parte, regiunea aceasta a lumii grecești se afla și ea sub influența iradierii intelectuale a Academiei. La moartea lui Platon, școala lui se bucura de o mare faimă și influența ei depășea domeniul strict teoretic. Astfel, se zice că mai multe cetăți ar fi cerut membrilor Academiei să le lucreze o reformă a legilor, iar în unele părți existau deja

mici state platoniciene (Robin). S-ar putea, zic unii (Santillana), ca Aristotel și Xenocrate să fi fost trimiși ei înșiși în mod oficial de Academie pe lîngă Hermias.

Oricum ar fi fost, e sigur că Hermias i-a primit prietenește pe cei doi filozofi și i-a tratat princiar. De altfel, nici nu erau singurii care se bucurau de prietenia și ospitalitatea tiranului. Astfel se zice că Hermias dăruise orașul Assos lui Erastos și Coriscos, doi filozofi platonicieni, iar pe de altă parte, se crede că o dată cu Aristotel a mai venit și nepotul său, Calisthene, apoi Neleus, fiul lui Coriscos, iar din Lesbos a venit Theofrastos. Toți aceștia au format împreună un cerc remarcabil, cu care Aristotel a inițiat cercetări științifice și în fața cărora a început să-și expună sistematic ideile filozofice proprii. Avem primul *colectiv-școală*, alcătuit din filozofi trecuți prin mîinile lui Platon, dar care acum, la Assos, începeau să meargă pe drumul nou pe care li-l deschidea stagiritul, ținîndu-le prelegeri de filozofie, etică, politică și fizică. Este o repetiție generală pentru ceea ce va fi mai tîrziu Lyceul.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

V.

FUGA ÎN LESBOS ȘI CĂSĂTORIA CU PYTHIA

ÎNTRE ARISTOTEL ȘI HERMIAS au existat relații de nobilă și afectuoasă prietenie; familia regentului a devenit propria lui familie. În casa acestui înalt prieten a întîlnit filozoful pe viitoarea lui soție, Pythia, nepoată și fiică adoptivă a stăpînului cetății. Și astfel, la vîrsta de aproape 40 de ani, animat de o dragoste care a înflorit tîrziu, dar puternic, Aristotel se căsătorește cu Pythia în localitatea Mytilene din Lesbos, unde a fost silit să se refugieze.

S-ar putea ca evenimentul acesta, atît de important în viața intimă a filozofului, să se ofere și o altă perspectivă decît una strict sentimentală. Cunoscînd în ce mare măsură în faptele sale intra conștiința obligațiilor morale și a recunoștinței, însoțirea cu Pythia poate să fi avut ca temei, pe lîngă un entuziasm romantic, și dorința de a da un adăpost și o viață sigură unei ființe din familia nefericitului Hermias, cruțînd-o astfel de ororile captivității persane. Căci, între timp, perșii i-au întins acestuia o cursă vicleană și l-au luat prizonier. La curtea persană din Suza, prinsul e supus torturii pentru a mărturisi

care erau intenţiile aliatului său, Filip, regele Macedoniei. Dînd dovadă de o forţă fizică şi morală extraordinară, Hermias rezistă schingiuirilor şi nu trădează nimic. În cele din urmă e crucificat sau spînzurat. Filozofii, rămaşi fără ocrotire, scapă cu fuga şi în împrejurarea aceasta, Aristotel a luat cu sine pe Pythia, cu care a dus o viaţă liniştită şi afectuoasă. Filozoful a avut din această căsătorie o copilă care purta numele mamei şi pe care, cînd îşi întocmeşte testamentul, o destinează ca soţie lui Nicanor, fiul lui Proxenos, primul său tutore-educator. Pythia, soţia, a murit, probabil imediat după întoarcerea lui Aristotel la Atena, în 335 sau, eventual, în timpul vreunei călătorii în această cetate. Asta se deduce din testamentul lui în care stabileşte ca oasemintele primei soţii să fie aşezate în acelaşi mormînt cu ale sale, ceea ce poate să însemne că ele se aflau undeva în preajma Atenei, deoarece aducerea lor din îndepărtata Macedonie sau din altă parte nu putea fi uşor de îndeplinit.

După cum se vede, şi din acest punct de vedere Aristotel se deosebeşte de cei doi înaintaşi ai săi, păstrînd oarecum o linie aparte atît faţă de solitarul Platon, cît şi de prea furtunosul, în căsnicie, Socrate. În contrast cu acesta din urmă, care nu ştia să fie un soţ după principiile Xantipei — cum putem înţelege din faimoasele relatări ale tradiţiei — şi în contrast cu Platon, care nu concepuse o astfel de alianţă, „nefilozofică", Aristotel se dovedeşte acelaşi caracter cumpănit, acelaşi om „aşezat", înţeleptul care a ştiut şi a dorit să îmbine armonios toate ale vieţii, mulţumind şi raţiunea pură, şi pe cea practică.

După moartea Pythiei, Aristotel a cunoscut şi o a doua căsătorie, mai puţin romantică, dar tot atît de fericită. Filozoful şi-a apropiat o femeie originară din Stagira, cu inteligenţă ascuţită şi caracter bun, care i-a dat în continuare un cămin liniştit şi favorabil muncii sale intelectuale intense. Era Herpyllis,

un nume care se întîlnea mai ales printre hetaire; şi de fapt ea a deţinut un rol mai mult de stăpînă a casei, de menajeră, un loc legal atunci în Atena, între hetairă şi soţie. De la Herpyllis, Aristotel a avut, de asemenea, un copil, pe Nicomah. În testament, filozoful laudă buna conduită a lui Herpyllis şi se îngrijeşte să-i asigure condiţiile unei vieţi liniştite în urma sa.

Lui Hermias, Aristotel i-a păstrat o amintire plină de pietate şi admiraţie. Căci, în contrast cu unele ponegriri la adresa acestui „sclav" ajuns conducător militar şi politic al unui stat, se vede că Aristotel îl apreciază, iar sfîrşitul lui atît de tragic l-a zguduit profund şi multă vreme, compunînd chiar o odă în amintirea prietenului său. Textul ei s-a păstrat şi, după cît ni se spune, Aristotel îl cînta în fiecare zi, ca pe o rugăciune, în timpul amiezii. Pe lîngă fondul sentimental şi moral, conţinutul acestei ode mărturiseşte şi ceva din atitudinea politică a lui Aristotel, ideea superiorităţii grecilor faţă de „barbarii" orientali, pe care îi voia striviţi de o Grecie puternică, unită sub comanda unui rege macedonean: *„Virtute, izvor de muncă pentru genul uman, virtute, cea mai frumoasă răsplată a vieţii. A fost norocosul destin al grecilor de a muri pentru tine şi de a suferi pentru tine cele mai aspre încercări; căci tu ne arunci în inimă un rod nemuritor care ne captivează, un rod mai bun decît aurul, mai bun decît vederea părinţilor, mai bun decît cea mai dulce odihnă. Pentru tine Hercule şi fiul Ledei suportară mii de necazuri, următori înverşunaţi ai puterii tale, de-a lungul unei întregi lumi inamice. Aprinşi de iubirea ta, Achile şi Ajax coborîră de bună voie în lumea morţilor. Pentru că îţi iubea frumuseţea, o! fecioară, fiul Atarneei a pierdut lumina soarelui. Iată pentru ce el a meritat să fie lăudat pentru viaţa lui, iată pentru ce Muzele îl slăvesc nemuritor, Muzele, fiicele Memoriei, cărora li-e drag*

a cînta gloria lui Jupiter ospitalierul și onoarea unei prietenii credincioase".

Cu aceste sentimente în suflet, Aristotel se refugiază la Mytilene în Lesbos, invitat probabil de Teofrast, tovarășul său de cuget și de cercetări, care i-a oferit în această insulă o reședință confortabilă. Va fi fost și dorința unei vieți mai liniștite, pe care s-o consacre investigațiilor și adîncirii problemelor filozofice. Căci nici lîngă Hermias, nici acum, în Lesbos, și nici într-o altă perioadă a vieții sale nu ni-l putem închipui pe Aristotel decît cercetînd și studiind, neobosit, iscoditor, fără răgaz. Venise din Atena cu un sistem gata format, în liniile lui generale; își scrisese probabil unele din lucrările mai mici și avea, fără îndoială, mult material documentar științific adunat. Avea deci toate însușirile și „capitalul" teoretic necesar pentru a conduce el însuși școli filozofice și a întreprinde pe cont propriu, sau cu alții, sub conducerea sa, cercetări și observații mai ample asupra naturii.

Desprinderea de Platon

Critica idealismului

Teoretic, Aristotel s-a îndepărtat și mai mult de Platon, căutîndu-și propriul său drum filozofic, adîncind cercetările științifice și luînd poziție critică și mai accentuată față de doctrina ideilor. În acești ani cît stă în Assos și Mytilene, Aristotel se desprinde treptat de Platon. Evident, și după plecarea sa din Academie la Assos și Mytilene, Aristotel se socotește încă platonician — chiar și atunci cînd îl critică pe Platon.

Esențial, în această perioadă, este trecerea lui Aristotel în poziție de luptă deschisă împotriva teoriei ideilor. „Doctrina (lui Platon) despre idei nu pot s-o împărtășesc nici chiar cu riscul de a se crede că eu contrazic din plăcerea de a mă certa" *(Despre filozofie)*. Critica sa necruțătoare și-o expune în trei lucrări : dialogul *Despre filozofie,* care trebuie considerat ca manifestul-program al noii școli pe care o inițiază Aristotel ; scrierea *Despre idei ;* părțile cele mai vechi ale *Metafizicei.*

Dialogul *Despre filozofie* e scris după plecarea din Atena, în perioada în care se pregătea să-și deschidă școală proprie în Assos. Pînă în secolul I e.n., cînd Adronicos din Rodos a publicat operele lui Aristotel, dialogul *Despre filozofie* a constituit pentru cei care nu erau membri ai Lyceului singura sursă de cunoaștere a filozofiei aristotelice. În cartea a 2-a — dialogul era compus din 3 cărți — Aristotel se opune identificării ideilor cu numerele și nu acceptă teza multiplicității lor, solicitînd înlocuirea ei cu un principiu unitar. În *Despre idei* sînt dezvăluite contradicțiile pe care le implică teoria ideilor, greutățile pe care le creează dublarea lumii în cadrul acestei teorii. În *Metafizica* mai veche, el demonstrează că ideile nu contribuie la existența lucrurilor și că e absurd să se caute substanța ideilor în afara lucrurilor.

Desfășurîndu-și întemeiata sa argumentație contra doctrinei ideilor, Aristotel nu făcea decît să ducă mai departe și să cristalizeze gînduri care au văzut că-l frămîntaseră, cu mult înainte, și pe el și pe bătrînul dascăl, autor al lui *Parmenide.* Poziția lui Aristotel e înverșunat antiidealistă și demonstrațiile sale, așa cum ni le arată *Metafizica* — sînt nu numai distrugătoare ca forță teoretică, dar se înfățișează, uneori, și cu ascuțime caustică.

Idealismul platonician, observă Aristotel în *Metafizica,* nu simplifică explicarea lucrurilor ci, dim-

potrivă, o complică. Şi ca să arate cît este de lipsită de sens şi contrară tocmai scopului urmărit de autorii teoriei, găseşte o comparaţie usturătoare la adresa acestor oameni lipsiţi în aşa măsură de abilitate teoretică : ei seamănă, zice Aristotel, cu acei socotitori care, avînd de numărat o serie oarecare de lucruri, îşi închipuie că se vor putea achita mai uşor de sarcina lor dacă pe lîngă lucrurile date, vor mai adăuga la numărare încă o serie tot aşa de mare ca şi prima. Avem aici o bună probă de muşcătoare şi dispreţuitoare ironie aristotelică. Demonstraţia lui arată deocamdată că idealiştii s-au angajat la o operaţie absurdă. E un lucru prostesc în felul cum procedaţi voi — pare să le strige stagiritul printre rînduri. E ca şi cum cineva, vrînd să ducă mai uşor în spate un sac, ar găsi că soluţia cea mai bună nu-i decît aceea ca peste primul să mai aşeze un al doilea !

Dar această ironie batjocoritoare nu poate fi considerată o jignire la adresa lui Platon sau polemică exterioară cu Academia, pentru că în textul „Cărţii A" din *Metafizica*, ea are încă un caracter autocritic, nu în sensul că teoria ideilor ar fi creaţia sa ori şi-ar fi avut adeziunea sa, ci în sensul că ea este privită ca „doctrina noastră", a celor ce „facem parte" din „Academie" şi ne afirmăm comunitatea sub fluturarea ideilor ei.

Cu toate că „tare", critica lui Aristotel nu are un caracter duşmănos, ci mai mult sensul unei verificări interne, a unei discuţii în stare să dea o mai solidă fundamentare doctrinei academice. E o discuţie care, cel puţin în unele părţi, are aspectul de ceartă, de răfuială în familie. Fiul răzvrătit contra rînduielii şi autorităţii paterne descoperă dintr-o dată că sistemul ideilor e o construcţie în vînt : „Din toate argumentele dialectice cu ajutorul cărora noi demonstrăm existenţa ideilor, niciunul nu este evident. Unele dintre ele nu duc la o concluzie nece-

sară, iar altele stabilesc idei ale unor lucruri care, după părerea noastră, a platonicienilor, n-au idei".

De mirare este pentru Aristotel şi faptul că „ideile" ajung să fie mai multe chiar decît numărul lucrurilor existente. Astfel, după doctrina platoniciană ar exista idei ale tuturor lucrurilor despre care putem avea cunoştinţă, dar mai există şi idei ale negaţiilor şi, în sfîrşit — cum ceea ce a dispărut poate constitui obiect al gîndirii — se pot închipui idei şi pentru lucrurile distruse, în care caz, evident, numărul ideilor depăşeşte pe al lucrurilor.

Cu cît pătrunde mai adînc cu analiza lui necruţătoare, cu atît eşafodajul teoriei ideilor i se pare mai confuz, mai încîlcit, mai absurd. Teoria platoniciană e roasă de contradicţii interne, complică lucrurile, nu explică nimic, nu ajută la nimic.

Înţelegem, citind paginile respective ale *Metafizicei*, toată forţa şi amploarea acestei geniale minţi care, combătînd concepţia platoniciană a ideilor, concepţie mai mult mistic-poetică decît exigent filozofică, o roade cu o logică rece şi severă, cu o analiză minuţioasă şi completă. Pare o maşină care calculează toate elementele, consideră toate posibilităţile şi efectuează cu cea mai mare precizie concluziile finale.

În fond, la ce serveşte această lume a ideilor? „Cea mai importantă chestiune de pus ar fi să întrebăm ce conferă în definitiv ideile fiinţelor sensibile, fie fiinţelor eterne, fie celor generabile şi coruptibile. De fapt, ele nu sînt pentru aceste fiinţe nici cauzele vreunei mişcări, nici ale vreunei schimbări. Ele nu sînt de vreun ajutor nici pentru cunoaşterea celorlalte lucruri ...nici pentru a le explica existenţa, căci ele nu sînt imanente lucrurilor care participă la ele..."

Deci, în timp ce filozofia are ca scop să caute cauzele fenomenelor, noi, platonicienii — zice Aristotel — lăsăm deoparte adevăratele cauze care sînt

principiile schimbării şi, crezînd că explicăm substanţa existenţelor sensibile, complicăm lucrurile, postulînd existenţa altor specii de substanţe. „Iar în privinţa explicării felului în care acestea din urmă sînt substanţele celor dintîi, noi ne mulţumim cu vorbe goale : căci „a participa" [1] cum am spus mai sus, nu înseamnă nimic".

Ideile nu pot să explice, după Aristotel, nici mişcarea, nu pot să-i arate originea, căci ele sînt imobile. Or, cu aceasta se semnalează una din marile primejdii ale teoriei : „întregul studiu al naturii se ruinează".

Pentru a face dreptate în disputa dintre cei doi filozofi, va trebui să amintim că totuşi Aristotel nu emite o critică întru totul personală şi că chiar în conţinutul obiecţiilor cu care combate idealismul platonician se vede influenţa dascălului său. Dacă ţinem seamă de evoluţia gîndirii platoniciene, atunci sîntem în drept să bănuim că discuţia teoriei ideilor a avut loc în chiar sînul Academiei şi că însuşi Platon — poate în urma obiecţiilor categorice ale unor „academicieni", printre care, desigur, Aristotel va fi stat în primele rînduri — a luat în considerare unele critici şi şi-a revizuit concepţia.

Este ştiut, în acest sens, că în evoluţia teoriei ideilor în opera lui Platon se disting trei faze (v. Ch. Werner : *La philosophie grecque)* : prima expunere *(Banchetul, Phaedon, Republica, Phaedros)* ; revenirea cu unele modificări *(Teetet, Parmenide, Sofistul, Politicul)* şi ultima formă a doctrinei *(Filebos, Timaios, Critias, Legile)*. O răsturnare serioasă a teoriei ideilor prezintă partea a doua a dialogului *Parmenide*, în care criticile ce se aduc acestei teorii sînt atît de categorice şi grele, încît s-a crezut că ele ar aparţine de fapt nu lui Platon, ci megaricilor, care

[1] „Participare" — asemănarea lucrurilor cu „ideile eterne" şi dependenţa de ele (n.a.).

înclinau spre concepția parmenidiană și nu acceptau dualitatea *idei-lucruri*. În *Timaios*, teoria ideilor ia o formă care apropie și mai mult lumea sensibilă de cea inteligibilă, reducînd astfel abisul pe care-l săpase la început între ele; iar în cele din urmă, după relatările lui Aristotel însuși, Platon s-a apropiat de pitagorism, ajungînd să considere că ideile ar fi „numere", un fel de numere deosebite de cele matematice, pur calitative.

Curios apare faptul că în *Parmenide* teoria ideilor e combătută într-o manieră care amintește pe Aristotel. E chiar straniu ca Platon să-și critice propria lui doctrină. De aceea, avînd în vedere constatarea că Aristotel nu vorbește în nici un loc de acest dialog, unii i-au pus la îndoială autenticitatea. Cum s-a observat însă, așa ceva nu e posibil, fiindcă o dată cu *Parmenide* ar cădea, de asemenea, *Sofistul* și *Politicul*.

Teribilul dialog a produs uimire și derută printre comentatori. Să fi ajuns Platon la ideea insuficienței concepției sale, sau s-a lăsat convins de obiecții exterioare, și care va fi fost rolul lui Aristotel în desfășurarea acestei drame din evoluția cugetării platoniciene? Pentru a formula vreo ipoteză, e necesar să apreciem, mai întîi, în ce stadiu de dezvoltare se afla gîndirea platoniciană în momentul cînd Aristotel, sosit în Academie, va fi avut puterea s-o influențeze cu ceva. Fapt este că lui Platon însuși teoria ideilor i se părea nesatisfăcătoare, întrucît nu e în stare să explice raportul dintre idei și lucruri, dă loc obiecției *terții hominis* și ajunge la concluzia incognoscibilității ideilor. Acest punct de vedere îl reprezintă Parmenide eleatul, ca personaj al dialogului ce-i poartă numele, în discuția pe care o are acolo cu Socrate, apărătorul închipuit al tezelor platoniciene mai vechi.

Chiar dacă admitem că Platon a rămas, în fond, la concepția sa clasică din *Phaedon* și *Republica*,

despre idei ca realități în sine cum susțin unii cercetători germani ai filozofiei antice, nu putem omite faptul că pe parcursul vastei sale opere a șovăit de mai multe ori, și-a retușat concepția și a îndreptățit, prin aceasta, o serie întreagă de interpretări care au mers pînă la observația că de la *Parmenide* încolo, termenul de idee trebuie acceptat cu sensul de noțiune. Însuși faptul că *Parmenide* ridică fățiș problema existenței reale a „ideilor", ne arată că ea frămînta pe marele filozof, că discuția ei se deschisese în Academie, că obiecții veniseră din multe părți (însuși Antistene îi obiectează că el vede un cal oarecare, dar nu vede ideea de cal — *cabalitatea)* și ele îl afectaseră pe Platon, îl descumpăniseră și-l făcuseră să vadă pe de o parte lipsurile teoriei, și pe de alta — necesitatea de a o întări.

Nu putem face precizări cu privire la contribuția pe care o va fi avut Aristotel la evoluția aceasta a teoriei platoniciene despre idei. Este fapt, însă, că poziția sa întărește intervenția lui Parmenide și dacă ținem seama că în mod obișnuit Socrate este acela care, în dialogurile platoniciene, reprezintă punctul de vedere al autorului și că el, în dialogul de care vorbim, rezistă pe vechile poziții precare, e fără îndoială că obiecțiile lui Aristotel și ale altora, care-l vor fi interogat pe Platon în această problemă, sînt concentrate în spusele eleatului.

Dramatic în această problemă este și faptul că, deși exponent al doctrinei ideilor, Socrate nu mai face față cu succesul de altădată interlocutorului său, ba chiar cade în derută și este gata, de data aceasta, să părăsească pozițiile și să se dea învins. În urma discuției, în care Parmenide îi aplică lui Socrate propria lui metodă dialogică *(maieutica)*, acesta e dezorientat și-l bate gîndul că, de fapt, e posibil ca ideea să n-aibă realitate în sine, ci să fie un simplu concept în mintea noastră. „S-ar putea — răspunde Socrate — ca fiecare din aceste idei să nu fie decît

doar un gînd (care întrunește trăsăturile unui anume grup de lucruri) ce nu sălășluiește după cuviință nicăieri altundeva decît în suflet. Astfel, înțeleasă, fiecare idee și-ar păstra unitatea ei și n-ar mai întîmpina obiecțiile ridicate împotrivă-i". *(Parmenide*, trad. Șt. Bezdechi, pag. 43).

Rodnicia muncii filozofice și științifice a lui Aristotel, în această perioadă, nu s-a limitat doar la precizările, atît de importante, din domeniul teoriei ideilor. Desprinderea sa de Platon și elaborarea concepției personale s-a manifestat în multe alte domenii. În opoziție cu teoria platoniciană a creației lumii *(Timaios)* el enunță ideea eternității și imperisabilității lumii. În *Despre cer* — lucrare ale cărei baze le așază Aristotel, acum — el se opune și altei teze din *Timaios*, și anume concepției platoniciene despre sufletul lumii. Tot acum își trasează liniile principale în concepția sa despre natură — cum rezultă din cartea a 2-a a *Fizicei* — dă prima formulare independentă problemelor fundamentale ale eticii sale. În sfîrșit, apar începuturile teoriei sale politice (scrierile *Despre justiție* și cartea a 2-a a 3-a, a 7-a și a 8-a din *Politica)*. Aristotel combate tezele platoniciene despre proprietatea particulară și colectivă, despre colectivizarea femeilor și copiilor, declarînd proprietatea particulară și familia ca stîlpi și sprijinitori ai statului.

După cum se vede, neobositul cercetător și gînditor n-a plecat din Atena pentru a se desfăta la curtea unui prinț bogat și generos cu prietenii săi filozofi, nici pentru a-și îngădui momente de odihnă în căutările lui teoretice. Dimpotrivă, acești „ani de călătorii" au însemnat în dezvoltarea gîndirii sale o perioadă de mare creștere interioară, de fermentație bogată și creatoare care avea să traseze jaloanele filozofiei sale noi și rodnicelor sale străduințe de cercetător al naturii. Perspectivele pe care le deschide

investigațiile pe care le face, materialul pe care-l adună — toate acestea se vor maturiza și-și vor primi forma deplină de-abia în cea de-a doua ședere a sa în Atena cînd, despărțit cu totul și în mod conștient de învățăturile Academiei, își va fonda de cealaltă parte a orașului, pe malurile Illissului, propria sa școală, Lyceul.

În anii aceștia, petrecuți fie în preajma lui Hermias, fie în liniștea proaspetei sale familii, în insula Lesbos, Aristotel a dus mai departe redactarea lucrărilor începute în vremea Academiei și a schițat noi elemente ale sistemului. E posibil ca din Lesbos să se fi repezit pentru scurtă vreme din nou în Atena și să fi deschis, în Lykeion, o școală filozofică cu Xenocrate, Theodectes și Teofrast. Istoricii bănuiesc un asemenea eveniment în viața filozofului, dar nu pot face preciziuni verificate.

Acestei perioade, de ședere în Asia Mică, apoi în Lesbos și pe urmă în Macedonia, îi aparține prima formă a lucrărilor existente care au un caracter mai accentuat platonician. Se numără aici *Organon*-ul, ale cărui părți sînt scrise în perioade diverse, *Fizica*, *De Coelo*, *De Generatione et Corruptione*, cartea a 3-a din *De Anima*, *Etica lui Eudem*, părțile cele mai vechi ale *Metafizicei* și *Politicii*. Din timpul ședерii în Assos, și mai ales în Mytilene, sînt datate, cu deosebire, cercetările de biologie. Lucrările lui se referă frecvent la fapte de istorie naturală observate în împrejurimi și mai cu seamă în laguna insulară de la Pyrrha. Celelalte locuri menționate sînt: Antandros, Arginusele, Lecton, Pardoselen, Proconesos, Scamandre, Sigeion, Xanthos, Hellespont, Propontida.

VI

ARISTOTEL ŞI ALEXANDRU MACEDON

a) Chemarea la curtea macedoneană

ÎN CALMUL ACESTOR PREOCUPĂRI ştiinţifice, îmbinate cu tihna unei familii în care şi-a găsit toată mulţumirea omeneşte posibilă, căci fericirea adevărată o gusta, după principiile şi aspiraţiile sale, numai în contemplarea teoretică, l-a găsit pe Aristotel chemarea regelui Filip al Macedoniei, care dorea să-l aibă dascăl şi educator fiului său Alexandru, atunci în vîrstă de abia treisprezece ani.

Se deschide astfel în viaţa filozofului o nouă perioadă, de aproximativ un deceniu, în care evenimentul cel mai de seamă, rămas legendar în istorie prin faima celor doi actori principali ai săi, a fost activitatea de instruire şi educare a lui Alexandru, care în curînd avea să fie „cel Mare", unul din cei mai întreprinzători şi temerari războinici ai istoriei.

Aristotel a primit de îndată invitaţia regelui. Putem presupune că existau multe raţiuni favorabile pe care meticulosul şi chibzuitul gînditor le va fi pus cu migală în cumpănă. Istoria aşezase de multă vreme faţă în faţă lumea greacă şi lumea Orientului apropiat în care puterea persană era cea mai de temut. Aristotel purta în inima sa toată mîndria po-

porului grec cu istoria lui atît de glorioasă. E adevărat că în Atena era considerat şi se simţea întrucîtva ca un străin, căci, oricît i-ar fi fost ea patrie spirituală, sentimentul politic nu i se hrănise iniţial din pămînt atenian, ceea ce nu înseamnă că nu era tot aşa de *„grec"* ca şi un Pythagora, Parmenide, Anaxagora, Democrit sau alţii. Dar în acel moment, marile cetăţi ale ţării sale, cu îndelungile lor rivalităţi şi războaie, nu mai aveau forţa şi unitatea necesare întîmpinării unui pericol oriental, nici reînvierii prin eforturi proprii a gloriei de altădată. Aristotel, care nu participase niciodată la viaţa politică practică, a avut în schimb toată posibilitatea şi interesul de a cîntări rece şi ştiinţific, cum îi era obiceiul, dificultăţile lumii greceşti şi a ajuns, pe cît se pare, la o soluţie care, pentru el, nu putea avea decît o rezonanţă teoretică. Şi anume, în nord se profila o nouă putere, cea macedoneană, antrenată de planuri mari de expansiune şi care se afla în contact încordat cu lumea răsăriteană, din care motiv îşi masase forţele pe ţărmurile europene ale Helespontului. Care putea fi rolul şi soarta Greciei în această inevitabilă ciocnire? Nu putea fi decît aceea de aliată subalternă a Macedoniei în lupta împotriva puterii persane, care pentru Aristotel însemna „barbaria orientală".

Existau, deci, înalte raţiuni politice, bine gîndite, dar mai erau poate şi unele nemulţumiri personale. Trecuse prea puţin timp încă de cînd aceşti sîngeroşi şi vicleni orientali îi atrăseseră prietenul din Assos într-o cursă vicleană şi îl supuseseră supliciului crucii. Un sentiment de datorie şi de dreptate îi dicta să se alieze acum, în felul său, puterii care avea să înfrunte şi să zdrobească în numeroase şi sîngeroase bătălii trufia acestor ignobili. Pînă atunci se mai putea realiza şi altceva. Educaţia pe care o va da viitorului rege va fi, evident, în spiritul culturii greceşti şi va însemna, *ipso facto*, a-l cuceri sufleteşte pe Alexandru înainte de a cuceri el militar şi

politic Grecia. Îi va rămîne atunci acestui rege, cîştigat prin cultură şi educaţie, să grupeze toate forţele elenice sub comanda sa, pentru ca împreună să distrugă imperiul persan, care nu durase atîta vreme decît din cauza neînţelegerilor interne dintre greci.

Să mai adăugăm că Pella, capitala Macedoniei, stătea undeva, în adîncurile memoriei sale, asociată cu primii ani ai copilăriei şi adolescenţei; că în această cetate cunoscuse dragostea părinţilor şi simţise straniul fior al pierderii lor definitive. Dorinţa de a revedea cu ochii celor peste patruzeci de ani locurile şi chipurile copilăriei e un lucru prea firesc chiar pentru un filozof cumpănit, dar nu lipsit de o nobilă căldură sufletească, aşa cum era Aristotel. Şi apoi, Pella devenise între timp, o dată cu creşterea forţei şi strălucirii curţii macedonene, un centru de cultură şi de viaţă civilizată remarcabilă. Macedonia era şi ţara cea mai liniştită din această parte a lumii, ferită de frămîntările uneori periculoase, din cetăţile greceşti. Şi pe lîngă toate acestea, mai era acolo preţuirea şi prietenia unui rege, dispus la o generozitate largă faţă de filozoful pe care-l chema.

De asemenea, va fi contribuit şi convingerea pe care şi-a format-o filozoful — după cum dovedeşte *Politica* — despre necesitatea imperioasă a unei bune educări a viitorilor suverani; convingerea că aceştia trebuie sfătuiţi şi îndrumaţi. Or, era de cel mai mare interes ca omul care se simţea că va sta în curînd deasupra Greciei să nu aibă orice fel de educaţie.

La rîndul său, Filip apreciase şi el, fără greş, alegerea. Voia să facă din Alexandru un succesor la înălţimea marilor sale planuri de ridicare a puterii macedonene la supremaţia lumii cunoscută atunci, un conducător care să aibă un caracter călit, o minte ageră şi chibzuită, o voinţă cutezătoare şi puternică, fără slăbiciuni şi şovăieli.

Alexandru a mai avut şi alţi educatori înainte de Aristotel. Dintre aceştia, se remarcase severul şi austerul Leonida, care stăruise mai mult asupra caracterului spartan ce se cerea să-l aibă viitorul rege în faţa unui duşman perfid, crud şi puternic, cum se prevedeau a fi orientalii cu care avea să se măsoare.

Cerinţele lui Filip de la viitorul educator al fiului său erau deci acestea: să fie un om practic, realist, în stare să întoarne copilul de la orice înclinări spre moliciune, incompatibilă cu un comandant de oşti şi un conducător de popoare; să fie, în acelaşi timp, şi un om de lume, care să dea viitorului rege o comportare distinsă şi corespunzătoare demnităţii şi fastului unei mari curţi domnitoare; să aibă o cultură ateniană şi să înţeleagă caracterul viril macedonean; să fie şi un prieten personal al lui Filip, capabil de a desprinde copilul de sub influenţa mamei, regina Olimpia, o fire ciudată şi cam dezechilibrată, cu care regele nu se prea împăca.

Nu puţin va fi contribuit şi convingerea lui Filip că educatorii de pînă atunci ai lui Alexandru — Leonida, Lysimah şi alţii — nu mai corespundeau întrucît nu reuşiseră să înţeleagă firea tînărului şi să procedeze cu tactul cel mai potrivit. „Iar Filip — ne relatează Plutarh — văzînd că Alexandru are o fire care nu se prea lasă îndupleca, deoarece se certa cînd era vorba să fie forţat, dar că este uşor de adus la ceea ce trebuie cu sfatul — şi el însuşi căuta mai mult să-l convingă decît să-i poruncească — şi, ne prea voind să încredinţeze profesorilor săi de muzică şi de enciclopedie supravegherea şi buna lui îndrumare, la gîndul că aceasta era o afacere mult mai mare ca de obicei şi, după cum spune Sofocle „lucru care are nevoie de frîu şi totodată de pinten, a chemat pe cel mai faimos şi mai chibzuit filozof, pe Aristotel, care să-i dea o frumoasă şi cuviincioasă creştere".

S-a întîmplat, deci, ca omul în stare să îndeplinească toate aceste condiții și să aibă, pe deasupra, un mare renume filozofic, un caracter moral impecabil și o largă experiență în predarea învățăturii, cît și în viața de curte, să fie Aristotel, aflat atunci la Mytilene, în Lesbos, fără altă preocupare, după fuga din Asia, decît studiile sale. Filip îi scrie și îl invită să-și asume marea misiune. Va fi contribuit la gestul regelui și amintirea tatălui, fostul medic al curții, precum și strînsa prietenie a lui Aristotel cu Hermias, care comandase în Atarneea și Assos un punct înaintat al puterii macedonene spre perși, nenorocita victimă, pînă la urmă, a cauzei regelui din Pella. Filip va fi cîntărit și el toate aceste elemente și a văzut cu ochi sigur în Aristotel, care urca spre culmile cele mai înalte ale gloriei filozofice, preceptorul cel mai indicat al fiului său.

Un dascăl care întruchipa atunci chintesența spiritului și culturii grecești corespundea și altei socoteli politice. Regii Macedoniei visau de mult cuceriri morale în sud. Deja în timpul primelor războaie persice, Alexandru I pretindea că are dreptul să participe la jocurile olimpice, iar Filip devenise membru în Amfictionia delfică, prezidase jocurile pythice și era, de fapt, protectorul Greciei.

Deci, lui Alexandru, care va fi *cel Mare*, trebuia să i se dea o cultură care să nu-l facă de rușine față de nici un aristocrat sau om de stat grec și să-l sprijine în misiunile și mai mari care îi reveneau. A-l trimite în mijlocul democrației ateniene să ia învățătură la fața locului, de la filozofii cetății, i s-a părut imprudent pentru un rege — în afară de posibilele complicații politice. A hotărît, prin urmare, ca fiul său să-și desăvîrșească educația și cultura aici, în Macedonia, și nici măcar la curte, unde nu putea fi un mediu destul de liniștit, ci departe de aglomerări gălăgioase, în mijlocul naturii, la Mieza, lîngă muntele împădurit Bermion, la sud-est de reședința regală.

b) Școala regală din Pădurea Nimfelor

Acum nu se mai știe unde anume se afla această localitate. Dar școala a fost instalată în mijlocul naturii, într-un peisaj care devenise, se vede, tradițional pentru gusturile didactice ale filozofilor atenieni. Așa filozofase cîndva și Socrate, plimbîndu-se pe sub platanii riului Illissos, același decor îl agrease și Platon pentru Academia lui, și tot într-o grădină își va desfășura și Aristotel ultimele prelegeri filozofice, cînd cuceritorul Asiei, acum un copil de treisprezece ani, va trece prin pulberile nemaipomenitelor bătălii spre culmile gloriei istorice.

La Pella, Aristotel a fost primit cu bunăvoința și respectul ce-l impunea un mare filozof. Semn de înaltă atenție și prețuire din partea lui Filip este și ordinul de reclădire a orașului Stagira, nimicit cu cinci ani în urmă, împreună cu alte treizeci și unu de cetăți grecești de pe coastă, din ordinul său. Regele va fi înțeles pe deplin amărăciunea filozofului cînd, după atîta timp, reîntors în regiunile copilăriei și adolescenței, și-a găsit orașul natal, poate chiar casa părintească, în completă ruină. Se consideră însă că restaurarea nu s-a făcut numai dintr-un gest spontan de atenție pentru un înțelept și un dascăl al prințului regal, ci, după cum menționează istoricii filozofiei „la intervenția lui Aristotel" (germanul Zeller). Cetățenii care se mai aflau în viață — printre care și rudele din partea mamei ale filozofului — sînt reprimiți în oraș, iar cei vînduți ca sclavi sînt eliberați și trimiși acasă. Autoritatea și influența filozofului la curtea macedoneană i-au îngăduit, de altfel, să mai intervină și în favoarea Atenei și Eresosului, orașul natal al lui Teofrast.

Aristotel și-a început de îndată munca didactică și educativă. Școala s-a construit, cum am spus,

într-o pădure bătrînă de lîngă Mieza, nu departe de Stagira. Ca nivel și formă de organizare, era, de fapt, o universitate particulară la care, pe lîngă Alexandru, mai fuseseră trimiși o seamă de fii ai prinților vasali, pentru ca, împreună, să se străduiască a se îmbogăți din vastele cunoștințe ale eruditului, din înțelepciunea și ascuțimea cugetării lui. Se poate presupune, de asemenea, că nici Aristotel nu era singurul dascăl, ci se găsea în fruntea unui întreg corp didactic, format din filozofi, prieteni veniți aici o dată cu el. Lecțiile se desfășurau în aer liber, de-a lungul aleilor umbroase ale pădurii. Patru secole mai tîrziu, Plutarh avea încă ocazia să vadă aceste alei și chiar scaunele de piatră de care se serviseră învățătorul și elevii.

Activitatea didactică de la Mieza a durat relativ puțin. În 340, Alexandru trebui să înlocuiască pe tatăl său într-o expediție militară ; în 338 este la Cheroneea, în fruntea cavaleriei, și gustă din beția sîngeroasă a primelor victorii. Și astfel, învățămîntul obișnuit pare să fi încetat, sau să fi devenit mult mai discret și sporadic, dat fiind că, între timp, începuseră frămîntări și intrigi la însăși curtea regală, în mijlocul cărora se pare că a stat în oarecare măsură și Alexandru. Se poate presupune că în răstimpuri, în răgazurile pe care i le acordau totuși campaniile, Alexandru se va mai fi bucurat de societatea și înțelepciunea filozofului, pînă a pornit în lunga sa campanie în Orient.

c) Marele dascăl și elevul regal

Privitor la conținutul lecțiilor predate și la influența exercitată asupra viitorului cuceritor, știm

mai puțin decît am dori. Cu oarecare ironie chiar, istorici ca Gomperz notează că li se pare mult mai ușor de precizat cînd a încetat această influență, decît în ce a constat ea.

Referințele care ne stau la îndemînă ne fac să cunoaștem că Aristotel, împreună cu ceilalți dascăli pe care-i va fi avut în jurul său, au predat tinerilor prinți gramatica, muzica, geometria, retorica și filozofia (Pseudo-Callisthene), la care Plutarh mai adaugă și medicina, căci, zice el, medicina îi plăcea lui Alexandru nu numai teoretic „dar chiar ajuta adesea pe prietenii bolnavi și le statornicea anumite îngrijiri și diete".

Este de presupus că, în sensul atenian al educației, Aristotel se va fi străduit să dea prințului o dezvoltare multilaterală, din care nu puteau lipsi elementele culturii generale, cunoștințe științifice bazele unei solide educații morale și, evident, o anumită pregătire politică.

Putem fi siguri că învățătura și educația sa au avut răsunet în sufletul tînărului, chiar dacă nu așa și atît cît ar fi dorit dascălul. Un prim cîștig va fi fost provocarea interesului pentru problemele teoretice, pentru literatură, filozofie și cercetări științifice — atît cît putea să aibă un tînăr ca Alexandru, a cărui ambiție principală era pe planul cuceririlor militare. Plutarh ne referă, într-adevăr, că lui Alexandru îi plăcea să se instruiască și să citească. „Și, socotind și numind Iliada «merindea de drum în calea virtuții războinice», a luat ediția îndreptată de Aristotel, pe care oamenii o numesc *cea din cutie* și o ținea totdeauna sub pernă, împreună cu pumnalul, după cum povestește Onesicritos; iar dintre celelalte cărți, neavînd destule în ținutul de sus, a poruncit lui Harpalos să-i trimită și acela i-a trimis cărțile lui Filistos și multe din tragediile lui Euripide, Sofocle și Eschil și Ditirambii lui Telestos și Filoxenos".

Plutarh vorbește, de asemenea, despre dragostea și zelul pentru filozofie pe care le-ar fi transmis Aristotel lui Alexandru. Filozoful i-ar fi împărtășit învățături adînci și secrete, iar Alexandru, se zice, ar fi rămas cu convingerea că era singurul lor deținător, ceea ce îi dădea o intimă mîndrie despre superioritatea lui intelectuală asupra celorlalți oameni. De aceea, mai tîrziu, fiind în Asia și aflînd că filozoful ar fi dat publicității acele învățături, i-ar fi scris cu oarecare reproș aceste cuvinte : „Alexandru îi trimite lui Aristotel sănătate. N-ai făcut bine cînd ai publicat învățăturile ascunse, căci cum mă voi deosebi eu de ceilalți oameni, dacă învățăturile pe care le-am primit în creșterea mea sînt cunoscute de toți aceștia ? Eu însă aș voi să mă deosebesc de ei prin încercările de a face tot ce este mai bine decît prin putere. Fii sănătos".

Desigur, învățătura lui Aristotel, în care vor fi intrat și anumite dezvoltări teoretice, dozate pe măsura unor prinți care aveau alte rosturi în viață decît contemplația filozofică, va fi avut o anumită influență asupra lui Alexandru, îmbogățindu-i cultura intelectuală și modelîndu-i factura morală, fără să aibă însă adîncime și să schimbe ceva din liniile principale și scopurile vieții trasate de situația lui de prinț moștenitor și deci viitor rege. Sîntem siguri, de altfel, că nici Aristotel, în înțelepciunea lui, nu-și va fi propus să facă din Alexandru un filozof, cum nici Alexandru nu l-ar fi putut convinge pe Aristotel să devină un general macedonean și să pornească, în fruntea oștilor, la cucerit cetăți și masacrat oameni, chiar dacă aceștia ar fi fost niște perfizi „barbari" persani...

Aristotel, în afară de influența pe care va fi avut-o teoretic și educativ asupra lui Alexandru, și prin expunerea ideilor sale despre stat și guvernămînt — asupra conștiinței politice a contemporanilor săi, n-a fost tentat de politica militantă care

entuziasma pe orice grec. Epoca sa era plină de pasiuni și de interese de acest fel și nu o dată vor fi venit în preajma unui vestit filozof ca el solicitări în acest sens. Înțeleptul a înțeles, însă, să-și păstreze întru totul libertatea de teoretician și obiectivitatea de observator imparțial. Pare stranie o astfel de atitudine, mai ales din partea unui cugetător care a pledat intens pentru ideea necesității supunerii individului față de interesele și binele cetății. Dar aici trebuie să înțelegem cenzura, inhibiția puternică pe care o exercita factorul intelectual, convingerea că rostul suprem al omului stă în contemplarea cugetării, și va mai fi fost și situația lui de metec în Atena. Să fi fost și o anume timiditate temperamentală, o sfială și o prudență pe care i-o dicta tocmai relativitatea valorii faptelor politice? În orice caz, Aristotel se deosebea și aici de Socrate și Platon. S-a mai invocat în explicarea evitării vieții politice și faptul că filozoful era puțin cam gingav și aceasta nu putea să placă mulțimii ahtiate de retorica impecabilă a atîtor oameni de seamă. Să fi fost acest defect ireparabil la Aristotel, cînd Demostene trecuse cu atîta succes peste el?

Cunoscînd spiritul realist al stagiritului, este de presupus că nu l-a tentat repetarea experienței pe care o făcuse Platon pe lîngă tiranii syracuzani și nu va fi încercat să transforme regii după preceptele concepțiilor sale. Aristotel făcea distincție mai clară între utopie și realitate, între o societate alcătuită după principii optime, deci utopică pentru acel timp, și condițiile concrete în care se desfășurau fenomenele politice în spațiul macedo-grec. De aceea, educația pe care era chemat s-o facă tînărului prinț trebuia să țină seama de situații de fapt, de raporturile de forță, de intențiile expansiunii macedonene și de caracterul oamenilor, bineînțeles, întîi de toate, de structura psihologică a elevului.

Idealismului platonician, eşuat şi în încercările sale politice, Aristotel i-a răspuns cu o atitudine specifică omului orientat spre concret şi realizabil. Avea în faţă un tînăr dificil, impulsiv, de o mare precocitate a cugetării — cum ne informează Plutarh referindu-se la întîlnirile şi convorbirile prinţului cu ambasadorii persani — însă impresionabil, receptiv şi la elaborările cugetării, şi la frumuseţile inimii. Şi este fără îndoială că munca sa educativă îi va fi imprimat mult din respectul pe care Alexandru l-a cîştigat pentru cultura greacă, din obişnuinţa de a se servi cu chibzuinţă de inteligenţa îndrăzneaţă şi promptă pe care i-o dăduse natura, de a pregăti minuţios şi cu grijă operaţiile sale cele mai îndrăzneţe, din acea temperanţă şi stăpînire de sine, de care dădea ades dovadă, în ciuda acceselor de mînie teribile şi subite, care-l duceau uneori pînă la acte sîngeroase şi, în sfîrşit, din acel orgoliu intelectual care-i cerea să se distingă de ceilalţi muritori şi prin cunoştinţe înalte, aşa cum reiese din scrisoarea către Aristotel.

Ce a fost, într-adevăr, admirabil în relaţiile dintre aceste două genii ale antichităţii, pe care soarta le-a apropiat din domenii atît de diferite şi cu concepţii de viaţă total opuse, a fost că au avut fiecare pentru celălalt înţelegere şi respect : Aristotel, preţuind întreprinderea politico-militară uriaşă în Orient, iar Alexandru, la rîndul său, onorînd viaţa teoretică şi cercetările fostului său dascăl.

Oricum am încerca, altfel, o comparaţie între ei, contrastul pare desăvîrşit. Nu ne referim numai la deosebirea de vîrstă care indică o bună distanţă, de la tată la fiu, dar toată firea, concepţia de viaţă, etica, apar în completă opoziţie. Nu mai vorbim de înfăţişarea fizică. În această privinţă, antichitatea ne-a transmis despre filozoful nostru o imagine nu tocmai încîntătoare. Frumuseţe n-a avut se pare, de fel, iar dacă-i să redăm întocmai spusele vechi,

Aristotel era mic (unii spun burtos), cu un fizic șubred și o sănătate delicată, fața trasă, scofîlcită, picioarele subțiri, chel, cu ochii mici și cufundați adînc sub o frunte înaltă și încrețită. Mai era și gingav, în felul lui Demostene. În schimb, se remarca la el o grijă pedantă — fără îndoială de om de curte — pentru înfățișarea exterioară și pentru viața de societate. Era întotdeauna foarte bine îmbrăcat, îi plăcea luxul, purta inele, avea părul îngrijit, iar mesele pe care le dădea prietenilor erau renumite prin somptuozitatea și bogăția lor. Se zice că i-ar fi plăcut și vinul, deoarece compunea cîntece cu ocazia petrecerilor, deși el însuși, Aristotel, n-a avut niciodată reputația unui tovarăș vesel. Toate acestea dovedesc mai mult străduința filozofului de a antrena o atmosferă de prietenie în jurul elevului său regal — dacă ne referim la acea perioadă din viață cînd se afla la Pella — expresia unei convingeri că intră în drepturile vieții buna dispoziție, rîsul și cîntecul. Ele confirmă încă o dată sănătosul echilibru, atît de specific grec, către care tindea caracterul și concepția marelui filozof : străduința de a evita excesele, a lua din toate cu măsura înțelepciunii. Este străină de adevăr acuzația că ar fi dus o viață ușuratică, după cum trebuie să înțelegem că nu era nici adeptul ascetismului. Conștiința valorii și superiorității sale și-o manifesta printr-o înclinație spre ironie și chiar batjocură (Diogene Laertius citează un anumit număr de replici care dovedesc o mare vioiciune de spirit). Caracterul erudit al cunoștințelor pe care le deținea, claritatea și precizia lor științifică îi dădeau încredere, competință și acel ton rece cu care riposta în formule concise și definiții fără drept de apel în orice chestiune. Aristotel ducea o viață retrasă, politic anonimă, întrucît nu se știe să fi deținut vreodată slujbe sau demnități publice, o viață în spațiul căreia se mișcau noțiunile și nu oștile ; care căuta să cucerească numai

cunoştinţe şi nu cetăţi sau imperii. Politica a fost pentru el doar obiect de studiu şi deşi a ajuns la o anumită concepţie despre forma de organizare şi de guvernămînt a societăţii, ea n-a putut avea decît forţa unei învăţături pe care o va fi dat lui Alexandru, sau o propunea, ca filozof şi om învăţat, opiniei publice a cetăţenilor Greciei. (Pentru Alexandru a întocmit lucrările *Despre monarhie* şi *Despre colonii).*

Alexandru a fost un rege, un comandant de oşti şi om politic încredinţat că destinul şi forţa sa sînt pentru cucerirea întregii lumi. În atitudinea lui stă dovada unei ambiţii fără margini, o dorinţă de putere şi dominaţie fără pereche.

Aristotel era temperanţa şi măsura însăşi, în concepţie şi în viaţa de toate zilele, o fire liniştită, egală cu sine; Alexandru era capricios, am zice dezechilibrat; cînd violent, cînd răbdător, cînd crud, cînd duios, cînd înţelegător, cînd intransigent, necruţător, dar şi generos. În el era şi înţelepciune, şi nebunie, sete de virtute, dar şi de sînge. Un singur lucru pare să nu fi cunoscut: teama de moarte, laşitatea fizică şi morală.

Viaţa lui Alexandru, scurtă şi furtunoasă, a fost zbucium, luptă şi aventură, sete de victorie şi stăpînire, o viaţă pîndită mereu de primejdii şi nesiguranţă, dar încărcată de satisfacţia deplină a gloriei. „Fiul zeului Ammon", cum îi plăcea să fie considerat, înfrunta orice: oameni, zei şi natură, pustiuri şi apă, sete şi foame, durere, sînge şi moarte. Aristotel nu s-a deplasat în viaţă decît pentru a fugi de adversari şi primejdii: din Atena la moartea lui Platon, din Asia la moartea lui Hermias şi iarăşi din Atena cînd va muri Macedoneanul.

Nu-l apropia de Alexandru — şi din acest punct de vedere, prezenţa lui la curtea regală implica o

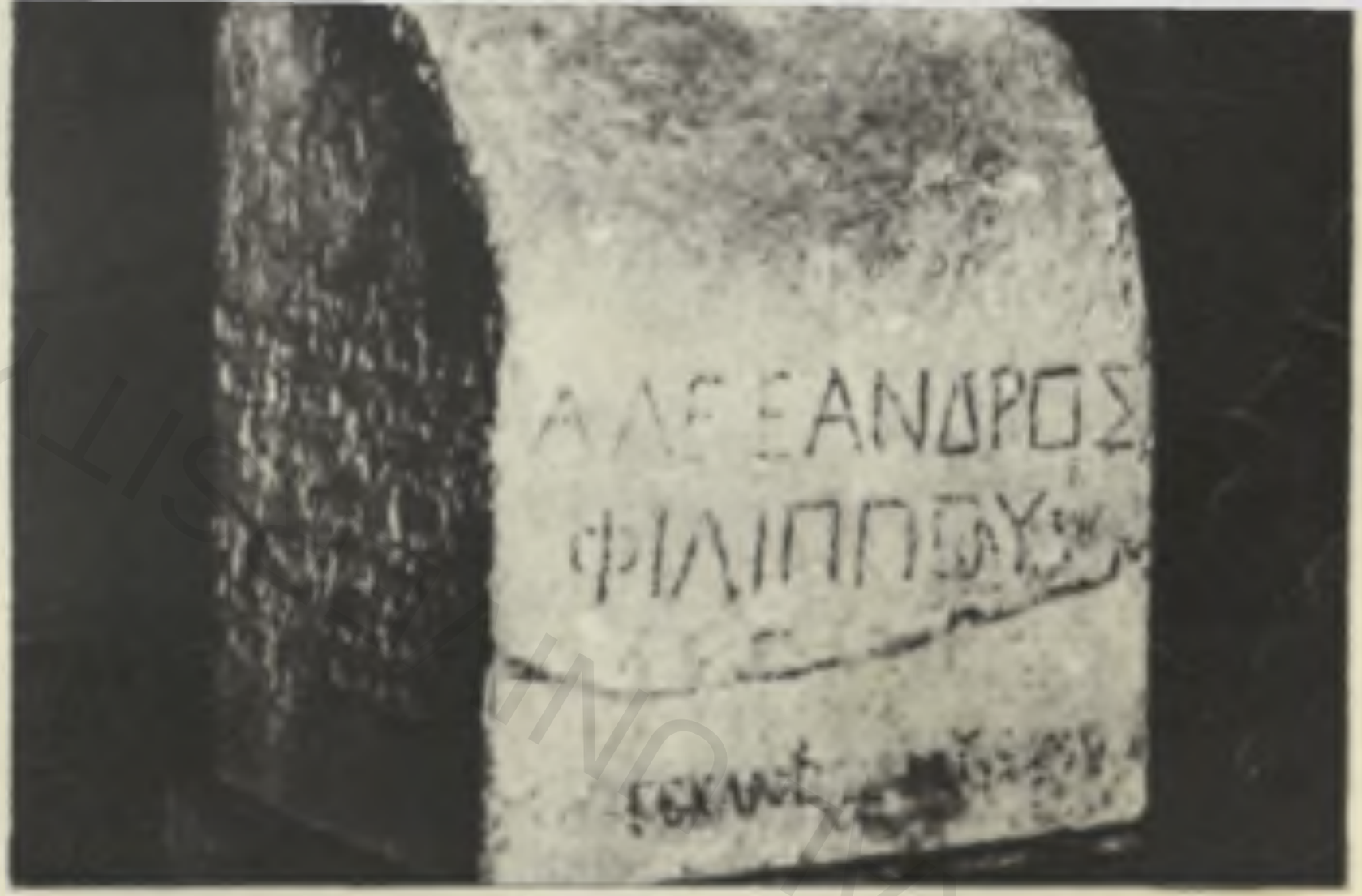

Lisip : *„Alexandru cel Mare"*

B.C.U. „M. EMINESCU"

Demostene

BCU IAȘI CENTRALA UNIVERSITY LIBRARY

anumită inconsecvență — nici măcar încrederea în valoarea monarhiei ca formă de guvernământ. În concepția sa, statul cel mai bun era republica guvernată de colegiul oamenilor de valoare, deoarece, argumenta el, printre altele, se găsesc foarte greu personalități atît de dotate ca să poată fi regi, după cum și mai greu se vor putea obține serii întregi de asemenea personalități care să asigure perpetuarea regalității. Dar dacă — se va fi gîndit el — peste voia filozofilor, se întîmplă totuși să existe regi, atunci e preferabil ca ei să fie măcar bine educați, iar cît îl privește pe Alexandru al Macedoniei, care poate va avea un cuvînt hotărîtor relativ la soarta Greciei și Persiei, misiunea lui i se va fi părut și mai ușoară, și mai dreaptă.

E totuși foarte puțin probabil că Aristotel să fi expus în fața prinților macedoneni, din colegiul de la Mieza, convingerile sale intime despre cea mai bună formă de organizare și de conducere a statului, așa cum le găsim în *Politica*. Ar fi venit în contradicție cu misiunea pe care o avea de a educa un viitor rege: ar fi fost de-a dreptul ciudat și chiar nelalocul său să demonstreze în fața unui prinț regal și a unor viitori demnitari ai regatului macedonean că, de fapt, nu monarhia e cea mai bună formă de stat.

Filozoful se va fi mărginit să arate că în cazul în care avem o monarhie, lucrul cel mai bun de făcut e cutare sau cutare. Convingerea sa intimă era însă de fapt alta, o convingere democratică, în înțelesul antic al termenului, pe care și-a expus-o în lucrarea menționată. Acolo, Aristotel își ia îngăduința, nelegat acum de nici o obligație restrictivă, să ofere un îndreptar oamenilor politici care au grija organizării unui nou stat.

d) Educatorul regal despre monarhie, tiranie și democrație

Statul, în concepția sa, are ca scop nu numai asigurarea existenței materiale a cetățenilor, ci și fericirea și virtutea lor. Or, acest scop poate să-l realizeze numai un guvernămînt al păturii mijlocii; ca atare, puterea nu trebuie dată nici aristocrației, nici unuia singur, fie el monarh sau tiran. Puterea trebuie dată în mîna mulțimii. „A atribui mulțimii suveranitatea mai degrabă decît oamenilor distinși care sînt totdeauna în minoritate, pare o soluție echitabilă și adevărată a problemei, cu toate că ea nu rezolvă încă toate dificultățile".

Și o dată precizat acest lucru, Aristotel trece la o argumentare remarcabilă pentru vremea sa, în favoarea democrației, dovedind capacitatea mulțimii de a judeca mai bine în orice împrejurare. „Se poate de fapt admite că majoritatea, ai cărei membri considerați izolați nu sînt oameni remarcabili, este totuși deasupra oamenilor superiori dacă nu individual, atunci în masă... În această mulțime, fiecare individ are partea sa de virtute, de înțelepciune; și toți adunîndu-se formează, se poate spune, un singur om cu mîini, picioare, simțuri nenumărate, un moral și o inteligență proporțională. Astfel, mulțimea enunță judecăți minunate asupra operelor de muzică, de poezie; unul judecă un aspect, altul altceva, și toți împreună judecă întreaga operă" *(Politica)*.

Aspectul democratic al argumentării aristotelice este încă una din pozițiile opuse concepției platoniciene care, în această materie, pleda în favoarea aristocrației și împotriva suveranității populare. „Indivizii izolați — spune Aristotel — vor judeca mai puțin decît savanții, sînt de acord; dar toți împreună sau vor valora mai mult, sau nu vor valora

mai puțin. Din multe cauze, artistul nu este nici singurul, nici cel mai bun judecător în toate împrejurările în care poate fi cunoscută bine opera sa, fără a-i poseda arta. O casă, de exemplu, poate fi apreciată de cel care a construit-o, însă ea va fi mult mai bine apreciată de cel care o locuiește, și acela e capul familiei. Așa și cîrmaciul corăbiei se va pricepe mai bine în materie de cîrme decît dulgherul, iar cel ce se ospătează apreciază masa mai bine decît bucătarul". *(Politica)*.

De fapt, puterea supremă ar trebui s-o aibă legea — spune Aristotel — dar acolo unde legea nu se pronunță sau nu se poate pronunța echitabil, cui ne vom adresa : unui individ superior, tuturor sau majorității ? Desigur că majorității, va conclude el, însă și în acest caz, cînd puterea e remisă mai multora dintre cetățeni, „aceștia nu trebuie făcuți decît păzitorii și servitorii legii".

Monarhia nu este bună — teza aceasta o enunță răspicat și argumentat educatorul și prietenul lui Alexandru cel Mare. Suveranitatea legii trebuie să aibă întîietate față de suveranitatea unuia singur dintre cetățeni, căci „e o nedreptate patentă de a da unui singur om o magistratură supremă prin excluderea tuturor celor care valorează cît și el". Apoi, a cere ca legea să conducă înseamnă să elimini arbitrarul, dezlănțuirea patimilor și să introduci rațiunea obiectivă, căci „pasiunile inimii corup pe oameni cînd ei sînt la putere, chiar pe cei mai buni ; însă legea, ea e inteligența fără pasiunile oarbe". De altfel, un om nu va putea, nici așa, să conducă singur, ci va fi nevoit să împartă unui număr mare de subalterni din puterea sa. Și atunci, se întreabă Aristotel, nu e mai bine oare de a stabili acest partaj chiar de la început, în loc să fie lăsat la bunul plac al unui singur individ ? Deci, conclude el mai departe, însăși practica ne arată că regele nu poate

conduce singur : „În starea actuală monarhii înșiși sînt siliți să-și multiplice ochii, urechile, mîinile și picioarele, împărtășind puterea cu prietenii și cu amicii lor personali *(Politica)*.

Dintre cele trei pături sociale compuse din oamenii foarte bogați, cei înstăriți, care țin poziția de mijloc și cei foarte săraci, extremele nu sînt apte să guverneze, susține Aristotel. El aplică și aici concepția pe care o are despre valoarea drumului de mijloc : prima categorie de cetățeni, adică cei foarte bogați, înclină spre orgoliu, ultima, formată din cei foarte săraci, este înclinată, tocmai din cauza stării ei, spre diverse răutăți. Cele două pături sociale cu stare economică opusă sînt deci, după el, la fel de primejdioase pentru cetate. Ele generează o atitudine anarhică, dizolvantă față de corpul social, dau naștere imoralității, una prin lux și confort prea mare, cealaltă prin lipsuri.

Pe de altă parte, dacă monarhia nu este bună, cu atît mai puțin poate fi admisă tirania, ale cărei procedee antipopulare și antiumane le analizează și demască nemilos autorul *Politicei*.

Din păcate, Aristotel și-a însușit fără obiecții concepția păturilor dominante, în problema sclaviei, devenind adeptul și susținătorul lor. Într-adevăr, deși ia în considerare că există unii, cum știm că era de exemplu sofistul Lycofron, care socotea că „a fi stăpîni de sclavi e contra naturii ; că e o convenție faptul că un om e sclav și altul liber, pe cînd prin natură ei nu diferă cu nimic ; de aceea stăpînirea de sclavi n-ar fi dreaptă, căci ea se bazează pe violență", găsește totuși rațiuni pentru o poziție retrogradă din care constată un fapt existent și caută să-l justifice și să-l declare de drept.

Adept al sclavagismului, Aristotel ajunge să-și dea seama că într-un sistem superior de dezvoltare a mijloacelor tehnice de producție, omul-instrument nu-și va mai avea rațiunea să existe. Căci — spune

el într-un pasaj extrem de semnificativ — „dacă fiecare instrument ar putea la poruncă sau din presimțire să-și îndeplinească funcția sa, precum se spune că făceau instrumentele lui Daidalos sau trepiedurile lui Hefestos, de care poetul spune că «intrau în mod spontan în reuniunea zeilor», tot astfel suveicile ar țese singure și arhitecții n-ar avea nevoie de lucrători și nici stăpînul n-ar avea nevoie de sclavi". Acest pasaj poate dovedi pătrunderea teoretică a filozofului, dar și străduința sa de a justifica sclavia, de a promova ideea necesității și inevitabilității ei, de a infiltra maselor conștiința resemnării cu o stare care „nu ar putea fi altfel". Aristotel se limitează deci, prin poziția sa de clasă, la concepția comună și retrogradă că „sclavul este un bun însuflețit", că el prin natură nu-și aparține sieși, ci altuia, încît om fiind, el este sclav prin natură, aparține altui om, „el care este o proprietate, deși e om..." și aceeași orbire la care-l duce influența stăpînilor de sclavi îl face să cadă pradă ideii că „prin natură unii oameni sînt liberi și alții sclavi, iar acestora le folosește, și pentru ei e drept ca să fie sclavi".

Am fi dorit să-l găsim pe Aristotel și aici pe alte poziții, mai generoase, mai înainte mergătoare, de la care secolele următoare să aibă ce învețe. Din păcate, însă, lucrurile nu stau așa. Deși refuză monarhia, tirania și clasa marilor bogătași, el nu reușește să se apropie de păturile de jos, față de care adoptă aceeași depreciere ca și stăpînii de sclavi. Privit din acest punct de vedere, el se dovedește în fond un adept al orînduirii sclavagiste, căreia nu-i vede și nu-i condamnă caracterul exploatator. Deși nu acceptă îmbogățirea excesivă, pe care o găsește nefirească și imorală, el continuă să desconsidere lucrătorii, sărăcimea și sclavii. Contrar lui Lycofron, care considera robia nejustă, Aristotel îi ia apărarea și caută să-i dea chiar o motivare, străduindu-se

să întărească teoretic bazele economiei și statului sclavagist, făcînd și propuneri practice în acest scop, ca păstrarea tradițiilor și legilor, evitarea inovațiilor, moderație și conciliere între partidele stăpînilor de sclavi.

Toate acestea sînt regretabile limitări ale apartenenței de clasă de care Aristotel, cu toată genialitatea lui, n-a știut și n-a putut să scape, ideologic. Trebuie în schimb să admirăm felul în care a înțeles să-și păstreze față de Alexandru — chiar cînd acesta era în culmea gloriei — independența convingerii politice, așa cum odinioară și-o păstrase pe cea filozofică în fața lui Platon. De altfel, cînd Aristotel își enunța în Lyceu ideile sale despre monarhie și democrație, Alexandru era mult departe, spre inima Asiei, și avea probabil altceva mai bun de făcut, după părerea sa, decît să se supere pentru niște idei inofensive — dacă sîntem dispuși să concedem că le va fi cunoscut vreodată.

Dar cu toată deosebirea, evidentă din multe puncte de vedere, dintre Aristotel și Alexandru, rămînem surprinși să descoperim totuși, la o analiză mai atentă, unele uimitoare asemănări de tendințe psihice, concretizate însă cu totul pe alte planuri.

În fond, cum am avut ocazia să menționăm într-un capitol anterior, amîndoi voiau cucerirea lumii, dar în moduri diferite; unul prin fum și flăcări, călcînd pe cadavre și înotînd în sînge, iar celălalt străbătînd spațiile cugetării, cucerind pas cu pas, prin simpla forță a gîndirii, nu imperiile lui Darius, ale faraonilor sau ale lui Porus, ci regiunile calme ale universului științei și înțelepciunii.

Se vădește astfel, nu numai în ce măsură Aristotel era mai mult, și altceva, decît Alexandru, ci și cu cît anume se afla mai sus lumea greacă îmbibată de rafinamentul și subtilitatea unei culturi înalte, față de impulsiunile semibarbare ale Nordului sau de fantezia mistică a Orientului. „Grecii — observă

Herţen — nu confundau niciodată măreţul cu colosalul, frumosul cu copleşitorul, ei au biruit pretutindeni categoria abstractă a cantităţii, atît pe cîmpia de la Marathon, cît şi în statuile lui Praxítel, în eroii poemelor şi în chipurile luminoase ale olimpienilor".

Aşa fiind, Aristotel a întreprins o operă în spirit elin, neinteresat de cantitate, ci de calitate, o cucerire subtilă şi singura într-adevăr durabilă, atunci cînd are izbînzi reale. Alexandru proceda, cu toată grandoarea iscusinţei şi eroismului său, ca un semibarbar obsedat de spaţiu, de comori şi glorie. Aristotel se afla din acest punct de vedere pe o treaptă incontestabil superioară.

Conştiinţa contemporană nu poate face altfel decît să dea întîietate moştenirii aristotelice şi să-şi afirme categoric opţiunea pentru tipul său de viaţă în care coordonatele fundamentale au fost munca paşnică şi virtutea.

La timpul lor, şi Alexandru, şi Aristotel au avut glorioase succese, au cîştigat mari bătălii, au realizat cuceriri şi creaţii durabile — fiecare în planul lumii sale — dar niciunul nu şi-a realizat pe deplin idealul. Nici Alexandru n-a dat de marginile pămîntului, nici Aristotel de limita cunoştinţelor omeneşti. Amîndoi au trăit iluzia că sînt aproape de împlinirea visului, dar vedeau necontenit cum hotarele lumii se îndepărtează. Alexandru descoperea mereu teritorii noi, seminţii necunoscute şi împăraţi pe care trebuia să-i pună la picioarele lui — ultimele planuri erau, cum se ştie, cucerirea Africei şi Europei occidentale — în vreme ce în Atena, în grădinile liniştie ale Lykeionului, plimbîndu-se măsurat şi gîndind pătrunzător, Aristotel constata că realitatea e tot mai complexă pentru el, iar ştiinţele tot mai multe şi mai greu de aprofundat.

Gloria lui Alexandru a fost imediată şi răsunătoare; ea a mişcat imaginaţia generaţiilor care l-au

aureolat cu lumină legendară și l-au ridicat la rang de semizeu — ca un omagiu adus puterii și eroismului omenesc. Gloria lui Aristotel a străpuns și ea veacurile, a animat generații de filozofi și savanți, a ținut viu, peste milenii, focul sacru al cercetărilor științifice : Evul-Mediu — în felul unilateral în care l-a interpretat — l-a făcut dogmă și l-a sanctificat. Se poate vorbi deci, în felul său, de un imperiu al lui Aristotel, cum se vorbește, în alt sens, de imperiul lui Alexandru. În cucerirea acestor imperii, și unul, și altul au dat dovadă de o patimă arzătoare, un efort uriaș și o voință perseverentă, fără egal.

Cu ce a putut contribui filozoful-educator Aristotel la pregătirea de viitor cuceritor a lui Alexandru ? Iată o întrebare pe care își vor fi pus-o și atenienii atunci cînd știau că forța din nord, care cobora vertiginos și avea să cuprindă întreaga Grecie era comandată de oameni care îl avuseseră dascăl și poate consilier pe fostul elev al lui Platon. Întrebarea și-au pus-o și cercetătorii moderni, fără să-i fi dat răspuns întru totul concludent.

Avem dreptul să gîndim că Aristotel, în înțelegere cu Filip, va fi găsit foarte firesc să dea tinerilor prinți adunați în jurul său, sub bolțile din Pădurea Nimfelor de la Mieza, și anumite cunoștințe și îndrumări politice. Știa doar prea bine că tinerii aceștia nu vor fi niciodată filozofi, ci oameni de stat, regi, guvernatori, comandanți. În direcția aceasta Aristotel era, cum am văzut, destul de pregătit ca să-i poată învăța cum se cuvine.

În consecință, dascălului i se va fi părut cu totul logic să insiste nu atît asupra unui învățămînt abstract, scolastic, ci pentru însușirea unei armături moral-afective. De aceea, din puținele date pe care le avem, se înțelege de ce Aristotel a pus atîta preț pe cunoașterea lui Homer, revizuind pentru tînărul prinț textul Iliadei. L-a făcut să-i cunoască

şi pe tragici, a căror studiere, împreună cu a lui Homer, constituia fundamentul educaţiei în Grecia de atunci. Dar educatorul insista mai ales pentru însuşirea spiritului eroic al Iliadei şi alegerea lui Achile ca ideal personal al viitorului războinic. În această privinţă, străduinţele sale au avut succes deplin : în lungile lui expediţii, Alexandru considera Iliada ca un fel de biblie a soldatului şi purta cu sine, oriunde se ducea, exemplarul corectat şi adnotat de Aristotel. Ajunsese să înveţe pe de rost cea mai mare parte din carte şi-i plăcea să se compare cu eroul său favorit.

Pe lîngă formarea caracterului eroic, Aristotel se va fi gîndit să dea şi o direcţie anumită, conformă vederilor sale politice, acestui caracter, deci va fi contribuit la întărirea adversităţii lui Alexandru faţă de puterea persană. Dorinţa filozofului pare să fi fost doar aceea de a îngenunchea pe „barbari" şi a situa puterea greacă la locul ce i se cuvenea în lume „din naştere", nu însă şi de a pactiza cu ei, de a îngădui un amestec al moravurilor, o contopire a culturii eline şi „barbare", o fraternizare a oamenilor din cele două părţi ale lumii. Un asemenea ideal nu putea să-i vină lui Alexandru de la Aristotel.

Nu ne îndoim că vîrsta, dorinţa remarcabilă de a se instrui şi inteligenţa superioară a lui Alexandru i-au îngăduit filozofului să discute şi alte probleme, mai înalte, a căror cunoaştere era trebuitoare unui viitor om de stat, cum erau acelea despre datoriile suveranului sau referitoare la arta de a guverna. A şi compus pentru Alexandru o lucrare, *Despre monarhie,* şi o alta *Despre colonii,* subiecte deosebit de interesante pentru cel ce trebuia să fie cel mai mare dintre regi şi dintre colonizatorii greci. E de presupus, de asemenea, că aici, în atmosfera de curte şi preocupat de problemele politice legate de pregătirea unui viitor şef de stat, i-a venit lui

Aristotel ideea marei lui culegeri de *Constituții* și va fi avut tot temeiul și ambianța necesară să cugete asupra problemelor legate de forma cea mai bună de organizare și de conducere a societății omenești.

Ce efect vor fi avut prelegerile sale politice asupra auditorului așa de crud, ca vîrstă, de la Mieza, nu e greu de presupus.

De zădărnicia unei părți măcar din străduințele sale de acest fel și-a dat seama mai tîrziu însuși Aristotel, cînd a văzut în ce măsură tînărul rege uită multe din sfaturile sale în acțiunile din răsărit. Căci în prelegerea de început a *Eticei către Nicomah*, pe care o va ține la Atena în fața Lyceului, Aristotel va spune, cu transparentă aluzie și amărăciune: „Un tînăr nu este un auditor potrivit al științei politice. Îi lipsește experiența în viața practică, obiectul și problema oricărui învățămînt politic. Și, dacă e împins de pasiuni, el va asculta acest învățămînt în zadar și fără folos, deoarece scopul său nu este cunoașterea, ci acțiunea. Și nu e nici o deosebire aici, cînd cineva nu e copt din pricina vîrstei sau a caracterului. Căci lipsa nu depinde de timp, ci provine din faptul că cineva trăiește călăuzit de pasiune și-și alege scopurile după ea".

e) Divergențe și „conflicte" cu Alexandru cel Mare

Cu deosebire îl va fi dezamăgit pe Aristotel atitudinea lui Alexandru față de orientali, dar aici n-avea dreptate. Se zice că sfatul ce i-l dăduse cîndva elevului său fusese acela ca, devenind rege, să „domnească peste greci ca un șef, peste barbari

ca un despot, tratînd pe primii ca pe niște prieteni și apropiați, pe cei din urmă ca pe niște animale sau plante". Dar Alexandru s-a dovedit în această privință mai larg în vederi și mai chibzuit în organizarea politică a noilor popoare cucerite. Își dădea pe deplin seama că nu va fi considerat și acceptat ca un adevărat stăpîn al lor atîta vreme cît se va înfățișa ca un cuceritor străin, iar dominația lui va fi, în consecință, șubredă. Trebuia deci să se apropie generos de aceste populații, să le dovedească prețuire și bunăvoință, dacă voia să fie prețuit la rîndul său. Dualitatea greci-barbari, la care ținea așa de mult Aristotel, putea să flateze orgoliul elin, dar îi închidea accesul spre inima popoarelor orientale. Lumea cucerită nu putea fi unificată decît printr-o renunțare la această prăpastie. Ideea principală a lui Alexandru a fost deci să șteargă orice distincție de acest fel și să-i trateze pe toți ca egali, să facă din semințiile imperiului său un singur popor. Cum spune Plutarh: „Gîndind că fusese trimis de divinitate să fie arbitru tuturor și să-i unească, a vrut ca toți să privească lumea ca o patrie comună; să nu se mai facă deosebire între greci și barbari prin arme și prin costume, ci fiecare om de bine să fie considerat ca grec, orice rău ca barbar... Ca într-o cupă erau amestecate elemente de toate naționalitățile. Popoarele beau din această cupă și uitau vechile lor dușmănii și propria lor neputință".

Platon și Aristotel se ridicaseră, e adevărat, de la sentimentul apartenenței la o cetate oarecare, la un pan-elenism de care nu mulți dădeau dovada cuvenită în Grecia. Ei nu legitimau războiul între greci decît în cazul necesității de apărare. Pe de altă parte, nu concepeau ca un grec să poată fi pus sub jugul umilitor al sclaviei. Pentru Platon, Grecia era patria comună a grecilor de oriunde, așa cum Atena era patrie pentru attici. Pentru

Aristotel, Grecia e patria oamenilor liberi, spre deosebire de restul lumii, unde nu mişună decît o pleavă barbară al cărei destin drept este să rămînă în sclavie. Pentru cei doi filozofi, deci, umanitatea se limitează la Grecia, ceea ce înseamnă, evident, o concepţie mărginită în raport cu „cosmopolitismul" pentru care milita Alexandru, însă această concepţie însemna totuşi un real progres în raport cu mentalitatea anterioară care limita patria şi omenirea între zidurile unei singure cetăţi, fie ea : Teba, Sparta sau Atena.

Alexandru a mers mult mai departe cu vederea decît cei doi filozofi. El nu era grec şi poate, în alte condiţii, ar fi fost considerat un „barbar", dacă, de exemplu, orgoliul grec ar mai fi avut la îndemînă şi puterea necesară. Aşa însă, şi-a trăit marea lui aventură cu o inimă larg generoasă şi cu conştiinţa unei misiuni „divine" care trebuia să-l impună tuturor semenţiilor. Fără prea multă filozofie, dar cu o admirabilă intuiţie, el a surprins dincolo de dreptul grec dreptul ginţilor, dincolo de elenism, umanitatea. „Şi n-a fost cel mai ilustru reprezentant al civilizaţiei greceşti decît ridicîndu-se deasupra acestei civilizaţii prin marea lui inimă şi prin geniul său. El a egalat pe învinşi cu învingătorii, a unit pe greci cu barbarii într-o aceeaşi cultură şi într-un drept comun „Denis".

Această faptă poate rămîne în faţa istoriei drept cea mai bogată în măreţie umană din tot ce a întreprins Alexandru mai strălucit. Ea a entuziasmat şi a emoţionat adînc pe Plutarh, care ne mărturiseşte în cuvinte vibrante admiraţia lui : „Demarat din Corint, văzînd pe Alexandru la Suza, a exclamat cu lacrimi de bucurie şi de încîntare că toţi acei care muriseră înainte de a-l vedea pe Alexandru şezînd pe tronul lui Darius fuseseră lipsiţi de o mare fericire. În ce mă priveşte, nu pe cei cărora le-a fost dat să vadă acest spectacol îi invidiez ;

eu aș fi vrut să văd acea zi mare, acea zi sfîntă cînd Alexandru a reunit în același cort o sută de tinere persane și o sută de greci sau macedoneni cu care erau logodite; cînd i-a primit pe toți la aceeași masă și sub același acoperămînt; cînd el însuși, cu o coroană pe cap, intonînd imnul himeneic, ca un imn de dragoste universală, a celebrat sărbătoarea unirii a două mari popoare, logodit el însuși cu o persană și fiind pentru toți ceilalți mare preot și părinte" (cf. Janet-Séailles, 966).

Aristotel stătea pe pozițiile strîmte ale vechiului orgoliu național grec, care-i impunea o linie de demarcație eternă și imuabilă între cele două categorii de oameni. Grecii, credea el, erau destinați de natură să comande, iar celelalte popoare „barbare" să-i asculte și să li se supună. Or, Alexandru dădea dovadă față de acești „barbari", cum am văzut și mai sus, de un liberalism și o familiaritate, ba chiar de o prețuire pe care filozoful n-o înțelegea și nu voia s-o accepte. În administrarea imperiului, el utiliza în egală măsură și perși, ca și greci; și-a mărit armata introducînd formații orientale de indieni și persani; a fundat orașe în care, pe lîngă garnizoane macedonene, își îndeplineau treburile comercianți greci în mijlocul unei populații indigene.

Socotindu-se moștenitorul adevărat al Marelui Rege, Alexandru adoptă ceremonialul oriental al curții, însignele și costumul persan și pretinse ca în fața lui să se execute îngenuncherea și să fie adorat ca un zeu.

Contra acestei politici de fuziune a popoarelor era nu numai Aristotel. În jurul lui Alexandru — după cum se știe — au început să se audă murmure, să se urzească unele comploturi. Alexandru reprimă nemilos toate răzvrătirile și-l omoară, în timpul unui banchet, chiar pe Clitos cel Negru, ofițer și prieten care îi salvase viața într-una din

sîngeroasele bătălii. Clitos îi reproşase, printre altele, în timpul cerţei, după cum relatează Plutarh în amare cuvinte, tocmai favorurile acordate orientalilor. „Fericiţi sînt acum — spunea el — acei care au murit înainte de a-i vedea pe macedoneni loviţi de bastoanele mezilor şi rugîndu-se de perşi ca să obţină intrarea la regele lor!"... „Doamne, ce moravuri triste năpădesc Grecia", ar mai fi spus el, recitînd un vers al lui Euripide, înainte de a fi fost străpuns de lancea regelui cuprins de cea mai mare mînie.

Aristotel nu putea să fie de acord cu această politică a lui Alexandru, care însemna, pentru el, cel puţin, dezamăgirea unor adînci convingeri — şi fără îndoială ne aflăm în faţa unuia din principalele motive care au dus la răcirea relaţiilor dintre ei. A intervenit însă şi altă nemulţumire, de ordin mai personal, în legătură cu sfîrşitul tragic al nepotului său, Callisthenes, care împreună cu Lysimachos şi Anaxarchos a însoţit pe Alexandru în expediţia lui din Asia, avînd misiunea, probabil, să dea sfaturi şi să înregistreze pentru posteritate faptele de seamă ale eroului.

S-a întîmplat, însă, că neppotul acesta, despre care, aşa cum ne relatează Plutarh — Aristotel s-ar fi exprimat o dată că era, ca filozof „puternic şi mare la vorbe, dar că minte nu avea", să intre într-o conspiraţie contra lui Alexandru şi să fie acuzat că ar fi instigat la omorîrea regelui. Într-o scrisoare către Antipatros, regentul său în Grecia, Alexandru scria privitor la Callisthenes : „Sclavii au fost omoriţi cu pietre de macedoneni, dar pe sofist şi pe cei care l-au trimis şi pe cei care, urzind complotul împotriva mea, l-au primit în cetăţi, îi voi pedepsi eu". Întîmplarea i-a fost ascunsă lui Aristotel, iar Callisthenes a avut un sfîrşit tragic, deşi nu se ştie anume cum. Unii spuneau că Alexandru l-ar fi spînzurat sau l-ar fi răstignit, alţii că

ar fi murit bolnav, în lanțuri și în cea mai cruntă mizerie, iar Chares relatează că Alexandru l-ar fi ținut legat în închisoare șapte luni spre a-l judeca în consiliul de război de față cu Aristotel, dar că ar fi murit în zilele în care Alexandru fusese rănit în India. În orice caz, faptul a întunecat relațiile dintre filozof și rege ; condamnarea lui Callisthenes putea să fie resimțită de Aristotel ca un gest de dizgrație, regele rămînînd, probabil, cu bănuiala că totuși Aristotel va fi știut ceva despre complot.

În afară de această întîmplare care a umbrit relațiile din ultimii ani ai vieții celor doi mari oameni, se știe cu siguranță că între Aristotel și Alexandru s-a legat o durabilă prietenie, iar Alexandru a dovedit față de filozof un atașament și o înțelegere deosebită. Legătura dintre ei a fermecat pe moraliștii antichității, care vedeau în ei un simbol : în lume, puterea trebuie să se sprijine pe înțelepciune. La aceasta îl și îndemna Aristotel pe marele cuceritor, în mod stăruitor și în cuvinte de persuasivă blîndețe și înțelepciune, cum ne dovedesc scrisorile pe care i le-a trimis. „Ai grijă — îl sfătuiește — s-o investești (— puterea —) nu în fapte rele, ci în binefaceri : în viața lui, omul nu poate săvîrși un lucru mai însemnat decît aceasta... Ține deci seama de aceasta : în faptele tale nu e nici o nesocotință, așa cum se vede în ale altora, care au în fire mișelia și fărădelegea. Tu ai o obîrșie vestită și o domnie părintească, o învățătură temeinică și o glorie cunoscută pretutindeni ; pe cît te deosebești prin darurile soartei, pe atîta se cuvine ca și prin însușirile tale să fii mai presus de cei buni. Încolo, fă ceea ce e de folos, iar lucrurile pe care le-ai hotărît, du-le la bun sfîrșit".

S-au creat și s-au răspîndit pe seama prieteniei celor doi oameni geniali și unele anecdote care-și au, sub aparența deliciosului umor, tîlcul lor. Astfel, una povestește că o dată, în timpul campaniei

sale în Asia, Alexandru ar fi căzut pradă unei pasiuni amoroase pentru o prea frumoasă indiană, care, captivîndu-l cu grațiile ei fermecătoare, l-ar fi sustras isprăvilor militare și îndatoririlor de comandant. Armata începuse să murmure și nimeni nu se găsea să deschidă ochii regelui. Singur Aristotel, se zice, și-ar fi luat periculoasa dar nobila misiune, sfătuind pe rege să nu accepte a se mai lăsa furat de plăcerile animalice ale dragostei și să revină la treburile împărăției și la îndeletnicirile glorioase ale războinicului.

Se mai zice că Alexandru ar fi luat aminte la sfaturile înțeleptului dascăl și și-ar fi părăsit iubita. Prinzînd însă de veste, prea frumoasa indiană s-a înfuriat cumplit și a hotărît să intre în luptă cu filozoful, pentru a-și apăra dragostea. S-a înfățișat lui Alexandru și a protestat, plină de mînie: „Cum adică? a strigat ea, ilustrul Aristotel condamnă sentimentul cel mai firesc și cel mai plăcut? El vă îndeamnă să exterminați prin război oameni care nu v-au făcut nici un rău și vă ocărăște că iubiți pe cei ce vă iubesc? E o pretenție de neîngăduit, e o impertinență nemaiauzită care cere o pedepsire exemplară; și, dacă mi-o veți îngădui, îmi iau sarcina de a i-o aplica eu".

Amuzîndu-se, Alexandru a îngăduit prea frumoasei curtezane să înceapă lupta ei cu filozoful, acceptînd să fie binevoitor femeii în complotul perfid și răzbunător pe care-l urzea.

Ce s-a întîmplat? Indiana a început să-și desfășoare pînza farmecelor sale feminine și să-l învăluie pe înțelept, răscolindu-i omenești slăbiciuni, adormite și ținute pînă atunci în lanțurile stăpînirii de sine. Dar *„ceea ce vrea o prea frumoasă, e scris și în ceruri"*, spun orientalii cu dreptatea altei înțelepciuni. Așa că și Aristotel ar fi plătit tributul cuvenit tentației lui Eros, trecînd printr-o arzătoare fierbere a inimii. Sedus de falsele galanterii

ale orientalei, i-a căzut în cele din urmă, înnebunit, la picioare. Nu-i slujise la nimic nici logica, nici metafizica, nici etica lui severă, pe care în van acum le chemase în ajutor. Degeaba căuta refugiu în studiu și în evocarea învățăturii lui Platon; grația și ochii ademenitori ai curtezanei făceau să pălească și să se destrame armura severă a înțelepciunii. Filozoful a înțeles cu inima că singura concluzie aici este să cedeze și să se supună. Și a făcut gestul sacramental al îndrăgostiților din toate timpurile pătimași și răpuși; i-a declamat prea frumoasei indiene dragostea sa patetică, sperînd mîntuirea pe care toți îndrăgostiții o așteaptă.

Spre mirarea și desperarea sa, prea frumoasa s-a făcut a nu-l crede, pînă nu i se vor aduce dovezi multiple și concludente care să-i satisfacă toate capriciile, și mai ales unul. „Orice femeie își are capriciile ei, i-ar fi răspuns ea lui Aristotel, capriciul meu este să fiu purtată în spate de un *filozof*. Condiția aceasta poate vi se va părea o nebunie; însă nebunia este, în ochii mei, cea mai bună dovadă de dragoste".

Ce putea face filozoful, ajuns la mare strîmtoare, decît să se supună, să se așeze în patru labe și să accepte povara atît de rîvnită? Copilărește și amuzîndu-se, curtezana l-a purtat, în această stare, încoace și încolo prin grădină, îndreptîndu-l în cele din urmă spre un anumit boschet, printre ramurile căruia împăratul Alexandru urmărise cu satisfacție lecția de umilință pe care i-o dăduse curtezana filozofului. „O, dascăle, i s-a adresat cuceritorul în cele din urmă, rîzînd cu hohote, oare tu ești acesta pe care-l văd în penibila situație din fața mea? Ai uitat prin urmare frumoasele învățături pe care mi le dădeai cu privire la primejdiile iubirii, și acuma tu ești acela care te înjosești, ducînd în spate această brută?"

Momentul era îngrozitor şi ridicol; Aristotel, spune povestea, s-a trezit dintr-o dată, ars de jarul batjocurei în care căzuse şi, recules în grabă, a răspuns ca un înţelept ce era: „Da, recunosc că eu sînt acela pe care l-aţi văzut în postura ridicolă de adineauri. Deci judecă, împărate, la ce excese ar putea să te ducă dragostea, dacă ea a putut să facă pe un bătrîn şi atît de renumit înţelept ca mine să comită o astfel de nebunie".

Picanta povestire de mai sus n-are decît un cusur: e o producţie a secolului al XIII-lea, fiind atribuită truverului *Henri d'Andelys*, care pare s-o şi extras dintr-o nuvelă arabă. Şi nu dovedeşte decît faima înţelepciunii lui Aristotel în imaginaţia popoarelor şi conflictul etern uman între *frumuseţe, forţă şi înţelepciune*, între *dragoste, raţiune, glorie*.

Să lăsăm şi această poveste, deci, în tezaurul ei şi să ne întoarcem la adevăratul Aristotel.

f) Marea prietenie şi solidaritate politică

Întîmplarea cu Callisthenes nu a rupt relaţiile dintre Aristotel şi Alexandru; deşi ele s-au mai răcit, filozoful s-a bucurat mai departe de preţuirea şi ajutorul regelui. Căci, ne spune Plutarh: — „admira într-adevăr la început şi iubea pe Aristotel nu mai puţin decît pe tatăl său, după cum spunea el însuşi, gîndind că acela i-a dat viaţa, iar acesta i-a făcut-o frumoasă; mai în urmă însă începuse să-l cam bănuie, nu atît de tare încît să-i facă vreun rău, dar sentimentele de prietenie ale lui Alexandru pentru Aristotel, neavînd acel zel şi acea căldură de altădată, erau o mărturie de în-

străinare. Totuşi, zelul înnăscut şi apoi crescut cu el de la început şi dorul pentru filozofie nu i-a secat din suflet, după cum mărturiseşte şi cinstirea dată lui Anaxarh şi cei cincizeci de talanţi lui Xenocrate şi Dandanis şi Calanos, care au fost trataţi astfel".

Plutarh ne vorbeşte despre dragostea de filozofie pe care i-ar fi transmis-o Aristotel lui Alexandru, însă, la tînărul erou care izbucnise în plîns, pentru că tatăl său nu-i mai lăsa nimic de cucerit, care apoi cu o nesăţioasă patimă de glorie a vînturat şi a cucerit o lume întreagă pentru ca la vîrsta de 33 de ani să sucombe sub excese şi eforturi — un asemenea fel de viaţă poate fi numit oricum, numai filozofic nu.

Că Alexandru a păstrat o pioasă afecţiune mult timp dascălului a cărui imagine se împletea cu multe amintiri frumoase din tinereţea lui şi care îl va fi făcut să guste din noblеţea ideilor şi sentimentelor superior omeneşti, e cu totul natural.

E de crezut, de asemenea, ceea ce Plinius şi alţii relatează, că Alexandru ar fi sprijinit din belşug, cu mare generozitate, cercetările ştiinţifice ale lui Aristotel în ţările cucerite, punînd o întreagă armată de pădurari, vînători şi pescari să adune din cele mai interesante vietăţi şi să i le predea lui Aristotel, ca să-i servească drept obiect de studiu. Se vorbeşte, pe lîngă aceasta, de sume mari de bani pe care i le-ar fi donat— atît de mari încît mulţi le consideră de domeniul fabulosului.

Dacă nu reuşise să-i infiltreze prea multe din ideile lui filozofice şi politice, Aristotel a ajuns totuşi să modeleze caracterul viitorului rege, să-l facă să aprecieze cercetările ştiinţifice, de care fapt a profitat, desigur, tot filozoful, şi să-i sădească dragoste şi recunoştinţă pentru fostul său dascăl. „Avea — spune Plutarh vorbind despre Alexandru — o dragoste naturală pentru literatură şi ducea

pînă la pasiune dragostea sa de a şti, care n-a făcut decît să crească cu timpul". Tot învăţăturii lui Aristotel i se va fi datorînd, în cea mai mare parte, acele frumoase trăsături de generozitate, cumpătare şi stăpînire de sine de care da de multe ori strălucită dovadă atît cît un „zeu al războiului şi sîngelui" poate face aceasta. Se spune că însuşi Alexandru obişnuia să afirme că Aristotel a fost acela care l-a învăţat să trăiască demn.

De altfel, învăţămîntul lui Aristotel — cum am mai spus-o — nici n-a durat mult. Filozoful a rămas, în total, cam şapte ani pe lîngă curtea macedoneană, dar un învăţămînt ordonat a putut să desfăşoare numai în primii trei ani, deoarece treburile politice şi mai ales campaniile militare ale lui Filip l-au chemat pe Alexandru de timpuriu la îndatoririle sale princiare. Căci chiar în vremea cînd acesta era doar un copil ce primea învăţături de la dascălul său sub umbrarele din Pădurea Nimfelor, tatăl îşi urmărea metodic şi neslăbit presiunea invadatoare asupra lumii greceşti. Pacea lui Filocrate (346) nu fusese decît un scurt popas, după care regele îşi reia expansiunea, cînd cu armele, cînd cu intriga. Cucereşte Tracia, unde-şi pune pecetea clară a intenţiilor, fundînd un oraş care şi azi îi poartă numele — *Filipopoli*. Apoi, înaintează către strîmtori, asediind Bizanţul.

Conflictul cu Atena devine din nou acut, pentru că ocuparea strîmtorilor tăia legătura cetăţii cu Pontul Euxin şi îi lua posibilitatea aprovizionării cu grîu. La îndemnul lui Demostene, atenienii răstoarnă masa de marmură pe care era gravat tratatul de pace şi trimit o flotă care salvează Bizanţul (340). În schimb, Filip profită de o nouă neînţelegere între cetăţile greceşti, ocupă Plateea şi drumul spre Atena îi este deschis. Cetatea se cutremură şi teama îi cuprinde pe toţi ; unul singur îndrăzneşte să urce la tribună şi să înfrunte, ilu-

zoriu de altfel, primejdia care se apropie : era Demostene. În acest timp Aristotel se afla dincolo, în spatele liniilor inamice, de partea celui mai tare, nesuferind, pe cît se putea socoti, nici teamă, nici grija pentru soarta renumitei cetăți, nici umilința și nenorocirea care putea să vină pentru toți. Se afla, probabil chiar la curtea regală încă, sau poate se retrăsese în Stagira ducînd o viață de familie asigurată și gustînd tihna meditațiilor filozofice și a cercetărilor științifice. Nu, acest lucru nu-l vor uita și nu i-l vor ierta atenienii ! Fără îndoială, Aristotel nu era și nu putea fi socotit un trădător sau un ingrat măcar, față de o cetate în care fusese considerat întotdeauna ca *străin*, dar faptul că în momentele de primejdie comună și mai tîrziu de îngenunchere în fața învingătorului el se afla în cîmpul inamic, prieten al regelui macedonean, aceasta îl va înstrăina și mai mult în ochii atenienilor și-l va face la momentul oportun un indezirabil care trebuie într-un fel sau altul eliminat dintre zidurile cetății, dacă nu chiar nimicit.

Atenienii erau măreți în sentimentul lor, fără să fie drepți față de Aristotel. Dragostea lui pentru Atena și pentru poporul grec rămăsese neștirbită, dar în condițiile date filozoful nu putea să facă nimic mai bun. Ce ar fi cîștigat Atena, atunci, avînd în Aristotel un al doilea Demostene, mai mult decît cîștigase cu primul ? Nimic, sau chiar ar fi pierdut.

Nu Filip și nici armata macedoneană erau adevărații dușmani care amenințau cu prăbușirea lumea cetăților grecești. Cauzele adînci care rodeau demult la rădăcina puterii lor erau de ordin economic-social, iar consecințele, ineluctabile, se vădeau în dezmembrarea, ruinarea și pauperizarea cetăților. Aristotel sau Demostene nu mai aveau nimic de făcut. În cetățile grecești, începînd mai ales o dată cu războiul peloponeziac, mișcările scoiale prind o

frecvență uimitoare. Peste tot, partidul oligarhic și cel democratic intră într-o luptă de exterminare, care dădea loc la atrocități și la descompunere morală. Tulburările sîngeroase se soldează totdeauna cu omoruri, proscripții, vînzări de femei și copii ajunși în stare de sclavie și cu numeroase bande fugărite din cetăți, rătăcind ici și colo, gata să se angajeze oriunde ca forțe mercenare pentru noi războaie.

Analiza societății sclavagiste din Grecia vremii lui Aristotel ne duce la concluzia că societatea aceasta atinsese acum limita extremă a posibilităților ei de dezvoltare și intrase într-o perioadă de criză economică și politică, irezolvabilă în cadrul acestei societăți. O soluție revoluționară nu era posibilă, pentru că sclavii nu reprezentau o forță în stare să refacă societatea pe alte baze. Dar, pe de altă parte, relațiile sclavagiste se cereau desființate, pentru că ele constituiau o piedică în calea dezvoltării producției. Exista, deci, o gravă contradicție care măcina din temelii și frămînta societatea greacă.

Totuși, stăpînii de sclavi încercau cîte ceva pentru a ieși din impas. „Pentru stăpînii de sclavi nu putea să existe o altă soluție decît crearea, prin cuceriri, a unor unități economice mai vaste care să le dea posibilitatea să reproducă vechiul proces de dezvoltare pe o treaptă mai înaltă"... „În majoritatea cazurilor contradicția se rezolvă prin cucerirea pe calea armelor a societăților în curs de dispariție, de altele mai puternice (Grecia a fost cucerită de Macedonia și mai tîrziu de Roma). Dar atîta vreme cît acestea din urmă erau, la rîndul lor, societăți bazate pe munca sclavagistă, nu era vorba, în fond, decît de o deplasare a centrului de gravitate și întregul proces se repeta pe o treaptă superioară, pînă cînd, în cele din urmă, Roma a fost cucerită de

popor care a instituit în locul sclaviei un mod nou de producție" (Engels).

Decăderea economică, frămîntările și luptele sociale între stăpîni și sclavi, între bogați și săraci, rivalitățile și războaiele dintre cetăți, slăbirea puterii militare și politice a Greciei — toate acestea, chiar și primejdia care venea din nord și necesitatea unei expansiuni în răsărit își aveau rădăcini de neînlăturat în însăși orînduirea sclavagistă a societății grecești.

De o salvare nu putea fi vorba; trecutul nu se mai întorcea. Nici un retor, oricît de strălucit, dintre mulții de care Grecia n-a dus lipsă niciodată, nu mai putea să schimbe ceva. Lucrurile merseseră mult prea departe și Grecia se afla acum pradă ușoară în mîna unei puteri care o depășea cu mult. O bătălie fățișă însemna practic o sinucidere. Nici Filip și nici Alexandru nu știau să glumească, la o adică. Nu-i rămînea Greciei decît să se supună verdictului istoriei și să încerce a cîștiga cît mai mult din întorsătura de neînlăturat a lucrurilor.

Fărămițarea lumii grecești în cetăți-state, rivale adeseori și în luptă, atrăsese atenția de multă vreme, ca o mare slăbiciune a intereselor comune. Sofistul Gorgias, faimos retor, îi îndemnase și el pe greci, în cuvîntarea rostită la Olimpia, spre unitate de vederi și alianță contra dușmanului comun, perșii. Isocrate, cel mult criticat de Aristotel, dar cu care aici se potrivea totuși, îndemnase direct pe Filip, într-una din cuvîntările sale, să devină arbitru în Grecia. Acum, însă, mai mult decît oricînd, cetățile erau slăbite, dispersate, obosite de atîtea lupte între ele și frămîntări interne.

Aristotel va înțelege și el necesitatea unificării Greciei, remarcînd că „Grecii ar fi putut să conducă lumea, dacă ar fi reușit să înfăptuiască o organizare statală unică" *(Politica)*. Și de aici, în lu-

mina orizontului elinistic, ideea va merge mai departe. Filozoful stoic Zenon va formula utopic ideea unității întregii omeniri, căci după el — cum ne relatează Plutarh — „noi nu trebuie să trăim organizați în cetăți și în deme, fiecare din acestea deosebindu-se cu legile sale speciale, ci toți oamenii ar trebui să se considere demoți și cetățeni, pentru ca să existe numai un singur fel de viață și o singură orînduire, așa după cum o turmă folosește potrivit regulelor îndeobște recunoscute pășunea în comun".

Din păcate, această *pășune în comun* grecii n-o cunoscuseră cu adevărat decît în ordine culturală și o extinseseră ca atare și altora. Isocrate remarca, în 380 : „Datorită culturii eline numele de elin nu mai indică originea, ci o anumită formațiune spirituală ; elini nu mai sînt numiți acum oamenii legați printr-o înrudire de sînge, ci aceia care s-au împărtășit din cultura noastră".

Rămas în liniile inamice, dar pe pozițiile marilor interese panelenice — Aristotel n-a întărit atacul dușman, ci i-a frînat mînia, i-a solicitat generozitatea și i-a impus un anumit respect pentru poporul și civilizația greacă. Atenienii n-au fost în stare niciodată să aprecieze întreaga valoare a sprijinului pe care l-au primit prin acest ambasador al culturii lor la curtea cuceritorului.

Inimile ateniene, atinse de orgoliu, erau alinate atunci de discursurile înflăcărate ale lui Demostene și intrigate de tăcerea lui Aristotel. Dar dacă ținem seama de influența pe care filozoful a avut-o asupra lui Filip, apoi asupra lui Alexandru și altor conducători macedoneni cu putere în viața Eladei, cum era Antipatros ; dacă ne gîndim că a contribuit la îndreptarea lor spre răsărit cu tot ce a însemnat economic, politic și cultural pentru greci acest lucru ; dacă ne gîndim că a dat educație greacă lui Alexandru și că, fără îndoială, autoritatea, dacă nu

intervenția lui directă a frînat mult duritatea expansiunii macedonene în Grecia, temperînd zelul cuceritor al nordicilor — trebuie să vedem altfel poziția și misiunea ce și-o asumase sau o avea, fără să-și dea seama, Aristotel în acei ani dureroși ai cuceririi Greciei. Considerînd aceste elemente, trebuie să recunoaștem că Aristotel cîștigase în oarecare măsură inimile și mințile macedonenilor tocmai în vremea cînd aceștia ocupau cîmpiile și munții Greciei.

Era și Aristotel, prin urmare, în felul său, un Demostene care apăra Atena. Invizibil, subtil, dar cu rezultate foarte pozitive și uneori opuse acelora pe care le obținea pînă la urmă — cînd le obținea — elocvența celui mai mare orator al antichității. Căci dacă Demostene a reușit să-i decidă pe atenieni și pe tebani să iasă în calea cuceritorului și să sufere zdrobitoarea înfrîngere de la Cheroneea (338), se pare că Aristotel a fost acela care în oarecare măsură a salvat atunci Atena de la masacru și umilință. Desigur, cuceritorul își avea socoteli proprii, care-i dictau o anumită generozitate, dar ele se vor fi potrivit foarte bine cu îndemnul lui Aristotel de-a cruța cetatea-lumină a Greciei, aceea care-i dăduse anii de învățătură, devreme ce altă dată făcuse un lucru și mai greu, reclădind Stagira, cetatea în care se născuse filozoful.

În curînd (336), Filip își va găsi sfîrșitul și va lăsa moștenire importantă lui Alexandru : Grecia învinsă și trecută sub tutela sa, apoi marele proiect de a coaliza toate puterile lumii grecești și a le întoarce, sub comandă macedoneană, împotriva Persiei. Alexandru va trece imediat la preluarea acestei moșteniri ; își va întări baza de plecare, făcîndu-i pe greci să înțeleagă că nu au decît să se supună. Teba, care se mișcase, a fost rasă de pe fața pămîntului, iar locuitorii vînduți ca sclavi ; Atena, în aceeași împrejurare, s-a bucurat din nou de favoarea

macedoneană : prestigiul ei era mult prea mare pentru a fi tratată ca oricare alta.

Este posibil ca în acest timp — după 340 — Aristotel să se fi stabilit în Stagira, pînă în 335—334 cînd revine la Atena, acum în vîrstă de cincizeci de ani, un bărbat trecut de amiaza vieții dar plin de forțe intelectuale mai mult decît oricînd, bogat ca nimeni altul în cunoștințe și cu elementele unui grandios sistem despre lume.

Dorința lui principală este să-și întemeieze o școală filozofică de proporțiile celei platonice, să răspîndească știința și filozofia în toată lumea cultă a Atenei, să antreneze un vast colectiv de savanți pentru desăvîrșirea cercetărilor științifice dorite și să-și redacteze lucrările începute, în care va da concepția sa despre univers, societate și om. În timp ce Alexandru, cu oști bine pregătite, va întreprinde glorioasa sa expediție de cucerire a lumii, Aristotel își va întocmi și el o mică oaste de cuceritori, undeva, la marginea cetății, în mijlocul unei dumbrăvi pașnice, pentru ca, prin armele nevăzute ale cugetării, studiului și observațiilor, să cucerească și el, în alt sens, universul.

VII

A DOUA PERIOADĂ ATENIANĂ — EPOCA MARILOR CREAŢII

a) Revenirea în Atena şi fundarea Lyceului

FAIMA DE CARE SE BUCURA în vremea aceasta Aristotel ca filozof, faptul că fusese preceptorul lui Alexandru cum şi cei douăzeci de ani petrecuţi în Academie şi care vor fi lăsat de neuitat în amintirea multora figura eruditului discipol — îi vor fi îngăduit să-şi alcătuiască, îndată ce a sosit în Atena, vestita sa şcoală, Lyceul, şi să-şi înceapă perioada cea mai fecundă şi mai valoroasă din viaţa sa, epoca deplinei maturităţi de creaţie şi a marilor sinteze.

În afara oraşului, spre nord-est, probabil între muntele Lycabet şi riul Illissos, se afla o dumbravă sfîntă, închinată zeului Apollon Lykeion, odinioară loc de predilecţie pentru Socrate şi cei ce-l urmau, gustînd pătrunzătoarea critică şi tăiosul sarcasm cu care nimicea fără cruţare — cum ni-l descrie Platon — ignoranţa şi şmecheriile unora dintre sofişti. Acolo şi-a închiriat Aristotel cîteva case, — ca străin nu putea să le cumpere, — şi şi-a organizat şcoala. Conform unei tradiţii a vieţii filozofice din Elada, învăţătura de acest grad era accesibilă oricui avea

interes intelectual şi moral pentru ea. Aristotel a deschis şi el larg porţile Lyceului, însă cum cei ce doreau să-i audieze prelegerile se deosebeau prin pregătirea intelectuală cu care veneau şi prin scopul pe care-l urmăreau, a găsit foarte potrivit să-i împartă în două categorii şi să ţină zilnic două feluri de prelegeri. Deoparte erau discipolii propriu-zişi, cei care, după vocaţie, doreau să devină filozofi şi deci trebuiau să înveţe toată ştiinţa şi să adîncească pînă la capăt cercetarea problemelor. Acestora le ţinea prelegeri şi discuta cu ei în fiecare dimineaţă, plimbîndu-se încoace şi încolo pe aleile de platani, sau stînd în porticuri, referitor la cele mai înalte şi mai încîlcite probleme ale filozofiei. După masă sau seara, filozoful avea un auditor mai larg şi profan într-ale filozofiei, dar dornic să se instruiască. În faţa acestuia, Aristotel expunea, într-o formă mai concretă, pe cît posibil literară, probleme mai puţin dificile. Ambele forme de învăţămînt — contrar obişnuinţei sofiştilor — erau absolut gratuite.

În şcoala aristotelică, modul de predare pare să fi fost mai ales prelegerea. Fără îndoială, Aristotel nu va fi părăsit cu totul tradiţia socratică a discuţiei dialogate — dovadă referinţele despre „peripatetismul" şcolii — dar pare mult mai probabil că forma principală, sistematică, erau cursurile, seriile de prelegeri continue. O dovedeşte şi faptul că însuşi Platon în ultimele sale dialoguri a renunţat mult la forma conversativă şi o dovedeşte mai ales structura lucrărilor rămase — note de curs. Discipolilor propriu-zişi Aristotel le-a predat, desigur, lecţii mult mai riguroase.

Se înţelege, însă, după cele spuse mai sus, că separaţia învăţăturii interne de cea externă nu-şi are raţiuni intrinseci, caracter mistic şi secret, tendinţa de a tăinui marelui public cunoaşterea întregului adevăr filozofic — aşa cum s-a bănuit multă

vreme. Cauza principală sta doar în faptul că nu orice public era dispus să aprofundeze discipline abstracte și grele cum sînt logica, fizica și matematica, pe cînd altele, ca retorica, terisuca sau politica, răspundeau unor tendințe intelectuale și practice mai largi, erau pe gustul cetățeanului atenian și puteau fi expuse, datorită conținutului lor legat de concretul imediat, într-un mod mai accesibil și plăcut.

Pe lîngă aceasta, școala propriu-zisă, cea esoterică, răspundea cel mai mult scopului mare pe care-l urmărea Aristotel prin munca lui filozofică. Deși răspîndirea cunoștințelor, mai ales a celor etice și politice, în cercurile largi ale cetățenilor atenieni, nu-i era de fel indiferentă, și în această privință el continua și egala ca amploare exemplul dat de Socrate și Platon, totuși rostul principal al Lyceului era cercetarea științifică și elaborarea concepției generale despre lume. Or, pentru aceasta, era nevoie de cercetători profesioniști, de erudiți dedicați cugetării.

Aristotel a dat, prin urmare, o anumită organizare școlii și muncii științifice. Cîndva, poate, se amăgise cu credința că ar fi suficientă străduința neobosită a unei singure inteligențe pentru realizarea științei integrale, așa cum și-o propunea el. Cei treizeci de ani de studii și cercetări îl convinseseră însă că energiile unui singur om, oricît de dotat ar fi el, nu sînt suficiente, că trebuiesc reunite mai multe puteri, puse sub comandă unică și orînduite după un plan bine chibzuit. E tocmai ce a reușit, cu autoritatea lui, să facă în Lyceu, care nu mai este o școală unde dascălul predă iar discipolii asimilează, ci un adevărat institut de cercetări menit să desfășoare o vastă muncă în comun pentru realizarea enciclopediei științei omenești.

Lyceul a primit, în consecință, și o anumită organizare de viață colectivă și de planificare a muncii.

Şcoala avea o „constituţie" internă, după care fiecare asociat al ei deţinea conducerea activităţii pe rînd, timp de zece zile. Însemna că în acest interval filozoful respectiv prezida dezbaterile, susţinînd cutare sau cutare teză împotriva oricui ar fi venit s-o combată, într-o manieră pe care o vor utiliza mai tîrziu şi universităţile medievale. Dascălul şi discipolii luau masa în comun, iar o dată pe lună avea loc un banchet organizat de însuşi Aristotel.

Subvenţiile materiale pentru întreprinderea cercetărilor ştiinţifice veneau — dacă este să credem tradiţia — întîi de toate de la protectorii şcolii şi în special de la Alexandru. Se spune că regele i-ar fi donat în acest scop 800 de talanţi, sumă atît de mare încît pare de necrezut, deşi multele victorii aduseseră la picioarele lui Alexandru toate tezaurele îmbelşugate ale tronurilor orientale.

Cu privire la pomenitul ordin de a i se colecta exemplare zoologice şi botanice, autorii moderni bănuiesc o oarecare exagerare, observînd că dacă milioane de oameni i-ar fi căutat animale, în special peşti — cum spune tradiţia — şi că i-ar fi întreţinut grădini zoologice, atunci Aristotel ar fi obţinut un material mult mai bogat şi ar fi avut cu totul alte cunoştinţe despre regiunile îndepărtate ale imperiului, decît acelea pe care le arată opera.

Rămîne însă fapt că învăţătorul a avut la îndemînă un material ştiinţific vast pentru vremea lui, adunat în vederea cercetărilor, şi că ideea sa călăuzitoare era convingerea că nu poate face o ştiinţă adevărată fără să se sprijine pe natură. În urma acestor cercetări şi prin subvenţiile şi ajutoarele primite, Aristotel a întocmit prima grădină zoologică şi a organizat, — după Euripide — prima mare bibliotecă în care intrau probabil cîteva sute de manuscrise, stabilind totodată şi principii de clasificare bibliografică. Biblioteca aristotelică a servit mai apoi ca model celor din Alexandria şi Per-

gam. A întocmit și un muzeu de obiecte care să-i ilustreze lecțiile și mai ales cele de istorie naturală.

Viața de filozof și om de știință a lui Aristotel se confundă acum cu viața Lyceului, cu realizările colaboratorilor săi în care se concretizau planul și metodele gîndirii lui. Activitatea și-o împarte în predarea lecțiilor, îndrumarea cercetărilor școlii, redactarea de cursuri, adunarea de diverse materiale, întocmirea lucrărilor științifice și filozofice, unele chiar în colaborare cu discipolii.

b) Savantul enciclopedic

Se cuvine deci să aruncăm o privire acum, în perioada de maximă intensitate a muncii și de cea mai deplină maturitate a cugetării, asupra scopului și orizonturilor cercetărilor sale, asupra metodelor de lucru și de gîndire și asupra celor mai de seamă realizări în diversele domenii în care s-au extins interesele științifice ale filozofului și ale școlii. Dar mai întîi, care-i sensul evoluției gîndirii aristotelice ?

În opera scrisă care ni s-a păstrat, evoluția acesteia nu este atît de vizibilă, sau nu e de loc vizibilă. Diferitele lucrări par mai degrabă elemente simultane ale unui sistem unitar decît etapele de trecere ale unei gîndiri în dezvoltare. Aceasta dovedește că scrierile respective sînt elaborarea sintetică, finală a eforturilor îndelungate care s-au acumulat nu în lucrări rămase pe parcurs, legate de anume etape și date, încheiate și lăsate intacte, ci în lucrări permanent deschise, crescute în legătură unele cu altele, perfecționate

mereu, deci aduse toate, în perioada Lyceului, la același nivel de dezvoltare.

Cum am arătat, însă, la Aristotel există, ca la orice alt filozof sau om de știință, o linie evolutivă care, la el, pornea de la o maximă influență platoniciană și se îndrepta printr-o permanentă, dar niciodată completă eliberare, spre idealul unei cercetări și reflectări științifice, materialiste, a naturii. Avem deci două etape : una în care caută să dezvolte fidel concepțiile dascălului său idealist, iar alta în care îi scade vizibil interesul pentru această filozofie și este atras de „istorie" în sensul pe care-l dăduse Herodot acestui termen, adică de anchetă asupra aspectelor multiple ale vieții animalelor, oamenilor, statelor, instituțiilor. În această perioadă e absorbit de studiul sistematic al zoologiei — compune tratate despre *Părțile animalelor, Istoria animalelor, Constituții, Istoria teatrului, Cronologia învingătorilor pytici*. Totuși și aici eliberarea de sub influența platoniciană nu-i completă ; stagiritul a rămas pînă la capătul vieții sale fidel principiului teleologic pe care-l învățase de la Platon. Nu mai puțin însă rămîne un merit de seamă al său și o trăsătură teoretică extrem de semnificativă faptul că mișcarea generală a gîndirii lui merge de la meditarea „transcendenței", cu un interes tot mai intens spre faptele concrete ale naturii și ale istoriei, crescîndu-și din ce în ce mai mult convingerea că „forma" și semnificația lumii nu pot fi găsite altundeva decît incluse în „materia" ei, în opoziție cu Platon care le găsea în afară de ea.

Cercetările atît de diverse, întreprinse de Aristotel împreună cu școala sa, se încadrau în conceptul general pe care antichitatea îl dădea filozofiei. Prin „filozofie" grecii au înțeles la început, și multă vreme după aceea, orice curiozitate inte-

lectuală, orice efort spre cultură, spre dobîndirea de cunoştinţe noi. Încă în vremea lui Pericle, înţelesul filozofării, cum ne ilustrează Tucidide, stătea în dragostea de adevăr sub toate formele lui, în arta de a vorbi frumos, în corectitudinea gîndirii şi în străduinţa de a face pe om mai om. Euthydemos — după cum ne relatează Xenofon — se considera foarte înaintat într-ale filozofiei, „fiindcă adunase multe lucrări ale poeţilor şi sofiştilor renumiţi". Isocrate îşi considera retorica lui tot filozofie.

La începuturile ei, filozofia greacă era atotcuprinzătoare, cu cele mai largi tendinţe enciclopedice, incluzînd atît preocupările de explicare a lucrurilor (ştiinţa) cît şi problemele etice, înţelepciunea. Filozofia cuprindea astfel întreg domeniul cunoaşterii şi conduitei umane, cu accent pe lumea exterioară pe care căuta s-o explice în ansamblul spaţio-temporal şi în amănuntele ei constitutive, în diverse chipuri, cum am văzut într-un capitol anterior. Cu Socrate şi sofiştii, centrul de greutate al cercetărilor trece cu totul din domeniul cosmologiei în morală, politică şi gnoseologie — se întoarce spre om. În acest sens observa Cicero că „Socrate a coborît filozofia din cer pe pămînt şi a făcut-o să intre în cetăţi şi în case". Pentru Socrate, obiectul ştiinţei este elementul permanent şi fix din lucruri — generalul existent în accidental şi particular. Acest element este ideea generală, conceptul şi definirea lui este scopul ştiinţei.

Cu Platon, filozofia îşi recapătă caracterul universal; obiectul ei este „fiinţa" (existenţa) şi, în acelaşi timp, „binele". Filozofia e dobîndirea ştiinţei, cunoaşterea ideilor — cum le concepea el — şi tocmai de aceea ea nu este o ştiinţă particulară oarecare şi nici ansamblul ştiinţelor particulare, ci capătă o demnitate deosebită, de ştiinţă a celor mai înalte esenţe, de sinteză şi căutare perpetuă

a adevărului, frumosului și binelui. Filozofia este înțelepciune, spune Platon și tocmai de aceea filozoful e mai mult decît ceilalți, e adevăratul om politic și legislator care poate să dea cetății fericirea și virtutea.

Aristotel aderă complet la felul acesta de a înțelege larg filozofia ca o știință generală, atît speculativă cît și practică și poetică. El întrebuințează chiar termenul plural de „filozofii", sub care înțelege diversele științe, numind de exemplu matematica, fizica și teologia „teorii filozofice". Ca și dascălul său Platon, Aristotel asigură filozofiei o demnitate superioară științelor propriu-zise, atribuindu-i ca obiect special de cercetare „ființa", esența universală a realului, în care calitate ea devine *filozofia primă*, termen care arată prin sine însuși considerarea celorlalte cercetări științifice tot ca filozofii, dar de rang oarecum secund. Filozofia primă are a se ocupa — spre deosebire de celelalte — de cauzele prime și de principiile cele mai înalte ale lucrurilor. Iată de ce iubitorul de înțelepciune îi apare lui Aristotel, ca și lui Platon, ca deținînd o poziție deosebită în rîndul celorlalți oameni. „Filozoful nu trebuie să primească, ci să dea legi. El nu trebuie să asculte de un altul, ci acelui ce este mai puțin filozof îi revine să asculte de el..." *(Metafizica)*.

Concepția aristotelică despre filozofie nu este totuși identică celei platoniciene, care includea în conceptul filozofiei și domeniul practic; Aristotel deosebește facultatea teoretică de cea practică, însă apropie filozofia de științele empirice, de experiență; acceptă că filozofia trebuie să prindă esența lucrurilor, generalul, dar ea trebuie să determine și particularul.

Plecînd de la această concepție atît de cuprinzătoare despre munca filozofică, îi revenea lui Aristotel acum misiunea firească de a îmbina cele

două aspecte deosebite ale cugetării greceşti din cele două perioade principale premergătoare — cosmologică şi antropologică — şi a cuprinde într-o privire unificatoare, mai largă decît se făcuse vreodată, problemele naturii şi problemele morale. Privind cu spirit critic învăţătura platoniciană, Aristotel a regăsit firul vechi al dezvoltării ştiinţifice la primii filozofi materialişti şi la eruditii de tip democrito-hipocratic şi şi-a luat marea misiune să le continue sarcina întreruptă, de data aceasta de la nivelul altei preciziuni de observaţie şi de gîndire, şi să asambleze toate rezultatele obţinute într-un corp de ştiinţă organizată.

Una din tendinţele fundamentale ale gîndirii aristotelice, tendinţă care-l caracterizase pe Democrit, pe Hipocrate, pe platonicieni şi se va reflecta din plin în organizarea şcolii aristotelice şi în preocupările membrilor ei, va fi prin urmare *universalitatea cunoştinţelor.* Nu e vorba aici de acea concepţie de ansamblu pe care mai fiecare filozof grec de pînă acum, începînd cu Thales, o realizase în felul său. Aristotel va elabora, desigur, şi o atare viziune. Pe el îl interesează însă, în acest moment, mai ales studiul multilateral, meticulos ştiinţific, orînduit pe ramuri de preocupări şi specialişti, a tuturor fenomenelor din natură şi din viaţa omenească. În această direcţie, mai mult decît realizările de conţinut, azi fără îndoială învechite, sînt importante şi semnificative principiile de care se conduce — chiar dacă nu-s formulate explicit — şi metodele pe care se sprijină, cu un cuvînt concepţia, spiritul care-l animă.

Aristotel se detaşează de mulţi dintre predecesorii şi contemporanii săi prin ţinuta ştiinţifică a cugetării şi procedeelor utilizate. În timp ce la Academie predomină spiritul speculativ şi se cultivă mai ales filozofia abstractă, politica şi matematica, Lyceul se interesează în special de biologie

și de științele naturale. Fanteziei intelectuale care se afla în mare trecere la mulți filozofi dinaintea sa și care ducea la confundarea gîndirii exigent-științifice cu plăsmuirea artistică, Aristotel îi opune verificarea rațională și faptică a enunțurilor abstracte.

c) Cercetările științifice și concepția filozofică

Pentru Platon, cum am văzut, adevărata realitate, esența lucrurilor este ideea lor, pe care filozoful o rupe de concretul individual, o separă de lumea vizibilă și o imaginează ca existînd în sine, undeva, într-o sferă cerească. Aristotel, dimpotrivă, își îndreaptă toată atenția spre individ ca purtător al calităților generale, al „ideii". Fără individ, calitățile generale n-ar exista, ar fi abstracțiuni goale. Generalul, „ideea", este imanent individualului, nu există decît în el, prin el. De aici rezultă firesc pentru cercetătorul adevărului că dacă vrea să ajungă la esența lucrurilor, nu trebuie s-o caute undeva, în afara lumii sensibile, ci tocmai în lucrurile care ne înconjoară. „Materia primă" din care trebuie să scoatem adevărul, știința, este experiența imediată, iar punctul de plecare este observarea atentă a fenomenelor și elaborarea logică a materialului adunat.

Astfel, în această importantă problemă din istoria filozofiei, Aristotel este departe de exagerările idealismului platonician. Între „ante rem" (ideile există înaintea lucrurilor) și „post rem" (ideile vin după lucruri) el ia poziția solidă „universalia in re" (universalul există în lucru, — în particular).

Dar deşi acordă o atît de mare importanţă „individului", Aristotel nu exagerează valoarea particularului ca obiect al ştiinţei.

Ştiinţa căutînd esenţa lucrurilor, urmează firesc că ea trebuie să se străduiască spre alcătuirea conceptelor corespunzătoare acestei esenţe.

Desfăcînd elementele concepţiei platoniciene şi asamblîndu-le într-o formă nouă, Aristotel rămîne într-o privinţă debitor dascălului său, iar în alta îl depăşeşte, îndepărtîndu-se de el. Concepînd în felul arătat raportul dintre idei şi lucruri, Aristotel ne dovedeşte că el şi nu Socrate a „coborît filozofia pe pămînt", aceasta nu în sensul trecerii de la cosmologie la antropologie, ci al trecerii de la speculaţiile idealiste platoniciene la solul mănos al cercetării ştiinţifice. Indivizii singuri sînt „fiinţe", substanţe, celelalte nouă categorii catalogate de el nu exprimă decît atributele, modurile şi relaţiile lor. Inteligibilul căutat de Platon stă în individ, şi pentru a-l scoate e nevoie de studiul lucrurilor şi fenomenelor particulare, pentru ca prin observare, analiză, inducţie, deducţie, să căutăm universalul. — Nu există două lumi, cum credea Platon, ci numai una, şi din ea, din adîncurile ei, prin efortul greu al muncii ştiinţifice, ne revine să scoatem adevărul pe care-l rîvnim.

Convins că esenţa lucrurilor nu stă undeva dincolo de natura înconjurătoare, într-o zonă mai mult sau mai puţin inaccesibilă — cum credeau platonicienii — ci în concretul individual, Aristotel se îndreaptă spre acesta cu o pasiune extraordinară, devenind un excelent analizator şi clasificator al fenomenelor, pe baza unei pătrunzătoare puteri de observaţie. Simte mai ales, cu toată convingerea, că ştiinţa nu se poate construi aprioric, ci trebuie extrasă din fapte. Tocmai de aceea una din străduinţele lui principale a fost de a colecţiona un imens depozit de materiale — în sensul larg al

cuvîntului — pe baza căruia să poată generaliza, formula legi şi trasa concepţii. Ca şi Socrate şi Platon, Aristotel începe tratarea unei probleme, analizînd conceptul obiectului care se discută, invocînd înţelesul cotidian, popular al termenului şi făcînd apoi apel la opiniile filozofice. El începe totdeauna cercetarea problemelor mai importante prin fixarea punctelor de vedere din care poate fi privită şi discutată valabilitatea lor, analizînd argumentele pro sau contra. Aici el se mişcă în planul dialecticei socratic-platoniciene, completînd inducţia socratică prin crearea teoriei silogismului. Dezbaterii raţionale a conceptelor, Aristotel îi adaugă materialul faptic şi tendinţa explicării strict fizicale.

Ca urmare, se remarcă în activitatea intelectuală a filozofului o admirabilă preţuire ştiinţifică a concretului chiar în formele lui cele mai umile şi mai aparent insignifiante. Aristotel ştia, ca şi omul modern, că în faţa cercetării ştiinţifice nu există distincţia principală între fenomene demne de luat în considerare şi altele care ar fi nedemne. Ca şi acesta, Aristotel excludea ingerinţa criteriului moral sau preferinţa subiectivă în selecţia obiectivului de interes ştiinţific. În orice fenomen, gîndea el, se manifestă natura, deci e vrednic de atenţie.

De aici vastitatea domeniului de cercetare, tendinţa de a cuprinde tot ce inteligenţa poate cerceta. Curiozitatea lui Aristotel a fost insaţiabilă, dar nu s-a limitat la fapte, la o empirie mărginită. El a înţeles din plin valoarea înaltă a generalizării. Adunarea faptelor e numai o condiţie, un instrument al ştiinţei care trebuie să se ridice, inductiv, de la contingent la necesitate.

În concepţia filozofică generală despre lume, în acea „filozofie primă", care, ca ştiinţă, le cuprindea pe toate celelalte, Aristotel pleacă de la principii extrem de temeinice, deşi la drept vor-

bind, pînă la urmă nu le rămîne întru totul fidel. Sînt principiile care azi, ca și în toate timpurile, constituie temelia gîndirii progresiste, materialiste, despre lume.

Cel dintîi se referă la existență, și poate fi numit *materialist*, în plinul sens pe care știm că-l dă Lenin termenului. Natura, lumea există în afara conștiinței noastre și nu sub formă de idei în sens platonician, independente și rupte de simțuri, ci sub forma lucrurilor concrete, individuale, așa cum ni le semnalează aceste simțuri.

Aristotel nu se îndoia de existența lumii exterioare și în concepția sa ea deține primatul față de percepție, de oglindirea ei în conștiință. Dacă n-ar exista lumea obiectelor, natura, n-ar fi posibilă nici percepția, nici cunoașterea prin gîndire. „Dacă obiectul științei nu există, nu există știință, dar dacă nu există știință, nimic nu împiedică obiectul să existe". Aceasta înseamnă pur și simplu că materia poate exista și fără gîndire, nu însă și invers, adică să existe gîndirea fără un substrat material. În consecință, punctul de plecare al cunoașterii, senzația, e concepută și ea cu totul materialist: organele senzoriale n-o pot face să apară dacă nu există un stimulent exterior: „pentru actul senzației este nevoie de un obiect perceput care se află în afara subiectului care percepe" *(Metafizica* V, 5).

În opoziție cu sofiștii și scepticii, Aristotel era animat de încrederea deplină în cognoscibilitatea lumii, în valabilitatea cunoașterii omenești care nu e nici vis, nici aparență, nici înșelare... Categoriile gîndirii (substanță, cantitate, calitate, relație etc.) prin care cunoaștem realitatea corespund lucrurilor și exprimă întocmai felul lor de a fi. Adică: lucrurile sînt, de fapt, în realitate, substanțe, calități, relații etc. și nu numai în felul nostru de a le concepe. Senzația, ca mijloc de cunoaștere a

realității, e produsă de lucruri, le redă fidel și constituie sursa formării noțiunilor. Rațiunea era pentru el o carte în paginile căreia nu se scrie nimic fără acțiunea obiectelor.

Cunoașterea vine ulterior; ea rezultă din perceperea și gîndirea existenței: ideile generale provin din considerarea lucrurilor individuale și prin degajarea elementelor comune în procesul abstracției.

O altă idee valoroasă, care se înscrie printre trăsăturile dialectice ale cugetării aristotelice este conceperea mișcării perpetue a naturii. Activitatea este, după el, însuși fondul existenței: *a fi* înseamnă *a acționa* și *a acționa* înseamnă *a fi*. Și cum pentru Aristotel realitatea nu era un mozaic de existențe sau mișcări disparate, nelegate între ele, ci un tot, înțelegem că și mișcarea în natură trebuie să fie una, să aibă o direcție, o semnificație.

În analiza făcută mișcării găsim încă una din marile realizări ale gîndirii aristotelice. Heraclit și Democrit nu deosebiseră diferitele forme ale mișcării. Aristotel pune pentru prima dată această problemă și operează o analiză a mișcării cu o profunzime pe care n-o mai avusese nimeni pînă la el, deosebind șase feluri de mișcări: apariția, distrugerea, trecerea de la o stare la alta, mărirea, micșorarea, deplasarea. Greșea însă admițînd, idealist, o mișcare perfectă — cerească — și una terestră.

Viziunea aristotelică asupra universului în mișcare, în trecere de la o formă la alta de existență în permanentă perfecționare, de tendință neîntreruptă spre mai bine, are în ea ceva dialectic și grandios și ca frumusețe a gîndirii, și ca fond etic. Materia universală e în perpetuă mișcare și transformare generală, în ascensiune creatoare, urcînd din treaptă în treaptă și dobîndind noi și noi calități. La un capăt al acestui imens proces trebuie

să ne imaginăm, sau mai degrabă să postulăm, materia lipsită de orice determinare, materia „în sine". Cuprinsă de actul determinator al formei, această materie, care în sine e doar pură virtualitate, se concretizează, prinde chip și e antrenată în procesul universal al trecerii spre perfecțiune, spre actualitatea desăvîrșită. În acest mers general al naturii e o creștere lentă, fără salturi bruște, nici întreruperi, un progres continuu, din treaptă în treaptă, spre perfecțiune. Treapta anterioară sprijină pe cea care urmează ; ea nu există decît pentru a o face posibilă pe a doua care devine astfel rațiunea existenței ei. Fenomenele naturii apar în felul acesta deplin înlănțuite în cadrul aceluiași proces unitar în care sînt necesare, fiecare, pentru buna desfășurare a procesului.

Conținutul acestui proces universal îl formează îmbinarea materie-formă. Materia e stofa, indeterminatul care poate deveni sub acțiunea formei una sau alta. În stare de pură virtualitate ea nu există ; mișcarea e tocmai trecerea materiei de la virtualitate la actualitate, e determinarea prin formă a materiei, trecerea de la posibil la real. În procesul de ascensiune universală enunțat mai sus, treptele se înlănțuie, trecînd spre o continuă determinare a virtualului. Mineralul este deja formă, însă e materie în raport cu viața plantelor ; animalele aduc sensibilitatea și mișcarea ; omul aduce gîndirea, fiind și scop al naturii, iar gîndirea binele suprem, după care nu mai e nimic de căutat.

Universul în întregimea lui, în viziunea aristotelică, pare să fie un imens corp care se transformă veșnic, crește din treaptă în treaptă, din formă în formă, perfecționîndu-se mereu, căutînd o treaptă ultimă, aspirînd la ceva. Spre ce tinde universul, care-i sensul frămîntării, activității și evoluției lui ?

Aici Aristotel intercalează explicației strict științifice prin vădită inconsecvență o cerință etică și o viziune antropomorfică. Lumea nu poate fi, după el, un mecanism care se desfășoară fără o finalitate, fără un ideal. Ea tinde, în totalitate, spre perfecțiune, antrenînd în acest proces fiecare formă individuală de existență și fiecare fenomen particular.

Cine declanșează și susține această imensă mișcare și transformare a universului în ascensiunea lui spre cea mai înaltă treaptă a existenței? În răspunsul pe care-l dă Aristotel, se simte din plin, deși turnată în formă nouă, influența idealismului platonician. Există după el, undeva, în afara universului, un model către care se îndreaptă lumea: binele suprem, sau dumnezeu, sau gîndirea pură. Această „ființă" care, nemișcată ea însăși, a declanșat mișcarea universului („motorul imobil"), stă în același timp ca termen final și perfecțiune către care se îndreaptă mecanismul întregului univers.

Acest ideal, care e divinitatea, nu acționează direct și nu silește în nici un fel lumea să se îndrepte spre el. Procesul cunoaște alt mecanism. „Primul motor", adică dumnezeu, atrage lumea prin irezistibila sa frumusețe și o face să se smulgă din toropeala somnului inițial, să se trezească încetul cu încetul, să prindă cunoștință de sine și să se unească în cele din urmă cu inteligența și perfecțiunea divină.

Acest ideal, contopirea cu binele, înseamnă pentru Aristotel beatitudinea și frumusețea supremă: Înțelegem, deci, că tot ce merge spre el — și sensul mișcării din întreaga natură acolo duce — se împărtășește, în concepția lui Aristotel, de o semnificație înaltă, de o valoare. În consecință, după el, tot ce se întîmplă în natură își are o rațiune și se desfășoară în sensul binelui. Natura proce-

dează cu chibzuință totdeauna ; nu face nimic fără rost ; ea e cauza oricărei ordini, e izvorul proporției și frumuseții în toate. Natura tinde spre binele ideal în mod spontan și inconștient, animată de un imens elan de iubire a perfecțiunii care se manifestă diferit, după treptele de dezvoltare a lucrurilor și ființelor. Prin acest finalism, Aristotel ajunge în teoriile sale la o mulțime de explicații care, de fapt, nu-s explicații. Știința modernă nu se întreabă de cauze finale — Bacon le va numi „fecioare sterile" — și prin aceasta se află pe linia lui Democrit, înțelegînd să-și ia ca obiectiv principal teoretic determinarea raporturilor constante ale faptelor, înlănțuirea lor necesară.

Apoi, printr-o vizibilă inconsecvență, el dă mișcării universale un început și o cauză : divinitatea. Teologia sa, ca oricare alta, e plină de antropomorfism, idealism și misticism ; postularea „motorului imobil" e tocmai partea inertă a concepției sale, aceea care va fi preluată și exploatată de teologia medievală.

Democrit înțelesese foarte bine ceea ce Aristotel — spre marea noastră mirare — nu putea să conceapă și anume că mișcarea poate exista de totdeauna, că nu e necesară postularea unei „cauze prime", căci problema nu se rezolvă, ci numai se amînă : cauza primă cine a făcut-o ? Și, într-adevăr, găsim la Aristotel și întrebări naive de acest fel :„Leukip și Platon spun că mișcarea există de totdeauna, însă nu spun care-i este cauza" (Metafizica). În acest punct, Democrit îl depășise pe Aristotel. Marele abderit nu simțise nevoia teoretică a ideii de divinitate și nici a cauzelor finale. După el, lumea era guvernată de un determinism inflexibil, desfășurat de cauze mecanice. Contrar teologiei platonice și aristotelice, abderiții gîndeau că în jocul infinit al cauzelor mecanice sînt posibile

toate combinațiile, deci vine rîndul să apară și acele ființe și fenomene care par să corespundă unor anume scopuri.

A avut greșeli și limite și în cercetarea științifică. Era lipsit de aportul unei tehnici instrumentale la nivelul cerințelor sale teoretice, iar uneori avea scăpări ciudate chiar în domeniul observației. Astfel, de exemplu, Aristotel înlătură acea doctrină a lui Empedocle care vede supraviețuirea celui mai apt în orice organ și organism, înlătură și ideea lui Anaxagora că omul a devenit inteligent folosindu-se de mîini pentru a utiliza obiecte și nu spre a se mișca. Creatorul logicei consideră că e mai firesc să ne închipuim procesul invers, că adică omul nu și-a folosit mîinile ca instrumente decît după ce devenise inteligent. Face și unele greșeli de observație, afirmînd că omul are numai cîte opt coaste de fiecare parte și că femeia are mai puțini dinți decît bărbatul. Datorită faptului că pe vremea sa încă nu se făceau disecții pe om, Aristotel nu deosebește nervii de mușchi, arterele de vene, atribuie creierului funcția de a reîmprospăta sîngele. Totuși, în ansamblu, Aristotel e mai avansat în biologie decît mulți învățați din timpul lui și dinainte.

Aristotel n-avea prea mult din sensibilitatea și imaginația poetică a lui Platon, în schimb era un observator cu un excelent simț al exactității, un pasionat al cercetării de precizie, dotat cu mare finețe de pătrundere a problemelor. Ceea ce l-a făcut un reprezentant de seamă al spiritului științific din toată antichitatea a fost tocmai modul cum a știut să îmbine izvorul empiric cu elaborarea intelectuală. Încercări de mare amploare, cu rezultate de seamă, au făcut și alții în acest sens. Dar nimeni, se pare, n-a mers mai departe în universalitatea și metodica investigației pînă la el.

Aristotel întreprinde, ca punct de plecare, vaste anchete, cu pasiune și zel, trecînd apoi la o elaborare în care-și dovedește marile sale posibilități. Impresionează prin pătrunzătorul său spirit analitic, care descompune complexitățile, le reduce la elementele lor simple, pe care le compară, le clasifică. Depistează cu acuitate legăturile dintre fenomene, prinde concordanțele ascunse, servindu-se de puterea unei intuiții rezultată din îndelungata exercitare a simțului de cercetător și cugetător. Să mai adăugăm la portretul intelectual al stagiritului vigoarea logică prin care trece, pe baza unor necruțătoare raționamente de la cunoștințele achiziționate la altele noi. Prudenței cercetătorului i se alătură aici rigoarea silogistică, amîndouă reușind să-l ferească de concluzii pripite. Impresionantă a rămas și scrupulozitatea cu care cerceta părerile altora, ale tuturor predecesorilor în dezbaterea problemelor, grija de a-și pune și tezele contrarii și a le analiza valabilitatea, recunoscînd sincer, acolo unde era cazul, dacă poate sau nu să se pronunțe în concluzie. În toate aceste procedee metodologice, Aristotel nu e mai prejos de omul de știință modern, lipsindu-i doar ceea ce tehnica timpului său nu-i îngăduia : experimentul.

d) Opera scrisă

Acum filozoful își pune și problema redactării lucrărilor care să fundamenteze diferitele ramuri ale științei, să adune și să sintetizeze, sistematizînd și generalizînd, toate materialele și datele achiziționate. Ceea ce caracterizează lucrările sale din această perioadă nu este atît tratarea în sine a ști-

inţelor, cît elaborarea unui material de studiu pentru membrii şcolii sau a unor cursuri după care dascălul să predea auditorilor săi ştiinţa într-un mod cît mai convenabil.

Întîmplarea a făcut ca toate acele opere pe care filozoful le redactase cu grijă şi în care pusese arta convingerii şi strălucirii stilistice să se piardă şi să ne rămînă numai cele destinate să fie un auxiliar scriptic pregătirii cursurilor. Or, toate aceste lucrări sînt considerate ca aparţinînd perioadei în care conducea Lyceul. Exegeţi eruditi au invocat suficiente dovezi că ele şi-au primit aici forma ultimă, aceea care ne-a rămas, chiar dacă operele au fost plănuite sau elaborate parţial, cum e foarte probabil, în timpul primei şederi în Atena, ori în anii de mai tîrziu.

Dacă lucrările din această perioadă au servit ca material de curs pentru Aristotel, nu înseamnă că toată importanţa lor se reduce la aceasta. E foarte adevărat că unele dintre ele au rămas la nivelul de însemnări didactice, adică sînt redactate fără prea multă grijă, prezintă imperfecţiuni, repetiţii şi digresiuni, dovedind astfel că nu erau lucrări elaborate pentru publicare, ci fie note ale cursului, fie note luate de elevii săi în cadrul prelegerilor dascălului. E foarte îndoielnic însă ca note ale unor elevi să poată da un rezultat atît de coerent şi de inteligibil cum sînt operele lui Aristotel, nici să aibă unitatea de stil pe care o au. Mult mai plauzibil este să se considere că lucrările aveau, pe lîngă scopul didactic, şi pe acela de a consemna ştiinţa achiziţionată, descoperirile şi elaborările efectuate în cadrul şcolii. E posibil apoi ca Aristotel să-şi fi redactat în întregime lecţiile înainte de a le preda, sau să le fi redactat în forma în care le avem — după prelegerile ţinute — în folosul celor care nu asistaseră la cursuri. Căci la multe din aceste lucrări se manifestă o plenitu-

dine de expresie și o grijă de forma literară care nu s-ar găsi în niște simple „aides-memoire" pentru cursuri.

O schiță cît mai sintetic posibilă a operei scrise care ne-a rămas de la Aristotel ne dă o informare rapidă și sistematică asupra domeniilor abordate și a ordinei în care și-a desfășurat lucrările. (O expunere completă a operelor aristotelice dăm, în lucrarea de față, la capitolul „Anexe").

a) *Lucrări de logică (Organonul)*: Categoriile, Despre interpretare, Analitica primă, Analitica secundă, Topica, Respingerile sofistice;

b) *Lucrările de științe naturale* (Fizica, Despre cer, Meteorologia, Istoria naturală a animalelor, Despre suflet, Despre părțile animalelor, Despre apariția animalelor, Despre mișcarea animalelor;

c) *Lucrări de estetică* (Retorica, Poetica);

d) *Lucrările strict filozofice* (Etica lui Eudem, Magna Moralia, Etica lui Nicomah, Politica, Economica și Metafizica).

Pe lîngă lucrările menționate pînă acum, adică dialogurile și lucrările științifico-filozofice, lui Aristotel i s-au atribuit mai multe *discursuri, scrisori* și *poeme*. Între discursuri se află *Elogiul lui Platon, Elogiul lui Alexandru* și o *Apologie* pentru el însuși, ca răspuns la acuza de impietate adresată de Eurymedon în 323. Se apreciază însă că discursurile acestea, pierdute de altfel, erau apocrife. Îi aparține însă un discurs către Temison, un principe obscur din Cipru, discurs compus probabil în tinerețe sub influența lui Isocrate.

Foarte semnificative pentru înțelegerea deplină a specificului orientării intelectuale și a muncii depuse de Aristotel cu școala lui sînt *colecțiile de materiale* din cadrul cercetărilor științifice. Acestea sînt foarte numeroase și se referă la subiectele cele mai diferite; cu ele intrăm oarecum în „atelierul" Lyceului. Lucrările didactice, cursurile ve-

neau mai la urmă, erau o sinteză a studiilor, o generalizare a concluziilor scoase din analiza critică a materialelor adunate. Cercetările, însă, la care a angajat și repartizat, pe specialități, toți elevii școlii — acestea reprezentau opera de fundamentare, de ilustrare a cunoștințelor dobîndite și tezelor enunțate deja și de descoperire de fapte noi din care să urmeze o lărgire a cunoștințelor, un progres al teoriei, o extindere a orizontului speculativ, care nu trebuia însă niciodată să părăsească pămîntul experienței și datelor concrete.

Dintre aceste colecții de documente și materiale au avut mai mare faimă și au fost citate mai des *Chestiunile homerice*, *Peplos* (o culegere de diverse fapte mitologice), *Lista învingătorilor pythici*, care cuprindea succesiunea învingătorilor, indicații asupra istoriei jocurilor, diverse anecdote: *Didascaliile* — adevărate „anale ale teatrului", în care se relata succesiunea reprezentațiilor ateniene de la origine, iar la fiecare reprezentație, titlul pieselor, numele autorilor, al coregilor, actorilor, atribuirea premiilor etc. *Culegerea tratatelor oratorice* era, în schimb, o sinteză a substanței tratatelor retorice anterioare.

Aceste scrieri nu erau nici lucrări literare și nu ajunseseră să fie nici lucrări științifice: erau colecții de documente mai degrabă decît cărți. *Constituția Atenei* îl citează pe Herodot, cunoaște narațiunile lui Tucidide și Xenofon, dovedește că autorul a studiat documente originale, citează versuri ale lui Solon, utilizează vechile inscripții politice și juridice, dă dovadă de o admirabilă informație. Autorul are și greșeli, nu e infailibil; dar nu e mai puțin remarcabil spiritul istoric și spiritul critic.

Din împrejurările care arată geneza și factura lucrărilor care ne-au rămas, se explică și inegalitatea valorii lor literare. Trebuie să înțelegem că nu

în cursuri și note alcătuite pentru uzul catedrei se puteau reflecta forțele stilistice adevărate ale lui Aristotel. Și, de asemenea, nu în lucrări preocupate să expună cît mai exact și mai argumentat o știință trebuie să căutăm strălucire stilistică și virtuți de imaginație și emoție. Din păcate, aceste calități nu se pot vedea la multe din lucrările care ne-au rămas, în care lipsește tocmai grija eleganței formale și întîlnim incorecțiuni de stil și chiar neglijențe de gîndire.

Avem, în schimb, și lucrări în stare să ne arate adevărata măsură a posibilităților literare ale lui Aristotel. Ele dovedesc din plin existența unui stil propriu, de factură științifică, deci adecvat modului aristotelic de a gîndi și modalității sale de-a prezenta știința. Acest stil, ajuns la deplină maturitate, se remarcă prin simplitatea expunerii, redusă abil la strictul necesar. E un stil dezbrăcat de orice zorzoane, de o acuratețe luminoasă, uneori cu o grație care n-are nimic afectat.

În lucrările asupra cărora a stăruit mai din plin, Aristotel a reușit să obțină un scris remarcabil de îngrijit și fin, lipsit de retorică. Uneori asistăm la o adevărată artă scriitoricească a unui autor care compune o operă de știință și nu de pasiune, care-și propune să instruiască agreabil, nu să convertească sau să-și subjuge auditorii. În fraza simplă și clară se străvede concis un fond bogat de informații, o erudiție care constituie obiectivul principal pe care țintește să-l valorifice autorul.

Scrisorile pe care le-a adresat unor mari personalități politice sau unor prieteni din rîndul filozofilor au fost considerate de Demetrius și alți autori ca modele de stil epistolar. După Simplicius, stilul lor unea claritatea cu grația la un nivel neatins pînă atunci de nici un scriitor cunoscut.

Aristotel a scris și versuri, desigur, nu dintr-o înclinație sau o dotație specială în această direcție, ci bazat mai mult pe cultura literară pe care o dobîndise, la fel de temeinic ca și pe cea științifico-filozofică. Faptul vine să ne amplifice convingerea că marele filozof avea și o adîncă bogăție afectivă, nu mai mică decît aceea abstractă de mare erudit al vremii sale. În orice caz, avem suficiente dovezi, scoase și din viața lui Aristotel și din textele cugetării sale, că departe de a fi fost numai un cugetător abstract și rece, cum poate ne indică de multe ori stilul său uscat, științific, stagiritul trăia sub pulsația reținută un intim lirism, de frumoasă și nobilă factură etică. Aceasta ne-o dovedește, dintre poemele pe care le-a scris, elegia adresată discipolului său Eudem din Rodos și poemul consacrat amintirii nefericitului Hermias din Atarneea. Ca valoare literară, aceste poeme înfățișează o abilă mînuire a formelor consacrate ale genului; în ele Aristotel apare mai mult decît un onest versificator: un suflet capabil de înalte trăiri lirice.

Dacă în aceste lucrări, ca în general în scrisorile lui Aristotel — și aici poate chiar mai puțin — nu vom găsi ceva care să suporte comparația cu proza artistică strălucită a lui Platon, nu trebuie să-i subestimăm puterile și meritele nici în această privință.

De asemenea, adevărat fiind că scrierile acromatice sînt formate uneori din piese și bucăți, sînt note și ciorne alterate poate și de colaborarea discipolilor — și că despre o artă a compoziției nu se poate vorbi la ele, este totuși prezent și puternic un stil aristotelic, în multe părți nefinisat, însă interesant și valoros.

Stilul științific aristotelic se remarcă printr-o terminologie exact definită, cu sens constant, fără echivoc. Îmbinînd termenii tehnici cu elemente potrivite din limba comună, scrierile lui se exprimă în limba atenienilor cultivați din acea vreme. „El

este astfel unul din întemeietorii acelei limbi comune care va deveni instrumentul universal al prozei în toată lumea elenizată, un fel de vehicul internațional al ideilor" (Croiset). Fraza, cînd e împlinită, e fermă și bogată, dar cel mai adesea este eliptică : e fraza unui om care-și notează ideile în cît mai puține cuvinte cu putință. Nu e o frază ușoară, nici în conținut, nici în formă. E scurtă și rezolvativă, plină de semnificație, exprimată în termeni abstracți și tehnici în număr mare, cu distincții subtile și succesiuni de concluzii stricte.

Acest stil ajunge uneori la un fel de frumusețe — cum este portretul tinereții din *Retorică* și elogiul vieții contemplative în *Morală*, dar și atunci ceea ce impresionează nu este animația afectivă a filozofului, torentul emotiv sugerat, ci înălțimea ideilor, expuse cu impasibilitate științifică. Totuși — deși nu cunoaștem adevărata valoare literară a lucrărilor exoterice, pe care anticii le prețuiau în mod deosebit — se poate spune că Aristotel e un foarte bun scriitor, nu de primul ordin ca măiestrie literară, dar un valoros reprezentant al stilului științific în proză.

S-a mai întîmplat însă că puternica gîndire aristotelică, precizia și finețea distincțiilor nu-și găseau totdeauna o suficientă posibilitate de exprimare în cadrul vocabularului existent; în consecință, filozoful întreprinde redeterminarea unor anumite noțiuni și introducerea unor noi termeni. Creînd cuvinte bazat pe tradiție, Aristotel s-a simțit îndemnat să perfecționeze terminologia, contribuind astfel la întemeierea limbii științifice universale. Iată cîțiva termeni creați de el : *individ, imediat, analiză, eterogen, contradicție, demonstrativ, afirmație, generic, dihotomie, empiric, opoziție, energie, entelehie, esoteric, inductiv, alteritate, moral, teologi, categoric, organic* și alții. De fapt, mulți termeni tehnici fundamentali din numeroase științe

ca medicina, fizica, matematica, chimia, astronomia, zoologia, biologia, etica, politica, filozofia, poetica, retorica etc. provin din nomenclatura aristotelică.

e) Căile înțelepciunii și fericirii

Dar puternica personalitate a lui Aristotel s-a mai manifestat și în altă direcție a cercetărilor filozofice. Cercul larg de auditori ai Lyceului și cu atît mai mult discipolii propriu-ziși trebuiau să se aleagă din tovărășia filozofului și cu o anumită înțelepciune în trăirea vieții. Ei vor fi întrebat, desigur, pe dascăl, despre sensul vieții omenești și-i vor fi sugerat ca temă de prelegeri chestiunea unde și cum trebuie căutată și realizată fericirea; care-i cel mai înalt bun pe care omul trebuie să-l rivnească pentru a putea socoti că viața lui și-a împlinit cu demnitate misiunea în lume?

Răspunsul la aceste întrebări l-a dat Aristotel atît prin exemplul vieții sale personale, cît și în conținutul scrierilor din domeniul eticii și politicii. Oamenii, observă el, prețuiesc în viață lucruri felurite: unii bunăstarea materială, alții rangurile și gloria, dar un mai mare bun de urmărit și de realizat decît virtutea nu există. Fericirea însăși nu este decît rezultatul unei vieți conforme cu virtutea cea mai înaltă, iar cea mai înaltă virtute este în a te obișnui să te ferești în orice împrejurare de extreme, adică de exces și de lipsă. Virtutea morală stă în moderație, în drumul de mijloc între prea mult și prea puțin.

Conform acestui criteriu *Etica nicomahică* ne oferă un tablou al virtuților calculate pe diferite coordonate ale activității psihice, între cele două

extreme. Între mînie şi impasibilitate stă blîndeţea, între temeritate şi laşitate, curajul, între obrăznicie şi timiditate se află modestia. După acelaşi calcul, Aristotel recomandă: cumpătarea virtuoasă, justiţia, liberalitatea (între risipă şi zgîrcenie) veracitatea, prietenia (între linguşire şi duşmănie), demnitatea, răbdarea, mărinimia, prudenţa.

Principiul căii de mijloc este definitoriu atît pentru morala, cît şi pentru politica lui Aristotel, dar el constituie trăsătura principală a însuşi caracterului şi vieţii filozofului. E ceea ce conferă o minunată unitate omului şi operei: din cît cunoaştem sigur, viaţa lui Aristotel e de un echilibru desăvîrşit, atît cît este posibil omeneşte. În el nu au stat nici extravaganţele cinicilor, nici aventura speculativă a lui Platon; nu cunoaşte nici dorinţa de a se exclude din faţa intemperiilor printr-o retragere în indiferenţă şi insensibilitate, nu e nici sceptic, nici stoic, fiindcă a găsit măsura lucrurilor. N-are temperamentul legendar de eroic al unui Socrate, cupa de cucută pe care o bea acesta cu seninătate şi măreţia attică nu-l ademeneşte. N-are însă nici neliniştea unui Schopenhauer, care va dormi cu două pistoale la căpătîi. Chiar în antichitate, Aristotel trecea drept un om moderat pînă la exces, încarnînd prin aceasta idealul grec de simplitate prin măsură şi armonie. „Toată măreţia vieţii greceşti — spunea Hertzen — constă în simplitatea ei ce ascunde o profundă înţelegere a vieţii".

Aristotel n-a cunoscut niciodată violenţa pasiunilor. Cînd, din raţiuni politice, nu i s-au acordat onorurile cuvenite pentru că povestise istoria jocurilor pytice, el scria lui Antipatros că lucrul acesta nu-l afectează serios, dar nu-l lasă nici într-o completă indiferenţă, „aşa fiind eu". Iar trăsătura aceasta e atît de profundă şi autentică, încît se imprimă nu numai concepţiei sale filozofice, care vrea să realizeze o explicare cît mai armonică a întregii existenţe, nu numai vieţii sale particulare şi so-

ciale, nu numai concepției etice, care am văzut că-și găsește axa vertebrală în urmarea liniei de mijloc, dar și în concepția politică, și pînă în stilul operelor scrise. Limita ferește de prăpastia excesului în plus sau în minus și asigură astfel valoarea acțiunilor omenești. Însuși binele, pentru a mai fi un bine, trebuie să aibă o limitare. Căci, după cum spune în *Etica nicomahică*, în forma lui cea mai înaltă, binele înseamnă practic „o îndestulare nu numai pentru individ, care trăiește pentru sine, ci și pentru părinții săi, copiii săi, femeia sa, prietenii și concetățenii săi în general, deoarece omul e menit din natură pentru comunitate politică. Dar aici trebuie să tragem un hotar. Căci dacă am vrea să extindem aceasta și mai departe, asupra strămoșilor și urmașilor și asupra prietenilor prietenilor, n-am ajunge la nici un sfîrșit" (cap. V).

Să nu se creadă însă că invitarea la moderație, la cale de mijloc, înseamnă un elogiu al mediocrității, recomandarea unei vieți cenușii, meschine. Calea de mijloc nu este locul unde cele două extreme se neutralizează și viața devine incoloră și insipidă, un compromis searbăd, ci, dimpotrivă, e tot ce poate fi mai plin, mai valoros, mai strălucit: *„Întrucît ea este lucrul cel mai bun și săvîrșește toate bine, ea este o culme* (cartea II, cap. VI).

Pe plan politic, moderația aristotelică se întîlnește de minune cu democrația ateniană, care pare să-l fi influențat profund pe adeptul macedonenilor, acesta rezervîndu-și în *Politica* sa elogii și argumentări valoroase și interesante.

Este sigur că printre factorii care i-au întărit, cu vremea, propria sa opțiune în viață, un loc de primul ordin l-au ocupat și mult schimbătoarele stări sociale și politice ale timpului. Scopul vieții și cea mai înaltă satisfacție poate fi găsită, după el, numai în contemplație. E un gest de reținere de la viața practic-socială, de indirectă — poate chiar

inconştientă — nonacceptare a realului dat — şi acest gest de început a devenit destinul unei întregi vieţi.

Toată făptura aceasta calmă, cumpănită, a marelui cugetător pare, de altfel, într-un ciudat contrast cu frămîntările şi declinul epocii. Poate, dacă am vrea să facem o comparaţie poetică, am zice că are ceva din căldura blîndă şi culoarea temperată a unui apus. Sub ochii săi se stingea, încet, gloria vechii Elade, se ruinau cetăţile, se destrăma societatea greacă şi cădeau zgomotos şubredele imperii orientale în faţa săbiei necruţătoare a semizeului macedonean. Instinctiv, această instabilitate a epocii va fi sugerat marelui filozof că mai mult decît oricînd acum e nevoie de stăpînire de sine, de legătura vie cu realităţile şi de luciditatea raţiunii, voalată, la nevoie, şi cu paloarea fiorului mistic. Mai era, desigur, şi iluzia pe care o ofereau cele două cuceriri răsunătoare ale Macedoniei, în Grecia şi în Asia, că lumea poate rămîne în picioare în formele sale vechi; că mai poate primi impuls de viaţă din adîncurile „sălbatice" ale Asiei. Instinctul morţii sau amăgirea vieţii erau sugerate, însă, din aceeaşi realitate socială în declin, în faţa căreia, ca o tresărire, gîndirea aristotelică simţea necesitatea echilibrului şi a frînei la care se apelează cu maximă intensitate numai în vremuri de primejdie.

Propria sa concepţie etică, aflarea fericirii supreme în viaţa contemplativă, pare a fi ecoul acestei atmosfere de epuizare şi sfîrşire, de oboseală şi decadenţă incipientă, de evaziune din real a proprietarilor de sclavi — trăsătură caracteristică eticei eleniste în ansamblu, atunci.

Aceleaşi rădăcini — la care se adaugă şi influenţa platoniciană, care l-a urmărit ca o umbră, chiar cînd nu şi-a dat seama — le are, probabil, la Aristotel şi ideea că lumea, în întregul ei, se mişcă spre altceva, tinde spre o altă existenţă, care e

dumnezeu, formă, spiritualitate pură, gîndire desăsăvîrșită, perfecție al cărei fel de viață e contemplarea adevărului rațional, teoria.

Actul propriu al omului fiind gîndirea — raționa Aristotel — fericirea se poate dobîndi prin activitatea ei dusă la cea mai înaltă perfecțiune, care nu poate fi atinsă decît în starea de contemplare intelectuală cînd gîndirea se are numai pe sine obiect al cugetării sale. Atingînd acest moment de interiorizare și înălțare teoretică, sufletul omenesc — credea el — se unește cu inteligența divină și trăiește cu aceasta, în ea, imobil, impasibil, nemuritor.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Parthenonul din Athena

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

B.C.U. „M. EMINESCU

ias : „Athena"

„Hermes și Dionisos"

CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

VIII

FUGA DIN ATENA ȘI MOARTEA

O DATĂ DISPĂRUT în 323 marele protector, ies la iveală toate adversitățile și urile pe care, fără voia sa, le provocase filozoful pînă atunci. Încep frămîntări politice intense în cadrul cărora partidul național antimacedonean cîștigă preponderență și caută o revanșă față de toți cei care, într-un fel sau altul, sprijiniseră dominația lui Alexandru — în special străinii.

Aristotel, cum am văzut, nu fusese un om politic militant și expansiunea macedoneană nu ținuse întru nimic de el, iar dacă a privit-o pînă la un punct cu simpatie, putem spune că a făcut-o din perspectiva intereselor grecești. Știm apoi că, teoretic, nu era un partizan politic al monarhiei și nu găsea că ar fi bine ca ea să se restaureze în Grecia. În toată *Politica*, nu se găsește o singură frază care să dovedească vreo preferință pentru regalitate. Idealul său rămăsese cetatea elină, polys-ul, și dacă grecii trebuiau să fie confederați cu regatul Macedoniei, nu însemna că vor trebui să fie și supușii lui.

Partidul național nu putea totuși să uite și nici să-i ierte că fusese preceptorul atotputernicului mo-

narh, că trăise sub protecţia lui şi a lui Antipatros, regentul macedonean al Greciei, că simpatizase în oarecare măsură cu isprăvile militare şi politice ale lui Alexandru şi trecea în Atena drept un promacedonean, un agent al politicii lui Alexandru. Situaţia sa era şi mai agravată, probabil, de faptul că, deşi trăise atîta timp la Atena, Aristotel a rămas „străin", n-a obţinut cetăţenia ateniană. Nici nu ştim dacă a încercat s-o aibă. Ştim însă că ea se obţinea extrem de greu, după o procedură care, practic, o făcea aproape imposibilă. „Trebuia mai întîi ca poporul întrunit să voteze admiterea străinului, ceea ce nu era încă nimic; trebuia ca, nouă zile după aceea, o a doua adunare să voteze în acelaşi sens prin scrutin secret şi să existe cel puţin şase mii de sufragii favorabile: cifră enormă dacă ne gîndim că se întîmpla foarte rar ca o adunare ateniană să întrunească acest număr de cetăţeni. În sfîrşit, primul venit dintre atenieni putea să opună un fel de veto, să atace decretul în faţa tribunalelor, ca fiind contrar legilor vechi şi să-i determine anularea. Cu siguranţă, nu exista act public pe care legislatorul să-l fi înconjurat de atîtea dificultăţi şi precauţii ca pe cel care avea să confere unui străin titlul de cetăţean"... (Fustel de Coulanges).

Valurile de ură şi patimile politice dezlănţuite acum, cînd venise năpraznic vestea cutremurătoare a morţii lui Alexandru, n-aveau timp să cumpănească lucrurile la rece. Nu mai putea să fie luat în seamă nici faptul că în ultimii ani după executarea lui Callisthene, Aristotel răcise relaţiile cu Alexandru. Contra lui se încearcă aceleaşi metode utilizate aproape de un secol împotriva filozofilor care făceau dificultăţi ordinei politice sau credinţelor populare: se formulează şi împotriva lui acuzaţii de impietate, susţinute de Eurymedon şi Demochares, nepotul lui Demostene, în numele partidului popular şi patriot. S-au mai adăugat şi retorii

școlii lui Isocrate, prin Demofin, fiul istoricului Efhoros și, eventual, dușmănia filozofilor de la Academie. Se căuta reeditarea celebrului proces care dusese, cu 76 de ani înainte, la omorîrea lui Socrate. Dar Aristotel, străin de Atena, nu avea obligațiile eroice, invocate de Socrate, față de legile cetății.

Împrejurările și evenimentele nu-i aduceau nici ele filozofului vreun sprijin sau încurajare pentru o rezistență. La știrea morții lui Alexandru, grupările democratice din cetate cer să se declare război. Păturile populare nu cunoscuseră, prin dominația Macedoniei, decît o înăsprire a asupririi și o consolidare a poziției celor bogați: acum ele se frămîntă pentru revanșă și reușesc să provoace o răscoală și o acțiune militară antimacedoneană. Demostene se întoarce la Atena în triumf. Un adevărat război, cu bătălii consecutive, se desfășoară împotriva armatelor lui Antipatros. În cele din urmă, după lupta de la Cranon (august, 322), Macedonia își reciștigă dominația asupra lumii grecești și oligarhia vine la putere; dar pentru Aristotel această repacificare și revenire la putere a fostului său prieten, Antipatros, erau tardive.

Cînd agitația împotriva dominației macedonene a luat amploare și s-au pornit acțiuni în afară și răfuieli înăuntru, în cadrul cărora era vizat direct și el, Aristotel și-a dat imediat seama că pentru dînsul primejdia era apropiată și mare, iar sprijin nu mai putea găsi nicăieri. Să se încreadă în forța argumentării în fața judecății? Aristotel, întemeietorul logicei, ar fi putut, desigur — el, care cunoștea toată arta demonstrației și subtilitățile retoricii — să-și susțină o apărare temeinică și demnă. Așa ar fi procedat dacă n-ar fi fost și un bun psiholog și un înțelept. El știa însă că puterile logicei drepte sînt nemăsurate numai dacă se adresează unei gîndiri dispuse să le asculte, ori aici era vorba de patimi și de răfuieli în fața cărora orice argu-

mentare și apărare, oricît de dreaptă, ar fi fost fără putere.

Primejdia era imens agravată de faptul că Aristotel avea situația legală de „străin". Față de „străini", cetățile antice erau mai vitrege, în asemenea ocazii, chiar decît față de sclavi. Străinul devenea foarte ușor un „paria", un „în afară de lege". „Legile cetății nu existau pentru el. Dacă a comis un delict, era tratat ca și sclavul și pedepsit fără forma procesului, cetatea nedatorîndu-i nici o justiție... La Atena judecătorul străinilor a fost «polemarcul», adică același magistrat care era însărcinat cu grijile războiului și cu toate relațiile cu inamicul" (Fustel de Coulanges).

S-a văzut încă o dată că Aristotel era un înțelept și nu un Alexandru Macedon al eroismului fizic. Era clar că oamenii aceștia voiau o răzbunare, că în ei clocotise de mult veninul unei minii care s-a întîmplat să-l ia pe dînsul victimă. A rămînea în fața lor însemna a fi pierdut. Și pentru ce? Putea fi un judecător mai competent, pentru tot ce făcuse pînă atunci filozoful, decît propria și marea lui conștiință morală? Or, aceasta nu-l putea găsi vinovat cu nimic. Ar fi fost absurd și nedrept ca în asemenea condiții să rămînă în fața acuzatorilor săi. Ar fi fost nedrept față de sine, fiindcă nevinovat știindu-se, ar fi acceptat moartea. Ar fi fost absurd și monstruos, și de fapt ar fi echivalat cu o sinucidere. Aici nu era vorba de o judecată, fiindcă rezultatul se știa dinainte, ci de o crimă.

Acuzațiile principale căutau să-i dovedească impietatea pe baza unui imn și epitaf compus în cinstea lui Hermias care, după aprecierea acuzatorilor, ar fi fost nedemn de onorurile ce i le oferise astfel Aristotel, întrucît fusese tiran, prinț nelegitim, sclav și eunuc. Se mai adăuga și faptul că filozoful îi ridicase o statuie la Delphi. L-au mai acuzat apoi și că într-unul din dialoguri ar fi negat eficacitatea rugăciunii și ar fi oferit sacrificii Pythiei. Deci, ca și

împotriva lui Socrate odinioară, motivele politice propriu-zise nu sînt enunțate, ci ascunse sub altele, de ordin religios.

Apreciind cum se cuvenea gravitatea primejdiei și negăsind nici puteri, nici sens ca s-o înfrunte, socotind probabil că este absurd să se expună el însuși la o jertfă sigură apărînd în fața judecății adversarilor, Aristotel pleacă din Atena, părăsește pentru totdeauna cetatea vestită unde stătuse în tinerețile sale în preajma bătrînului Platon și condusese apoi, atîția ani, cea mai importantă școală de muncă științifică a Greciei vechi. „Nu trebuie ca atenienii să mai comită și a doua crimă împotriva filozofiei", ar fi spus el la plecare, făcînd aluzie la cazul lui Socrate. Se stabilește în Eubeea, la Chalcis, unde avea o proprietate, moștenire maternă și unde își continuă cîtva timp cercetările științifice.

După plecarea lui, areopagul, conform prevederilor, l-a condamnat la moarte. S-a întîmplat că filozoful nici n-a mai trăit mult. Asupra sfîrșitului său au existat iarăși felurite versiuni printre autorii vechi. Unii spuneau că s-ar fi otrăvit de teama continuării procesului; alții, că s-ar fi aruncat în canalul Eurit care separă Eubeea de restul Greciei, desperat că nu poate să explice mareele, fenomen foarte sensibil în acest punct al Mediteranei, iar alții, care sînt cei mai de crezut, afirmă că ar fi murit normal, de o boală de care suferise toată viața. Tot în acea vreme se sfîrșește și viața unuia din principalii săi rivali, marele Demostene, născut în același an cu Aristotel. Inamic înverșunat al macedonenilor, celebrul retor a fost acuzat în cele din urmă de a se fi lăsat corupt băneșt de perși. Alungat de două ori, apoi condamnat la moarte, Demostene și-a pus capăt zilelor bînd otravă la picioarele altarului lui Neptun din insula Calansia. Hotărît lucru, epoca în care au fost sortiți să trăiască cei doi oameni mari ai Greciei își avea tragismul ei.

IX

ULTIMELE DISPOZIȚII ȘI DORINȚE

DIOGENE LAERTIUS ne-a păstrat în întregime dispozițiile testamentare ale lui Aristotel, importante pentru că în frazele cu sens administrativ și gospodăresc s-a impregnat mult din factura intimă, morală și afectivă a marelui gînditor.

Antipatros era designat executor testamentar suprem și i se lăsa totul în mîinile sale. Pînă cînd Nicanor va fi în situația legală de a putea moșteni, el instituie asupra tot ce lasă un consiliu de epitropie și tutelă din care fac parte Aristomenes, Timarchos, Hipparchos, Dioteles, Teofrast — care, dacă sînt dispuși și le e posibil, se vor îngriji și de copii, și de Herpyllis, a doua soție, și de întreaga moștenire. Cînd fiica va fi de vîrsta cuvenită, ea va fi dată lui Nicanor, care rămîne astfel moștenitor pentru toate bunurile și fără îndoială că el va ști atunci să se poarte ca un frate și ca un părinte cu cei pe care testatorul îi lasă în seama lui.

Aristotel procedează și aici meticulos, precaut, punînd toate eventualitățile și dînd indicații de cum se va face în fiecare caz în parte. Poate moare

fata sau Nicanor. În cazul al doilea, dacă nu va avea nimic împotrivă, toate cele prevăzute îi vor reveni lui Teofrast, care va lua la el și pe Pythia și va deține și drepturile prevăzute lui Nicanor. Dacă nici așa nu se va putea, atunci tutorii desemnați vor hotărî ei cum vor crede mai bine.

Grijă deosebită și afectuoasă îi poartă lui Herpyllis, pe care o laudă ca „soție credincioasă și atentă". Dacă va vrea să se recăsătorească, să nu fie lăsată unui bărbat care n-ar fi demn de ea și de fosta ei situație. Să fie, în acest caz, înzestrată în plus; să i se dea un talant de argint și trei slujnice pe lîngă darurile pe care le-a primit deja. Îi lasă o casă în Chalcis, „cea de lîngă grădină", dacă va vrea să rămînă acolo, sau, dacă preferă Stagira, va avea casa părintească. Va vrea pe una sau pe cealaltă, tutorii sînt chemați să-i dea casa pe care o va alege, prevăzută cu toate cele necesare și aranjată elegant, după dorința și gusturile lui Herpyllis.

Inimă nobilă și generoasă are Aristotel și pentru oamenii casei, slujitori și sclavi. „Eliberez pe Ambracis și-i dau ca zestre pentru cînd se va mărita 500 de drahme și o slujnică: însă lui Thala, pe lîngă sclava cumpărată pe care o are, îi testez o sclavă tînără și o mie de drahme... Tacho va dobîndi libertatea cînd se va mărita fiica mea. Vor fi eliberați atunci de asemenea Philon și Olympias, cu băiețelul lor. Copiii slujitorilor nu vor fi vînduți, ci vor trece în serviciul moștenitorilor mei pînă la vîrsta adultă spre a fi eliberați atunci dacă au meritat aceasta".

Amintindu-și de toți cei care au însemnat ceva în viața lui și care nu mai sînt, Aristotel le închină cu pietate, acum, la gîndul plecării din urmă, cîte un semn al prețuirii și recunoștinței. O statuie va fi ridicată mamei sale, la Nemeea sau în alt loc, unde se va crede de cuviință. Se vor termina

portretele lui Proxenos, al soției sale și al lui Nicanor, comandate lui Gryllion, și se vor așeza în locurile cuvenite. Cît privește portretul lui Arimnestos, fratele său, aproape terminat, acesta trebuie să-i servească și ca piatră comemorativă „ca unul ce a murit fără să aibă copii". Osemintele Phytiei, prima lui soție, pe care o iubise mult și căreia îi oferise cîndva sacrificii ca unei „eroine", în sensul cultului grec, vor fi aduse și așezate lîngă mormîntul său („precum a dispus ea"). Nu sînt uitate nici îndatoririle către zei: Nicanor va ridica în Stagira coloane de piatră lui Zeus și Atenei, care i-au fost favorabili cînd a trecut prin „marea primejdie". (Nu se știe care anume a fost aceea).

Aceste dispoziții, scrise fără patetism căutat, într-un stil măsurat și potolit, specific aristotelic, emoționează tocmai prin seninătatea și echilibrul lor moral, prin adîncul omenesc pe care-l dezvăluie. Sub formulările aparent reci și cu sens administrativ, se simte pulsînd cu discreție un curent de mare gingășie și generozitate. Acum ni se dezvăluie și mai pe larg complexitatea și totuși armonia desăvîrșită a acestei mari personalități. Sub haina dascălului meticulos și scolastic, a curteanului înclinat spre oarecare pedantism, se simte o inimă caldă, adînc umană, parfumul tandreței de soț și părinte. Aceeași meticulozitate și corectitudine pe care le dovedesc cercetările teoretice, aceeași ordine și claritate din domeniul gîndirii se regăsesc deplin în ordinea etică a vieții sale particulare.

Ni s-au păstrat, sub numele lui Aristotel, și unele sentențe și apoftegme, în care tradiția a căutat să vadă concentrate concluziile cele mai adînci ale înțelepciunii la care ajunsese marele filozof după o viață de cugetare și de observare a firii omenești. Unele dintre ele sînt un elogiu adus științei și studiului, cărora le dăruise întreaga lui viață:

CU / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Acropole — partea de nord.

Templul lui Teseu.

„Științele au rădăcini amare, însă fructele lor sînt dulci".

„Între un savant și un ignorant e aceeași diferență ca între un om viu și un cadavru".

„Cultura servește de ornament în prosperitate și de consolare în nenorocire".

„Se cuvine să vorbești ca cei mulți, dar să cugeți ca înțelepții".

„Podoaba și pavăza orașelor sînt zidurile; podoaba și pavăza unui spirit e mintea șlefuită prin învățătură".

„Trei lucruri, zicea el, sînt necesare erudiției: talentul, practica și studiul".

„Aristotel spunea într-o apoftegmă că cei ce se ostenesc cu celelalte doctrine și discipline, neglijînd studiul filozofiei, sînt asemenea peţitorilor Penelopei, care, neputînd-o cuceri pe ea, se mulțumeau să aibă de lucru cu slujnicile ei".

„Aristotel, privind un tînăr care se mîndrea peste măsură cu eleganța lui, dar care nu știa nimic, i-a spus: «Tinere, ce bine ar fi să arăt eu așa cum îți pari ție, iar dușmanii mei să arate așa cum ești tu în realitate!»."

„Aristotel, întrebat fiind unde locuiesc Muzele, a zis: în spiritele acelora care iubesc studiul".

Alte reflexii sînt modele de pătrunzătoare și caustică observație psihologică, ori de înaltă noblețe morală:

„Nimic nu se învechește așa de repede ca o binefacere".

„Cine nu știe să tacă, acela n-a învățat nici să vorbească".

„La omul necinstit, ca și la cîinele tăcut, nu vocea e de temut, ci tăcerea".

„Nu stă departe de nevinovăție cel ce și-a mărturisit păcatul cu sinceritate".

„Mi se pare că e mai puternic cel care își învinge poftele decît cel care își învinge dușmanii:

în adevăr, lucrul cel mai greu este să te învingi pe tine însuți".

„Cel ce e temut de mulți, el însuși se teme de mulți".

„Se cuvine ca dregătorii înțelepți să fie admirați nu pentru dregătorie, ci pentru virtuțile lor, încît, chiar dacă soarta lor se schimbă, să li se aducă aceleași laude".

„Sărăcia duce lipsă de multe; lăcomia nesătulului, de toate".

„A nu fi cuprins de rușine atunci cînd ai greșit, e cea mai adîncă depravare".

„Aproape cu toții ascultăm de cei ce sînt îngăduitori cu slăbiciunile noastre și-i considerăm nu numai binevoitori, ci chiar drept singurii bărbați adevărați; le-o luăm însă în nume de rău celor care încearcă să ne readucă la o judecată sănătoasă".

„Cea mai mare onoare constă nu în a te folosi de anumite onoruri, ci în a fi socotit vrednic de ele".

„Zicea că unii oameni sînt așa de zgîrciți, ca și cînd ar fi să trăiască veșnic; alții, atît de risipitori, ca și cînd ar fi mereu pe pragul morții".

„Unuia care se lăuda că e cetățeanul unui oraș mare, i-a spus: nu acesta e lucrul cel mai de seamă, ci dacă cineva e demn de o patrie ilustră".

„Întrebat ce anume a învățat din filozofie, a zis: să fac de bună voie ceea ce cei mai mulți fac de teama legii".

„Întrebat care e lucrul cel mai greu în viață, Aristotel a răspuns: a trece sub tăcere lucrurile care nu trebuie spuse".

„Aristotel a zis că în toată viața lui s-a făcut vinovat de trei lucruri de care-i pare rău: primul, că a încredințat o taină unei femei, al doilea, că a călătorit pe mare cînd putea face drumul pe uscat, iar al treilea, că a fost o zi în viața lui cînd n-a făcut nimic serios.

În scurtele formulări ale reflexiilor sale de acest gen, Aristotel și-a concentrat, desigur, și o anumită amărăciune pe care i-o va fi produs, din cînd în cînd, slăbiciunile și ingratitudinea oamenilor; de asemenea, prețul pe care îl acorda culturii minții și inimii, de al căror folos își va fi dat seama și cînd se afla înconjurat de onorurile și favorurile regale și cînd, alungat din Atena, a gustat din paharul umilinței și nerecunoștinței celor cărora, departe de a le fi făcut vreun rău, nu le-a dorit decît binele.

Spiritul său ironic s-a vădit, desigur, în numeroase ocazii, dar mai ales n-a cruțat micimea unor moravuri ale concetățenilor săi. „Atenienii — spunea el uneori — au inventat două lucruri: cultura grîului și legi excelente. Cu această diferență că grîul îl mănîncă, dar legile nu le aplică niciodată"... „Pe bărbatul de încredere trebuie să-l cauți; mulțimea celor nevrednici e însă fără număr."... „Aristotel și-a bătut joc de Callisthenes, zicînd că el are o rațiune fără pereche, dar că pe cea umană a pierdut-o"... „Unuia care-l întreba de ce dorim să fim aidoma celor ce se disting prin înfățișarea lor, i-a răspuns că numai orbul pune asemenea întrebări". ...„Aristotel zicea că cei care încearcă să demonstreze lucruri vădite, procedează ca și cînd ar vrea să înfățișeze soarele, slujindu-se de o lampă". ...„Tot el, mustrat fiind de cineva că vorbește barbar, a zis: eu mă folosesc de vorbe barbare, voi însă de moravuri barbare". ...„Tot el spunea că a plăcea tuturor e lucrul cel mai anevoios." ...„Tot el, cînd un tînăr foarte frumos, dar stricat, îl jignise și zicea: «dacă aș fi urît de concetățenii mei m-aș spînzura», i-a răspuns: «Și eu, dacă aș fi iubit de ei precum ești tu»."

Cea mai mare mîngîiere a vieții lui a rămas, pînă la urmă, satisfacția pe care i-o dădea studiul,

munca intelectuală. Cum era şi firesc, pasiunea aceasta, cu care pornise din Stagira în freamătul adolescenţei, n-a scăzut, o dată cu anii, cu îmbogăţirea cunoştinţelor şi cu inevitabila slăbire a puterilor fizice. Ea a crescut, mîngîindu-i întrucîtva clipele în care, chiar şi unui echilibrat înţelept ca el, îi bătea la fereastra sufletului, cu deget de gheaţă, îngerul singurătăţii şi tristeţea anilor mulţi. „Cu cît devin mai singur şi mai izolat — îi scria el lui Antipatros — cu atît găsesc mai multă plăcere în istorii" (ppvestiri).

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

X

MOŞTENIREA FILOZOFICĂ

DISCIPOLILOR SĂI le-a lăsat, pe lîngă imensa operă scrisă, o directivă fermă în cugetare şi în cercetarea ştiinţifică şi imaginea unei vieţi de înţelept, vrednică să fie oricînd urmată ca model. N-a putut să le lase prea mult din geniul său, factor personal sortit să se stingă îndată ce fiinţa fizică a filozofului a închis ochii. Atunci de-abia s-a văzut cît de mult însemnase prezenţa marelui dascăl în tot ceea ce realizase Lyceul, în strălucirea gîndirii şi în orizonturile cercetării ştiinţifice ale acestei şcoli. „Căci discipolii lui, cei mai apropiaţi — cum observă Herţen — asimilîndu-şi ceea ce li se transmisese într-o formă ştiinţifică, au pierdut tot ce se datora privirii de vultur a geniului".

Opera scrisă care ne-a rămas de la Aristotel a ajuns să ni se păstreze şi să ni se transmită într-un mod destul de aventuros. După cum relatează Strabon şi Plutarh, la moartea filozofului Teofrast, acesta şi-a donat biblioteca, în care manuscrisele lucrărilor lui Aristotel se găseau la un loc cu ale sale, lui Neleus, al cărui tată, Coriscos, fusese şeful cercului platonician din Skepsis.

După moartea lui Neleus, prinții din Pergam, umblînd în toate părțile după cărți pentru biblioteca lor, au speriat pe moștenitorii manuscriselor, aceștia hotărîndu-se să le ascundă de teamă să nu li se ia probabil pe un preț prea mic. Astfel, acestea au ajuns într-o pivniță unde, neîngrijite, au stat multă vreme și s-au deteriorat. După 100 de ani au fost vîndute unui anume Apellicon din Teos, căpitan în solda lui Mitridate, bibliofil priceput în valorificarea comercială a cărților. Acesta s-a grăbit să scoată copii după ele, fără să se îngrijească însă de restaurarea pasajelor alterate.

În bătăliile purtate de Sylla cu Mitridate (87—84), și anume în cursul primului război, librăria lui Apellicon a fost capturată, ridicată și dusă la Roma, unde munca de copiere a lucrărilor lui Aristotel a fost reluată de gramaticianul Tyrannion. Dar și de data aceasta rezultatul a fost mediocru, și numai Andronicos din Rodos, cu puțin mai tîrziu, a reușit să dea, în sfîrșit, publicului savant o ediție corectă a cărților lui Aristotel.

Aceasta nu poate să însemneze — spun unii comentatori moderni (Robin) — că pînă la ediția lui Andronicos din Rodos opera stagiritului n-a fost cunoscută de fel publicului sau cercurilor savante. E posibil ca povestea de mai sus să fi fost lansată chiar de Andronicos, ca o reclamă de editor care vrea să-și atribuie meritul unei mari și prime descoperiri. Dacă ar fi fost așa, ar fi însemnat să se admită că în Lyceu n-au existat copii ale lucrărilor aristotelice, pentru uzul elevilor, că n-ar fi existat asemenea copii nici în filialele Lyceului, de exemplu la Rodos, în școala lui Eudem. Contrar unei asemenea presupuneri neverosimile, trebuie să admitem, conform unei alte tradiții, că nici bibliioteca din Alexandria n-a fost lipsită de copiile acestor lucrări, mai ales dacă ținem seama și de faptul că, în timpul fundării ei,

consilier al lui Ptolomeu Soter era celebrul Demetrius din Phalera, odinioară înalt protector al școlii. Se admite, totuși, că este posibil ca în afară de aceste școli și de cercul erudiților, publicul mai larg cultivat să nu fi cunoscut în această perioadă, din Aristotel, în mod direct, decît anumite scrieri și anume cele esoterice, adică tocmai acelea pe care noi le ignorăm astăzi cu desăvîrșire.

Moștenirea filozofică și științifică a lui Aristotel n-a fost totuși în măsură să imprime cugetării grecești din secolele următoare ritmul ascendent la care ne-am fi așteptat. Aici se pronunțau factori pe care nu-i putea prevedea și nici hotărî el. Și aceștia au declanșat în ansamblu un declin care a lăsat în urmă pe Aristotel ca pe un pisc înalt al strălucitei perioade clasice a gîndirii grecești. „Epoca luminoasă a vieții grecești se apropia de sfîrșitul ei : pentru Grecia venise ceasul unor grele suferințe și umilințe : învingătorii Orientului nu erau în stare să se apere împotriva asprului Occident. În viața greacă, toate elementele se uniseră atît de strîns, încît nici arta, nici știința nu puteau supraviețui orînduirii civice, fără să sufere o schimbare : știința lor avea nevoie de Atena, de o Atenă care să creadă în ea însăși... Într-un cuvînt, era nevoie de o juvenilă seninătate care să le permită grecilor să se consacre gîndirii : dar mai putea fi vorba de așa ceva cînd ultimul rege macedonean mergea cu fruntea plecată pe străzile Romei, încătușat, legat la carul triumfal al învingătorului ? Cînd s-a întîmplat asta, virusul descompunerii atacase încă de mult Elada : nu mai exista credință nici în știință nici în sat, nici în oameni ; cît despre Olimp — el nu era încă abandonat numai dintr-un fel de respect și fiindcă pentru mulțime era o sperietoare. În acest timp — și nu pe timpul sofiștilor — a apărut, de fapt, priveliștea penibilă a oratorilor dialecticieni, care vorbeau și propovă-

duiau fără nici o convingere ; era în știință un fel de avocăție rece, fățarnică și perfidă, trecătoare și deșartă ; rar dacă se mai vedeau scîntei ce aminteau de inteligența ateniană ascuțită, poetică, vioaie și profundă. Acest fenomen aparține mai mult vieții sociale decît științei ; el era oglinda descompunerii civice în sfera cugetării" (Herțen).

Lyceul rămîne în seama lui Teofrast și este condus apoi succesiv de Dicaiarh, Aristoxenos, Straton din Lampsac, preceptor al lui Ptolomeu Filadelful.

Primii peripateticieni, educați de Aristotel, au același gust pentru monografiile de detaliu, pentru colecțiile de observații în care se inserează studiile personale și aceeași îndepărtare de sinteze speculative premature. Însă, cu excepția poate a lui Eudem, care se mulțumește să rămînă numai un scrupulos interpret, ceilalți înțeleg să lărgească, să critice și să corecteze învățămîntul dascălului.

Opera filozofică a lui Aristotel e slab continuată de discipolii săi direcți, cum au fost Teofrast, Eudem, Aristoxenos și Dicaiarh. Aceasta poate dovedi încrederea deplină în valoarea concepției maestrului, convingerea că ei n-ar mai avea ce să-i adauge. Mai poate dovedi însă că ei fuseseră crescuți în Lyceu mai mult ca oameni de știință și mai puțin ca exegeți ai „filozofiei prime". În acest de al doilea domeniu, peripatetismul s-a mulțumit, o vreme, numai cu comentarea operelor lui Aristotel, dar și această îndeletnicire a fost părăsită și chiar lucrările întemeietorului au început să devină o raritate.

Pe Aristotel îl regăsim, în peripatetismul imediat, mai ales sub forma activității de cercetare științifică. Tot ce au realizat discipolii săi direcți în acest domeniu s-a făcut sub impulsul creator al magistrului. Și au realizat lucruri importante : Teofrast, unul din cei mai mari naturaliști ai

antichității, a întemeiat botanica prin două lucrări : una, *Despre cercetarea plantelor* și alta *Despre cauzele plantelor*, care au constituit în întregul Ev-Mediu, și după el, manualul clasic al botanicii. Tot Teofrast a mai scris un tratat de excepțională valoare, dar din păcate pierdut, despre doctrinele filozofilor vechi. Aristoxenos trece drept cea mai mare autoritate în domeniul muzicii, fapt care rezultă și din supranumele de „muzicianul" pe care i l-a dat antichitatea. Straton, la rîndul său, era „fizicianul".

Caracterul științific al activității școlii aristotelice confirmă temeinicia studiului și orientării intelectuale pe care Aristotel a știut să le dea discipolilor săi. Mult din ceea ce au creat elevii săi, ca Teofrast, Dicaiarh, Aristoxenos și alții, se datorește dascălului, care le-a întocmit planurile lucrărilor și le-a îndrumat cercetarea științifică.

Putem socoti de influență aristotelică, la acești gînditori, și înclinația lor puternică spre materialism, chiar dacă ea se îndrepta, prin derogare de la concepția maestrului, spre o formă rudimentară, exagerată, uneori denaturată. Dicaiarh, pe la 320, afirma că „în genere" nu există spirit : acesta nu-i decît un cuvînt gol și fără conținut pentru desemnarea animalelor și a ființelor vii ; nici în om și nici în animal nu există spirit sau suflet : toată această forță, datorită căreia acționăm, și simțim, este răspîndită egal în toate corpurile vii și e inseparabilă de corpuri.

Straton duce mai departe această idee : „toată forța divină stă în natură, care conține cauzele apariției, ale creșterii și ale diminuării, care este lipsită de orice simțire și formă" (Cicero).

Straton renunță, în cosmogonie, la intervenția zeilor. Tot ceea ce există sau se întîmplă, s-a întîmplat sau se întîmplă numai datorită forțelor firești... (Cicero Acad. II, 38). Însăși gîndirea este

mișcare : „cel ce gîndește se află într-o permanentă mișcare, la fel cu cel care vede, aude sau miroase, căci gîndirea este o activitate a rațiunii, după cum vederea este o activitate a văzului" ; apoi : „sufletul însuși se mișcă în procesul gîndirii, iar pe de altă parte, aceasta capătă impuls spre mișcare din partea simțurilor".

După Straton, care conduce școala între 286—268, peripateticienii se îndepărtează de problemele filozofice și se dedică istoriei literaturii, filologiei și gramaticii.

În primul sfert al secolului al III-lea î.e.n., se intensifică separarea științelor particulare de filozofie. Dispare știința universală ; centrul de greutate al progresului științific trece în domeniul științelor speciale. Aristotel savantul e continuat în Sicilia, în Egipt, în insulele Mediteranei, în timp ce filozofia Atenei și Lyceul însuși se restrîng la o filozofie abstractă, la dialectică și eristică, din ce în ce mai indiferentă cosmosului și repliată în întregime asupra problemelor interioare, sufletești.

Opera aristotelică a exercitat o imensă influență asupra filozofiei și științei omenești, din antichitate pînă azi. Îndată după publicarea ei de către Andronicos din Rodos, a intrat în funcțiune seria numeroșilor comentatori care au analizat-o, au explicat-o și propovăduit-o timp de multe secole în țările Orientului mijlociu.

De influența stagiritului n-au scăpat nici concepții filozofice plecate de la alte izvoare, cum sînt stoicismul, epicureismul, neoplatonismul. Plotin însuși susține că doctrina lui despre *Unul* transcendent, din care emană intelectul, era consecința necesară a doctrinei aristotelice. Moștenirea ei directă s-a transmis însă seriei de filozofi care au ținut să continue școala peripatetică și să fie socotiți urmașii stagiritului.

De repetate ori gîndirea aristotelică a revenit de-a lungul istoriei filozofiei şi istoriei ştiinţelor, în atenţia filozofilor şi a savanţilor. Ea a fost în mare cinste la filozofii şi doctorii arabi în epoca de cea mai mare expansiune şi înflorire a culturii lor. Ei preluaseră temeinic cunoştinţe de la grecii din Siria şi Egipt, de la perşi şi inzi. Au adoptat de la aceştia ştiinţe ca: matematica, astronomia, medicina, pe care le-au făcut să înflorească în şcolile lor savante de la Bagdad, Basora, Buhara, Kufa, Cordova, Grenada, Toledo, Sevilla, Murcia, Valencia, Almeria. În Spania din epoca omeiazilor existau paisprezece asemenea şcoli înalte în care, graţie unei toleranţe unice în istoria medievală, se instruiau, ca elevi sau profesori, atît evrei cît şi creştini, alături de arabi. Or, ştiinţa şi mai ales filozofia care se profesa aici se baza pe exegeza lui Aristotel.

Desigur, cultura arabă nu s-a mulţumit cu o simplă prelucrare a operei aristotelice. Ea şi-a avut gînditori şi eruditi originali de mare renume în medicină, matematică, astronomie, logică. Aşa că tezele aristotelice suferă modificări, critici şi dezvoltări; dar nu-i mai puţin adevărat că Aristotel i-a alimentat cu cunoştinţele şi concepţia lui filozofică, declanşînd un adevărat peripatetism arab cu două curente distincte: unul supranaturalist şi moderat ortodox (Avicenna); al doilea, raţionalist şi monist (doctorii din Spania şi în primul rînd Averoes).

De la arabi, care cunoşteau filozofia aristotelică din traduceri siriene, aceasta a trecut Evului Mediu creştin. Sirienii — intermediari între greci, cu care erau coreligionari (creştini) şi semiţi, cu care se înrudeau ca rasă — începuseră să-l cunoască pe Aristotel către mijlocul secolului al V-lea. Oraşul Edessa devenise centrul principal de traducere a lucrărilor filozofului de către nesto-

rieni, care, alungați de acolo, au răspîndit filozofia peripatetică printre perși și arabi.

La începutul secolului al XIII-lea în Europa, nu se cunoștea încă din Aristotel decît *Organonul*, în traducerea parțială a lui Boëthius. Către 1250, Robert, episcop de Lincoln, traduce în latinește *Etica către Nicomah*, Dominicanii Albert cel mare și Thomas din Aquino scriu comentarii despre stagirit și încurajează în toate felurile traducerea operelor lui. De fapt, arabilor și interpreților evrei le datorează Evul-Mediu creștin cunoașterea multor lucrări aristotelice. Din secolul IX pînă în secolul XII doctorii bisericii le comentează și le propagă pînă departe, fie prin învățămînt oral, fie prin scrieri, dezvoltînd gustul pentru filozofia peripatetică. Prinți iubitori ai literelor, cum sînt Roger II al Siciliei și împăratul Frederic II, se înconjoară de savanți evrei și musulmani și prezidează traduceri latine din Aristotel și exegeții lui, pe care le dă universităților din Bolonia, Paris și Oxford. Astfel, mii de studenți se familiarizează cu doctrina lui fizică, filozofică și morală ; logica se cunoștea deja.

Atitudinea oficială a bisericii față de Aristotel a fost oscilantă și oportunistă. La început nu-l acceptă, îl combate ca pe un păgîn, protejat al arabilor și sursă de erezii, cum a fost aceea a lui David Dinant și a altora ; ba chiar condamnă în 1209 scrierile de fizică, iar în 1215 *Metafizica*. Atitudinea aceasta era oarecum de înțeles dacă ținem seama de caracterul fonciar idealist și mistic al doctrinei teologice care se regăsea mai aproape de teoria platoniciană a ideilor decît de cel ce o combătuse cu înverșunare.

Teologia medievală începe însă să simtă, cu timpul, că mult mai profitabil pentru ea ar fi o alianță și o asimilare eventuală a aristotelismului decît o luptă deschisă cu el. Șubrezită de puternice frămîntări interne, amenințată de progresele gîn-

dirii științifice care nu mai putea fi ținută în obscuritate și începea să impună noțiunea de natură, pîndită de panteism, teologia creștină s-a gîndit că va cîștiga mai puțin dintr-o intransigență pînă la capăt pe vechile poziții antiaristotelice. În locul unui adversar în plus, e mai bine să ai un aliat, iar concepția aristotelică i s-a părut că poate reprezenta tocmai ajutorul capabil să o scoată din dificultăți.

Filozofia stagiritului trebuia deci aservită, domesticită, interpretată — adică denaturată — și pusă de acord cu tezele dogmaticii teologale, pentru a le fi sprijin și paravan. O soartă tristă și nevisată îl aștepta deci pe vechiul filozof în aceste vremuri. Încetul cu încetul, forurile clericale acceptă pe la mijlocul secolului al XIII-lea să se țină la Paris cursuri publice despre Aristotel și cincizeci de ani mai tîrziu îl declară filozoful oficial pe care nimeni nu mai era posibil să-l contrazică, fără a deveni suspect de erezie și a presimți dogoarea neplăcută a rugului. Aristotel, intrat în grația bisericii, era acum „premergător al lui Christos în cele naturale, precum Ioan Botezătorul fusese în cele divine".

Profitul părea mare și pierderea numai pentru Aristotel. Mai întîi, i se denatura sensul adevărat al filozofiei pentru a-l pune de acord și a-l asimila cu dogma creștină. Comentatorii și interpreții trebuiau să-l transforme într-un scolastic idealist, ignorînd ce era mare și viabil în aristotelism și exagerînd ce era slăbiciune, dar element secundar. Așa au făcut, de exemplu, cu logica. „Logica lui Aristotel — spune Lenin — este întrebare; căutare, ceva apropiat de logica lui Hegel — și din ea, din logica lui Aristotel (care pune pretutindeni, la fiecare pas, tocmai problema dialecticii), au făcut o scolastică moartă, înlăturînd toate năzuințele, ezitările, procedeele de punere a problemelor"

(Caiete filozofice). Apoi, Aristotel acoperea dogma; el era acum autoritatea supremă în numele căreia era sufocată gîndirea liberă. Aristotel devine arbitru suprem, iar sistemul său, criteriul oficial al ortodoxiei filozofilor. Astfel, biserica îl recunoaşte pe Aristotel în scopul de a-l exploata în folosul ei.

Foloasele scontate de doctorii teologali nu şi-au dat toate roadele, ba chiar putem spune că dintr-un anumit punct de vedere, înglobarea aristotelismului în doctrina oficială a bisericii a însemnat introducerea calului troian în cetate. Şi anume: autoritatea lui Aristotel şi a filozofiei era plasată *ipso facto* deasupra autorităţii bisericii, de vreme ce însăşi valabilitatea dogmei se măsura prin acordul ei cu concepţia stagiritului; apoi, influenţa lui Aristotel introducea în scolastică elemente noi: gustul pentru ştiinţa exactă şi spiritul de analiză.

În Renaştere asistăm la o nouă luptă a aristotelismului cu platonismul, sau mai bine-zis, accentuarea unei rivalităţi de concepţii opuse, purtată de-a lungul a zeci de secole.

O dată cu apariţia textului original al lucrărilor lui Aristotel în limba greacă şi studierea lui atentă, s-a făcut o epocală descoperire: între acest Aristotel, pe care-l arată opera adevărată, şi cel pe care-l prezentase pînă atunci scolastica sînt foarte mari deosebiri. S-a constatat de îndată şi s-a dovedit că scolastica falsificase gîndirea aristotelică, adică o interpretase tendenţios, unilateral. A început atunci o luptă de reconsiderare, de restaurare a ei, de revenire de la Aristotel falsificat, rău înţeles şi rău studiat, la Aristotel al textului autentic.

Se găseau acum, faţă în faţă, doi Aristoteli: unul al scolasticii, de care biserica nu se mai putea dispensa, pentru că o dată cu el cădea şi autoritatea ei şi celălalt, bătrînul şi veritabilul Aristotel, aşa cum îl arătau lucrările autentice. „Aristotel contra lui Aristotel", constată istoria filozofiei, dar

de fapt era numai „Aristotel contra bisericii". Exegeții operei adevărate și-au dat seama imediat că ea nu poate fi sprijinul bisericii, că doctrina stagiritului se opune interpretărilor date tendențios de doctorii teologali. Iată numai un exemplu. Pietro Pomponazzi, șeful Școlii din Padova, noua școală peripatetică, dovedește că sufletul după Aristotel nu-i nemuritor. Thomas din Aquino însă spusese altfel, căutînd să pună de acord dogma bisericii cu doctrina filozofului, trecînd peste teza acestuia că sufletul e legat de corp și deci nu poate exista fără el.

Ce era de făcut? Din acel moment, Aristotel cel adevărat nu mai putea fi sprijinul bisericii, sistemul său intră în vădit dezacord cu dogma. Intră în dezacord și cu peripatetismul oficial, arătînd că în adevărata lui înfățișare este eretic. Dar biserica îl declarase pe Aristotel infailibil și, acum, a spune altfel ar fi însemnat să convingi lumea că nu numai el, dar și biserica e failibilă... Toată autoritatea bisericii era în joc și clătinată din temelii.

Calul troian își făcea datoria. Peripateticienii din Padova, în frunte cu Pomponazzi, se pronunță deschis contra ideii de miracol ca suspendare a ordinei naturale a lucrurilor. Sînt nevoiți, de teama inchiziției, să admită miracolele lui Moise și Isus, dar încearcă să le dea explicații naturale, ceea ce înseamnă că, indirect, le neagă, iar negarea se face tocmai pe baza autorității celui pe care biserica îl considerase pînă atunci cel mai ferm susținător al supranaturalului creștin, Aristotel. Peripatetismul liberal al lui Pomponazzi e continuat de-a lungul secolului al XVI-lea de o serie de alți gînditori ca Porta, Scaliger, Cremonini, Zabarella, iar o mlădiță a școlii este însuși Lucilio Vanini (1583—1619), a cărui cutezanță și îndîrjire l-a dus în fața inchi-

ziției, care nu s-a sfiit să-l ardă de viu, după ce găsise că se cuvine să i se mai taie în prealabil și limba.

Toate acestea dovedesc temeinicia de esență a gîndirii aristotelice adevărate și rolul progresist pe care l-a avut chiar în epocile de cel mai întunecat misticism și teroare inchizitorială.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

Phidias: „Apollon"

Myron : *„Discobolul"*

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

XI

ÎNCHEIERE ASUPRA VIEȚII LUI ARISTOTEL

CUM SPUNEAM în paginile de început, timpurile noastre mai pot să valorifice doar o parte din vasta operă a stagiritului, dar admirația noastră pentru el nu se măsoară numai sau în primul rînd cu exactitatea științifică a textului și cu actualitatea filozofiei lui. Orice om de cultură modernă elementară știe azi mai mult decît Aristotel, fără ca prin aceasta să înceteze de-a fi mai departe un anonim și o mediocritate științifică în raport cu nivelul contemporan, singurul în drept să-i fie punct de referință. Aristotel a fost, însă, un titan al timpului său și a vorbit omenirii zeci de secole prin gura a mii de învățați de seamă, pentru că în el se găseau acele daruri și puteri care l-ar fi făcut un uriaș al oricărei epoci în care ar fi trăit.

Puține din aceste „daruri și puteri" de care vorbim sînt strict și individual „aristotelice". Cele mai multe sînt comune, pot fi întîlnite la mulți alții; norocul său a fost să le aibă pe toate cele trebuitoare și într-o perfectă armonie interioară. Formula cristalizării lor n-are nimic misterios și elementele care o compun sînt cunoscute și stau

la îndemîna oricui ar vrea să le încerce. Dacă nu le are, și le poate construi; elementele geniului aristotelic pot fi procurate fără cheltuieli costisitoare, iar viața lui, pe care am urmărit-o cît mai fidel cu putință în aceste pagini, ne arată toată simplitatea orînduirilor ei arhitectonice. Să le mai privim, acum la sfîrșit, într-un ultim „tur de orizont", ca pe o hartă din care dascălul de geografie dă viață semnelor și culorilor.

Aristotel era dotat cu o inteligență excepțională — dar inteligența nu lipsește oamenilor, e destul de frecventă, chiar în măsura ei superioară. Mult mai important ni se pare faptul că inteligența aceasta a fost însoțită și sprijinită de o dorință extraordinară de a studia, de a cunoaște, de a-și închina viața, din frageda tinerețe a celor șaptesprezece ani cu care venea din Stagira în Atena, desăvîrșirii în știință, în înțelepciune etică, în formarea unei cuprinzătoare concepții filozofice despre lume, care să-i sintetizeze toate cunoștințele, să-i dea sens vieții și să-i arate cum poate ajuta pe alții să fie fericiți în viață. Nici acest de al doilea element — de natură voluntară, afectivă, fiindcă implică o opțiune și o hotărîre — nu pare imposibil de dobîndit. Ce-i mai ușor, mai plăcut și mai firesc, cu deosebire la această vîrstă, decît hotărîrile mari, planurile spectaculoase, entuziasmul și spiritul de jertfă pentru idealuri înalte și generoase?

Dar greul cel mare pentru Aristotel venea deabia acum. Avea în față douăzeci de ani de studiu la Academie, în care timp distracția i-a fost discuția, odihna i-a fost cercetarea și observarea naturii, iar pasiunea și-a aplicat-o în studierea amănunțită și însușirea învățăturilor și doctrinelor celor ce au gîndit înainte de el. Douăzeci de ani în care „studiosul" și-a ofilit tinerețea muncind stăruitor, zi de zi, cu continuitate și fără îndurare,

neavînd altă desfătare decît schimbul de idei şi societatea plăcută a celorlalţi filozofi în cadrul symposioanelor rînduite.

Dar, o dată munca din Academie terminată, se pare că nu e destul. De-abia acum încep cercetările proprii, noi studii, colectare de materiale, înjghebarea lucrărilor scrise, deschiderea muncii didactice. Ori unde se află, în Atarneea, la Mytilene sau la Pella, Aristotel cercetează, adună, clasifică, generalizează, predă şi redactează ; munceşte ca dascăl şi om de ştiinţă. Doisprezece ani înainte de a-şi funda Lyceul, alţi doisprezece în cadrul Lyceului şi moare în Chalcis, cercetînd problema mareelor. Prin urmare, toată viaţa n-a făcut decît să studieze, să muncească. *E factorul cel mai de seamă, decisiv în explicarea personalităţii lui Aristotel.*

Să recunoaştem însă că *efortul* ca atare n-ar fi fost suficient. Munca lui Aristotel s-a desfăşurat pe baza unor principii şi a unei metodologii temeinice, din care rememorăm numai aspectele principale. Avea încredere deplină în puterea omului de a cunoaşte secretele naturii, şi ea n-a fost dezminţită. Nu s-a ferit de contactul cu realitatea şi l-a socotit tocmai fundamentul permanent, sursa de material, absolut necesară muncii şi elaborării ştiinţifice. Nu s-a rezumat însă la acest material, înţelegînd că ştiinţa nu e simplă colectare de date, ci elaborare şi generalizarea lor.

Tot de metodă ţine atitudinea faţă de factorii care-i solicitau convingerea şi adeziunea. Aristotel nu s-a condus nici după autoritatea magistrilor, nici după prejudecăţile tradiţionale sau dogmele general admise. Consilierii săi erau faptele, raţiunea şi intima sa convingere. N-a slujit decît adevărului — cît şi cum l-a putut realiza el — ştiinţei celei fără părtinire. Cu o remarcabilă demnitate şi-a păstrat independenţa opiniei şi şi-a afirmat

dreptul la libertatea cugetării şi convingerii în faţa unor astfel de personalităţi cum au fost Platon şi Alexandru.

Acestea sînt „dominantele" personalităţii intelectuale aristotelice, factorii care ar putea, în cea mai mare măsură să ne lămurească importanţa şi trăinicia istorică a operei sale, gloria de care s-a bucurat peste secole şi milenii marele stagirit şi stima de care se mai bucură şi azi memoria sa în cultura întregii omeniri.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ANEXE

a) Index al operelor aristotelice

Dăm în cele ce urmează — cu titlu informativ şi fără pretenţia unei exegeze severe — scrierile pe care colecţiile moderne le atribuie lui Aristotel. Ne conducem după **Aristotelis opera omnia, Graece et latine, Parisiis editoribus Firmin-Didot et sociis, 1848—1859** [1].

— Organon :
  a) Categoriile (Categoriae)
  b) Despre judecăţi (de interpretatione)
  c) Primele analitice (Analytica priora)
  d) Analiticele secunde (Analytica posteriora)
  e) Topicele (Topica)
  f) Combaterea argumentelor sofiste (De sophisticis elenchis)
— Retorica
  Retorica către Alexandru

1 Colecţia Academiei din Berlin, 1831—1870, operă întreprinsă de Imm. Bekker Chr. Aug. Brandis, Val. Rose şi H. Bonitz, prezintă operele aristotelice în altă ordine. Lucrările care în colecţia Firmin-Didot vin îndată după *Organon*, în colecţia berlineză încheie lista, în ordinea următoare: *Metafizica, Etica nicomahică, Etica mare, Etica eudemiană, Politica, Economicele, Retorica, Poetica* (n.a.).

BCU "CAROL I" UNIVERSITY LIBRARY

— Poetica
— Politica
— Economicele (Oeconomica)
— Etica nicomahică (Ethica Nicomachea)
— Morala Mare (Moralia Magna)
— Etica eudemiană (Ethica Eudemiorum)
— Despre virtuţi şi vicii (De virtutibus et vitiis)
— Prelegeri de fizică (Naturalis auscultationes)
— Despre cer (De coelo)
— Despre naştere şi distrugere (De generatione et corruptione)
— Metafizica (Metaphysicorum lib. I—XIII)
— Istoria animalelor (De animalibus historiae)
— Despre părţile animalelor (De partibus animalium)
— Despre mersul animalelor (De animalium incessu)
— Despre naşterea animalelor (De animalium generatione)
— Despre suflet (De anima)
— Despre senzaţie şi sensibil (De sensu et sensibili)
— Despre memorie şi amintire (De memoria et reminiscentia)
— Despre somn şi veghe (De somno et vigilia)
— Despre visuri (De insomniis)
— Despre prevestire prin somn (De divinatione per somnum)
— Despre mişcarea animalelor (De animalium motione)
— Despre lungimea şi scurtimea vieţii (De longitudine et brevitate vitae)
— Despre tinereţe şi bătrîneţe (De juventute et senectute)
— Despre viaţă şi moarte (De vita et morte)
— Despre respiraţie (De respiratione)
— Meteorologicele (Meteorologica)
— Despre lume (De mundo)
— Despre culori (De coloribus)
— Despre cele sonore (De audibilibus)
— Despre spirit (De spiritu)

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

— Despre Xenofan, Zenon (Xenofan) și Gorgias (Melisos)
— Fiziognominicele (Physiognominica)
— Despre plante (De plantis)
— Despre pozițiile și numele vînturilor (De ventorum situs et appelationes)
— Despre liniile insecabile (De insecabilis lineis)
— Mecanicele (Mechanica)
— Despre povestiri miraculoase (De mirabilis auscultationibus)
— Probleme (Problemata)
— Probleme inedite (Problemata inedita)
— Fragmente (După *Fragmenta Aristotelis*, culese, orînduite și ilustrate de Aemilius Heitz, în Didot, op. cit. vol. IV).

Sub acest titlu de „fragmente" sînt adunate o sumedenie de texte rămase din lucrări pierdute sau neterminate, care dovedesc vastitatea și diversitatea preocupărilor școlii aristotelice și constituie de multe ori referințe de mare valoare în multe probleme. Ne mulțumim aici să dăm doar cîteva titluri, mai ales dintre cele la care ne-am referit în diverse ocazii în cursul lucrării, rămînînd cititorului interesat în pătrunderi exegetice să consulte fie lucrarea lui Aemilius Heitz, notată mai sus, fie alte colecții ale operei aristotelice. Ne-au rămas fragmente din dialoguri, scrieri din prima perioadă a activității filozofice a lui Aristotel, acele care i-au asigurat un mare succes „de public" în antichitate. (*Despre dreptate, Despre poeți, Despre filozofie, Despre retorică sau Gryllus, Nerinthus, Sofistul, Îndrăgostitul, Banchetul, Despre bogății, Protepticus (incurajatorul), Eudemus, Despre rugăciune, Despre noblețe, Despre plăcere, Despre domnie, Alexandru sau Despre colonii, De institutione, Oeconomicus, De ebrietate, Magicus*). Alte fragmente dau informații din cercetarea doctrinelor filozofilor. (*De Pythagoreis, De archiytea philosophia, De Democrito, De Platone*). Altele se referă la problemele de logică, retorică, poetică, la plante,

animale. Întîlnim celebrele fragmente referitoare la constituțiile cetăților, așa-numitele *polytii*; *Pythionicele*, lista învingătorilor la întrecerile pythice; orațiuni și epistole (*Elogiul lui Alexandru, Elogiul lui Platon, Apologia pietății împotriva lui Eurymedon, Epistolele către Filip, Alexandru, Antipater, Filip, Theophrastos*). Colecția se încheie cu testamentul, cîntece (carmina), sentențe, apoftegme etc.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BIBLIOGRAFIE

Opera aristotelică în *text grec* şi *latin* (ediţii mai recente) este publicată în volumele:

Johann G. Buhle: *Aristotelis opera omnia*, vol. I—V, 1791—1800.

Adolf Stahr: *Aristotelia*, 1832.

Colecţia Academiei din Berlin, 1831—1870.

Aristotelis opera omnia, ed. Firmina-Didot, Paris, 1848—1889.

Aristoteles: Hauptwerke. — *Ausgewählt, übersetzt und eingeleitet* von Wilhelm Nestle (Aristoteles: Operele de căpetenie. — Alese, traduse şi îngrijite de Wilhelm Nestle), Leipzig, 1934.

ÎN TRADUCERE ROMÎNEASCĂ AVEM:

Aristotel: *Texte alese* (traduse de A. Frenkian — studiu introductiv de C. I. Gulian) Colecţia „Texte filozofice", Buc., 1951.

Aristotel: *Poetica*. trad. de acad. prof. C. Balmuş, Ed. Ştiinţifică, 1957.

Aristotel: *Organon*, vol. I şi II, trad. Mircea Florian, Ed. Ştiinţifică 1957—1958.

Referinţe privitoare la Aristotel se găsesc în numeroase lucrări ale clasicilor marxism-leninismului. Am folosit următoarele opere:

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

K. Marx : *Capitalul*, vol. I., Buc., E.S.P.L.P., 1957, vol. I 1, 4, 11, 13 și III cap. 23.

K. Marx—Fr. Engels : *Ideologia germană*, *Opere*, vol. III, Buc., Ed. Politică, 1958.

Fr. Engels—K. Marx : *Contribuții la critica economiei politice*, *Opere alese*, vol. I. Buc., E.S.P.L.P., 1955.

Fr. Engels : *Dialectica naturii*, Buc., E.S.P.L.P., 1954.

Fr. Engels : *Anti-Dühring*, Buc., E.S.P.L.P., 1955.

V. I. Lenin : *Caiete Filozofice*, Buc., E.S.P.L.P., 1956.

Democrit (Leucip-Democrit) : colecția „Texte filozofice", (cu un studiu introductiv de C. I. Gulian, Buc., Ed. de Stat, 1951.

Diogene Laertius : „Von den Leben und den Meinungen berühmter Philosophen — Aus dem Griechischen" von C. Aug. Borheck, 1807 (Despre viața și părerile unor filozofi renumiți — din lb. greacă de...).

Heraclit : colecția „Texte filozofice" (cu un studiu introductiv de Miron Constantinescu). Buc., Ed. de Stat, 1950.

Mic dicționar filozofic (trad. lb. rusă), Buc., E.S.P.L.P.

Plutarh : Viețile Paralele, vol. IX, *Alexandru și Cezar*, (trad. N. I. Barbu), Ed. Științifică, Buc., 1957.

Primii materialiști greci : colecția *Texte filozofice* (cu un studiu introductiv de C. I. Gulian).

Alexandrov, G. F. *Aristotel* (art. din „Marea Enciclopedie Sovietică", trad. rom. în Caiete de traduceri — „Istoria filozofiei" — I, 1954).

Dinnik, M. A. : *Filozofia antică* (art. din „Marea Enciclopedie Sovietică" — trad. rom. în „Caiete de traduceri", Istoria Filozofiei, I, 1954.

Dinnik M. A. : *Pentru un studiu marxist al materialismului antic*, (trad. rom.), Buc., 1948.

Dînnik, Iovciuk, Kedrov, Mitin, Tahtenberg : *Istoria filozofiei*, vol. I, Moscova, 1957, (trad. rom. Buc., Ed. științifică, 1959).

Makovelski, A. O. : *Democrit* (art. din „Marea Enciclopedie Sovietică" — trad. rom. în „Caiete de traduceri", Istoria Filozofiei, I, 1954).

Ralea M. : *Istoria Psihologiei*, partea I, Buc., Ed. Științifică, 1955.

Sergheev, V. S. : *Istoria Greciei Antice*, Buc., Ed. de Stat, 1951.

Cu titlu informativ au fost consultate și alte numeroase lucrări de specialitate a căror menționare nu o credem utilă în lucrarea de față. Vom enumera totuși cîteva din ele pe care le citățm în prezenta ediție.

Bréhier, E : *Histoire de la philosophie* („Istoria filozofiei") vol. I Paris, 1926—1928.

Croiset M. et A. : *Histoire de la littérature grecque* („Istoria literaturii grecești"), Paris 1895, vol. IV.

Croiset M. : *La civilisation de la Grèce antique* („Civilizația Greciei antice") Paris, 1932.

Enriques, E. et G. de Santillana : *Platon et Aristote*, Paris, 1937.

Enriques, E. et G. de Santillana : *Les derniers „physiologues" de la Grèce*. („Ultimii fiziologi ai Greciei". Paris, 1936.

Fustel de Coulanges : *La cité antique* („Cetatea antică"). Paris.

Gomperz, Th. *Griechische Denker* (*Gînditori greci*), vol. III, Leipzig, 1902.

Jaeger, W. : *Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, (Aristotel, Bazele unei istorii a dezvoltării sale), Berlin, 1923.

Janet — Séailles : *Histoire de la philosophie* („Istoria filozofiei"), Paris, 1923.

Ritter, H. : *Geschichte der Philosophie alter zeit* (Istoria filozofiei antice), Hamburg, 1836.

Robin, L.: *La pensée grècque et les origines de L'ésprit scientifiques* (Gîndirea greacă și originile spiritului științific), Paris, 1923.

Romain Rolland: *Empédocle*, Paris.

Ross, W. A.: *Aristote*, Paris, 1930 (trad. fr.).

Weber, A.: *Historie de la philosophie européenne* (*Istoria filozofiei europene*) (ed. VI), Paris, 1896.

Zeller, Ed.: *Die Philosophie der Griechen* (*Filozofia grecilor*, Berlin, 1921).

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Prefață 5
I. Profilul personalității 13
II. Copilăria la Stagira și Pella 20
III. În Academia platoniciană 35
a) Sosirea la Atena și marile hotăriri . . 35
b) Anii uceniciei filozofice 47
c) Primele concepții și primele scrieri . . 63
d) Rivalitatea cu Platon. „Cearta" lor . . 68
IV. La curtea lui Hermias, în Asia Mică . . . 80
V. Fuga în Lesbos și căsătoria cu Pythia . . 88
Desprinderea de Platon. Critica idealismului 91
VI. Aristotel și Alexandru Macedon 100
a) Chemarea la curtea macedoneană . . . 100
b) Școală regală din Pădurea Nimfelor . . 105
c) Marele dascăl și elevul regal . . . 106
d) Educatorul regal despre monarhie, tiranie și democrație 114
e) Divergențe și „conflicte" cu Alexandru cel Mare 122
f) Marea prietenie și solidaritatea politică . 130

BCU IASI / COMBLAIN UNIVERSITY LIBRARY

VII. A doua perioadă ateniană — epoca marilor creații 139
a) Revenirea în Atena și fundarea Lyceului 139
b) Savantul enciclopedic 143
c) Cercetările științifice și concepții filozofice 148
d) Opera scrisă 157
e) Căile înțelepciunii și fericirii . . . 164
VIII. Fuga din Atena și moartea 169
IX. Ultimele dispoziții și dorințe 174
X. Moștenirea filozofică 181
XI. Încheiere asupra vieții lui Aristotel . . . 193
Anexe 197
Index al scrierilor aritotelice 197
Bibliografie 201

BIBL. CENTR. UNIVERSITARĂ „M. EMINESCU" IAȘI
IP 5 X 13 Nr. 32/1969 Lei 6

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PASTEUR

de dr. *F. TĂUTU*

Din paginile volumului de față se desprinde chipul luminos al marelui savant francez Louis Pasteur.

Viața sa constituie un exemplu de muncă intensă, de dragoste sinceră și devotament față de știință, în slujba căreia și-a pus geniul, hotărîrea și curajul luptei pentru adevăr și progres. El a deschis drumuri noi în medicina științifică, fiind unul dintre întemeietorii bacteriologiei și realizatorul vaccinării anticărbunoase și antirabice.

Perseverența în cercetări, profunzimea analizei, bogăția ipotezelor și migala verificării lor pînă la certitudine, cinstea, dragostea de patrie, abnegația, simțul răspunderii și dorința fierbinte de a sluji omenirii sînt calități ce se relevă la fiecare pas în activitatea savantului.

Cititorii vor urmări aici pasionanta luptă a savantului cu piedicile din afară și dinăuntrul științei modul în care a ajuns la descoperirile sale, dezvoltarea ideilor și justificarea lor teoretică și experimentală. Ei vor găsi elementele necesare pentru a aprecia actualitatea operei marelui savant, descoperind în activitatea sa noi imboldări spre munca creatoare, necesitatea de a stăpîni cea mai înaintată tehnică pentru binele umanității.

BCU IASI / UNIVERSITY LIBRARY

19067
1984

Nr. 2482
Tehnoredactor V. Postelnicu
Corector: P. Stîjan

Dat la cules 3.XI.959; Bun de tipar 10.XII.959 Tiraj 6100 ex. broşate şi 1050 ex. cartonate. Hîrtie semivelină de 80 gr. m.p. Coli de tipar 13. Coli de editură 10. Fi. 32/84x108 Com. editurii 4013. Ediţia I Planşe 7 tipdruck A 01335. Pentru bibliotecile mici indicele de clasificare 8 (R).

Tiparul executat sub comanda nr. 3760
de Imp. Filaret, str. Fabrica de Chibrite 9-11
Bucureşti R.P.R.

C T C 3

19067 * 1960 DEPOZIT LEGAL

BCU IAŞI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

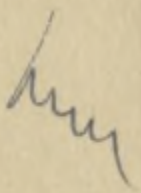

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

31 MAI. 1962

Drept

(curs)

Teoria politică și socialistă.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY